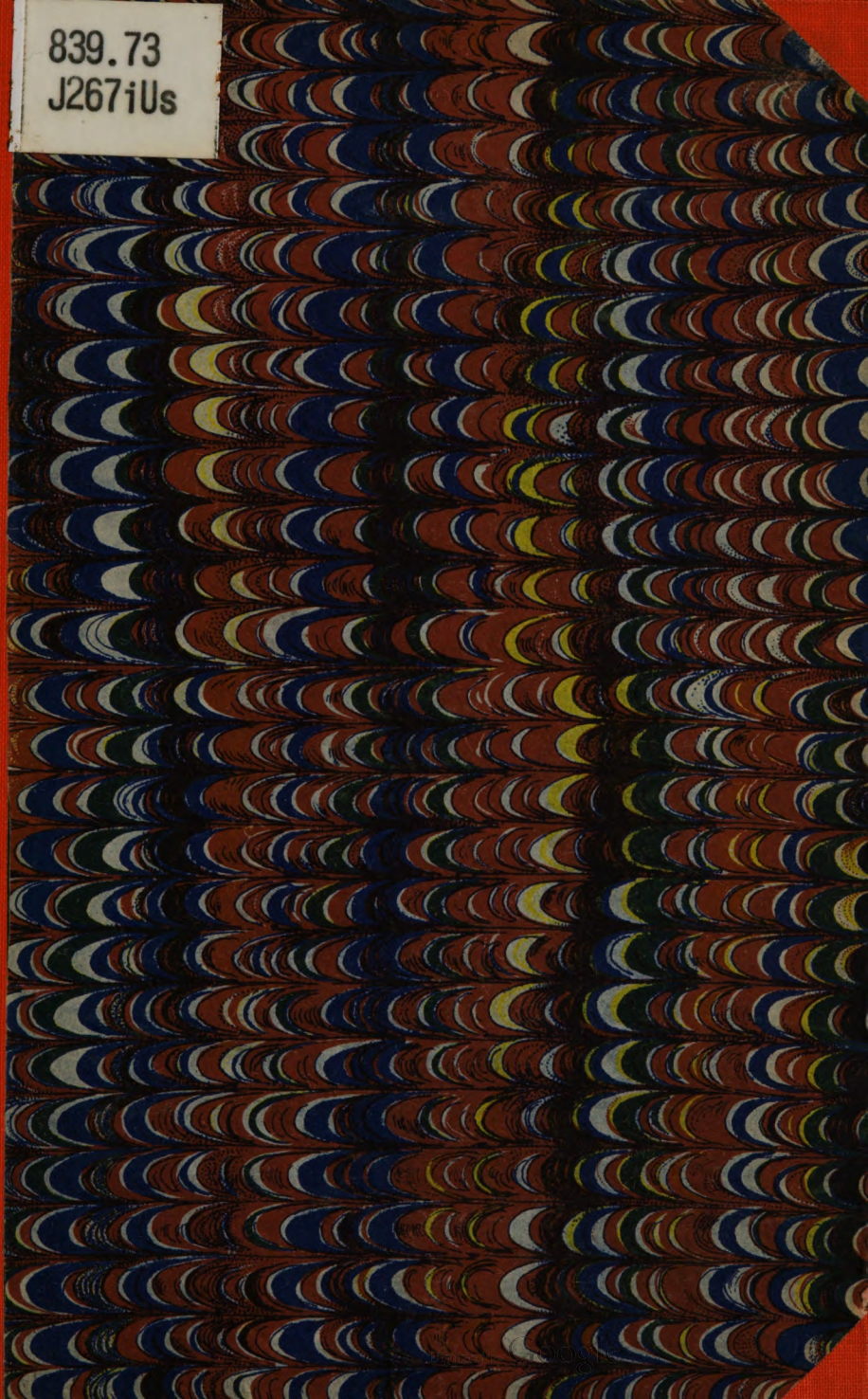

839.73
J267iUs

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

839.73
J267iUs

Г. ЯНСОН

В ПЛТЪМ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Раж 5.0

ГУСТАВ ЯНСОН

В ПІТЬМІ

З НІМЕЦЬКОЇ МОВИ ПЕРЕКЛАВ
О. Д. СОБОЛІВ

UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY
AT URBANA-CHAMPAIGN

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

GUSTAV JANSON—IM DUNKEL

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліт № 1397. 6/IV 1929

Зам. № 1249

Тираж 1000

839.73

J267a U5

Спускаючись до шахти, робітники першої зміни допитливо поглядали один на одного. Гострий запах лоскотав їм ніс і стягував уста, а язик, рухаючись, натрапляв на зашерхле піднебіння,— все це здавалося їм підозрілим. Та проте провідникове обличчя було байдуже, і це заспокоювало людей, що нишком стежили за ним. Він нещодавно одружився, протягом року дістав невелику спадщину і мав надії на майбутнє, отже йому було що втрачати. Якщо б йому загрожувала небезпека, він би напевно якось виявив це. Крім того, майже сотня робітників була вже внизу, в штольнях, і стільки ж наверху чекало своєї черги спуститися вниз.

Тихий скрип колішат спускового коша об підпорні рейки присипляв, а електричне світло під стелею жовтішало й блідло, що глибше вони спускалися.

„Копальняний газ“,— сказав півголосом один із найстарших робітників зміни, немов би для того, щоб побачити, яке вражіння справлять ці слова.

Провідник потягнув носом повітря; здавалося, він хотів переконатися, чи справді старий мав рацію.

„Ат“,— відповів він байдуже, потім ще кілька разів глибоко вдихнув через ніздрі повітря, і на хвилину непевний вираз майнув на його обличчі.— „Завжди дхне з 8-го хідника. Далі вниз нічого не помітно. Коли ми спустимось, я відразу ж протелефоную до машинового відділу, щоб пустили в хіднику вентилятори“.— Він сів на своє місце і тепер уже явно поринув у приємні думки, бо на його устах заграла щаслива усмішка.

Двоє з робітників, що пильно стежили за виразом його обличчя, зрозуміло кивнули один одному головою.

„Він думає про свого хлопчика“,— відповів один виразною мімікою.

„Нічого дивного“,— зауважив, широко посміхаючись, другий,— „аджеж він лише позавчора став батьком“.

Інші сиділи або стояли байдуже й мовчали. Багатьом сон іще не зійшов з повік, і вони зовсім не мали наміру напружуватись, раніш ніж настане час праці.

Скрип коліщат сповістив, що скоро кінець спуску; та й справді, зараз же спусковий кіш спинився, і робітники поспішили геть, навпростець, до світлової плями, що показувала їм шлях. Важке тепло оповило їх, і п'яма стояла тепер перед ними немов стіна, та вони звикли до цього й байдуже подалися далі. Підлітки звернули в бічний хідник, до стайні, щоб запрягати коні. Інші пішли на місце сніданку. Кошки із сніданком поставлено на їхні місце, винесено інструмент і лямпи. Через кількоро хвилин люди подалися далі і зникли за виступом, немов поглинуті п'ятою.

Знову запанувала тиша у великому хіднику. Лише дротяна линва спускового коша тихо гуділа й оповідала, що в глибочинь спускається другий вантаж людей.

Цього разу спускалася п'ята зміна. Четверта добровільно поступилася своєю чергою, бо п'ята заклалася з першою, що вона протягом своїх десяти годин відбуде більше від неї вугілля. Поміж обох змін віддавна існувало певне суперництво, що за його перший привід правила любовна пригода. Двоє робітників, по одному з кожної зміни, сваталося за одну дівчину, і робітник першої зміни, нарешті, став щасливцем. Це було за давніх-давен, і вся ця історія уже пірнула цілком у забуття. Та заздрість, що колись сповняла обох парубків, зачепила і їхніх товаришів і все ще залишалась, хоч суперники вже більше не працювали в копальні, а подалися до іншої країни. Обидва робітники сміливо дражнили і під'юджували один одного, а кожна зміна обстоювала, звичайно, свого. Наслідком цього були

глузування й бійки в дні відбирання платні. Колишня прикрість жила ще й тепер, після багатьох років. Ворожнеча поміж першою й п'ятою змінами була, отже, раз назавжди вирішена справа. Лайка й бійки вже більше не були на порядку денному, натомість згодом запалилось змагання, — яка з обох змін може видобути більше вугілля. І коли хоч на чверть тонни одна перевищувала другу, то переможені мусли ставити пиво. Щоб це стало за звичку, треба було небагато зусиль, бо з основної групи тепер майже ніхто вже не працював у копальні. Становище було не таке, щоб хтось, мавши якісь надії помандрувати кудись, добровільно залишався тут.

Останніми тижнями п'ята зміна перемогла першу. Але все таки їй не багато пощастило на тому. Сьогодні вони постановили напружити свої мускули й сили до останнього. Вони знали, що й перша зміна також хоче зробити якнайкраще, та це лише завдало їм ще більше охоти. Вони не були стомлені й виснажені перед тим, як починати роботу, от — як третя зміна. Навпаки, вони, спускаючись, весело розмовляли й сміялись. В ідальні вони ледве мали час впорядкувати свої кошики, похапцем похапали вони свій інструмент і подалися геть. Потім пішли вони довгим хідником, де світло їхніх лямп швидко загубилося серед пільми. Один із змін засвітав зухвало до поперечної штольні, що в кінці її працювала перша зміна. Більшість голосно й похвально засміялася і прискорила ходи, щоб якнайскорше стати до роботи. По дорозі зустрінули вони зміну, що поверталася з роботи. Піт струмками ллявся людям по обличчях і голому тілу, утворюючи рівчаки у вугільному поросі, що вкривав їх. Ні словом, ні привітанням вони не обмінялися, бо ті, що йшли додому, були занадто стомлені, щоб думати про щось інше, крім відпочинку. Багато людей ішло з заплющеними очима й міцно трималися за своїх сусідів, що напівспівчутливо, напівдосядливо допомагали виснаженим.

Зміни мовчки пройшли повз і подались далі проти-
лежним напрямком.

Коли обидві зміни відійшли одна від одної приблизно на 10 метрів, саме тоді це й сталося. Стіни навколо них затрусилася. Спочатку слабко, ледве помітно, немов би невидима велетенська рука пробувала зрушити несліливо й непевно гірські маси з їхнього споконвічного місця. Потім затрусилося дужче, звідусіль покотилося вугілля. Тут і там відривалися малі камінці й шматки вугілля і з тихим шумом падали на землю, а порох, що скрізь лежав на кантах і виступах, посипався й закрутився хмарою. Зразу після того розітнувся оглушливий удар грому з найближчої штольні. Він вибухнув, як звільнена від кайданів сила природи. З шаленою люттю кинувся він на стіни і відскочив назад, погнав далі, протягом секунди досягнувши навіть най-
дальшої штольні, і сповнив її своїм вибухом, кинувся на роги, виступи, підпорки, риштування, гудів, лютував і вив. Він немов би проклинав свою долю за те, що породила його у вічній пітьмі, не давши йому змоги вирватися назверх, щоб штурмувати небо або розбуркати дрімливий світ. Він розбудив міцну луну, що сотнями голосів відповідала йому і перетворювалась повільно на стогін і зойк, що одночасно звідусіль звучали.

Тиша, що раптом настала, вплинула на почуття людей, як крик жаху. Вони прислухалися до неї, витягши шиї, немов скорчені від першого незрозумілого жаху перед небезпекою, що розмірів її вони ще не могли збагнути.

Обидві зміни, що тільки но пройшли одна повз одну, зупинилися. У тих, що поверталися додому, миттю зникли сон і втома. Напруженими й боязкими поглядами дивились вони на поворот, що лежав 20 метрів далі. Звідти вибухнув удар, що своєю хвилею поглинув усе. Отже, за цим поворотом щось трапилося. Чи був це вибух, що, може, запалив копальню? Вони хотіли думати, пробували вмовляти один одного, що це

неможлива річ, а інстинкт самозбереження підказував їм всілякі інші можливості, крім тої, що була найімовірніша.

„Спусковий кіш обірвався“, — сказав тихо один із них, немов би прохаючи інших потвердити його здогадку. І, щоб переконати на цьому, швидко й гірко почувалося: „Дротяну линву вже кілька років не репарували. Аджеж це коштує грошей“.

Дехто пробував видавити примушений сміх, але це показало лише, як важко було удавати веселість, якої ніхто не почував.

„Вперед!“ — скомандував десятник після хвилиної зляканої мовчанки.

Тоді настало заспокоєння, що огорнуло людей і вгамувало їхні схвильовані нерви. Аджеж тут був хтось, що дбав за них і взяв до своїх рук провід. Вони пішли далі і помітили тепер, що їх нагнали робітники п'ятої зміни, і більшості з них це надало мужности, і кроки їхні стали певніші.

Спускова шахта лежала 30 метрів далі за поворотом. Якщо б вони її досягнули, то, можливо, і всі врятувалися б від небезпеки. Тепер уже вони не йшли, вони бігли, бігли так, як лише могли бігти.

Коли вже перший був так далеко, що міг заглянути за крутий поворот, він несподівано кинувся назад, ударившись об інших. Він несвідомо вибухнув низкою прокльонів і помацав руками обличчя, щоб заспокоїти свій напіврозбитий ніс. Він не бачив ще страшної дійсности, що перед нею відступили його товариші, зблідлі, немов трупи.

Море вогню бушувало поблизу. Із поперечної штольні посередині між шахтою й місцем, де вони стояли, вибивались вогневі язики метр завдовжки. Вони лизали підлогу, стелю й стіни і тягнулися впоперек головної штольні. Не було жадної можливости проскочити й досягнути шахти.

Сорок чоловіка, що надійшли до повороту, збилися до купи й бігли, немов вівці, налякані від вовка. Це були

всі старі, досвідчені шахтарі, і вони могли збагнути всю величину нещастя. Ніхто з них не промовив жадного слова, та мозок їхній працював із надзвичайною швидкістю, щоб знайти якусь змогу порятунку. Як за умовним знаком, повернули вони назад і побігли знову. Там далі лежав бічний хідник, що завертав у давно покинуту штольню. Звідти був пробитий другий хідник в правому куті до головної штольні. Можливо, пощастить досягнути її через бічний хідник раніше, ніж його охопить полум'я. Люди бігли, рятуючи своє життя. Кілька ламп згасли від різкого протягу, та на це тепер ніхто не звертав уваги. Аджеж навколо горіло досить ясно, щоб бачити дорогу. Та й жах загострив їхній погляд. Здавалося, що вони могли бачити крізь гірські маси. Вони бігли напівзігнуті, і серце їм стукало, немов хотіло вискочити.

Коли вони саме хотіли звернути ліворуч від головної штольні, назустріч їм кинулись робітники третьої зміни. Зчинився тиск і дика плутанина. Залунали люті вигуки, аж поки знову все потонуло в безнадійному розпаці.

„Залишіть но. Даремна річ“, — почувся глибокий голос із третьої зміни.

Люди не хотіли вірити. Дехто протискувався назад серед тих, що повернулися, і вони зупинилися лише тоді, коли побачили якогось робітника, що його вели під руками двоє людей. Робітник був непритомний і йшов у напівсні. Він упав би, якщо б його ті двоє не підтримували.

Не було сумніву: він пробував дістатися через штольню до хідника і майже був задушений копальняним газом. Сумно й мовчки похилилися голови.

Якусь мить всі стояли непорушні. Здавалося, немов би мозок їхній перестав працювати, і вони почували від цього справжнє полегшення.

63 чоловіка, що зібралися коло входу в узькій хідник, були майже всі старші люди або люди середнього віку, що добре знали свою професію. Ілюзії, що їх,

може, вони мали за свого юнацтва, були вже віддавна мертві, поховані. Від життя вони не вимагали вже більше нічого, крім самого життя. Але цього вони вимагали як свого невід'ємного права. Тепер стояли вони перед питанням, що потребувало швидкої й рішучої відповіді, і як тільки вони отямилися, вони почали міркувати. Та їхнім мозкам бракувало вправи; аджеж вони так довго оберталися в колі, де один день був подібний на один, що вони майже втратили здатність думати над тим, що не стосувалося їхньої власної роботи. Аджеж щодня було те самісіньке: їсти й спати, щоб знову набратися сил; знову вставати, щоб вугілля довбати. Ніколи нічого ж бо іншого. Коли вони одного разу три роки тому застрайкували, їм казали, що їхня робота була патріотичним учинком. Промовець, винайнятий від дирекції 'копальні, говорив їм, як не обачно, нерозумно було розпочати страйк на початку зими, що, безперечно, спричиниться до піднесення ціни на вугілля. Аджеж вони відповідальні за те, що мільйони людей будуть голодувати. Бо ж коли страйк триватиме довго, то через брак вугілля, напевне, стане багато фабрик, і заводів. Промовець настирливо апелював до їхнього патріотичного почуття й закликав їх іще раз обміркувати наслідки їхньої упертості. „Ми всі зв'язані між собою“,— так закінчив він,— „і коли найменше коліщатко в державному механізмі стане, то й зупиниться вся машина“.

Вони показали себе тоді добрими патріотами і відмовилися від підвищення зарплати, але вперто вимагали краще впорядкувати запобіжне приладдя.

Їм обіцяно все, чого вони вимагали, і вони знову стали до праці.

Та дирекція швидко забула і про їхні вимоги, і про свою обіцянку; тільки машиновий будинок наново пофарбовано. Робітники не розуміли зв'язку подій. Але якесь колюче почуття від часу до часу прокидалося в них, що краще було б залишатися на своєму, ніж дати

себе спокусити чимсь. Якийсь час вони шептались між собою, але потім остаточно забули про це і знову втягнулися в щоденне життя. Їсти й спати, щоб знову сил набратися; знову вставати, щоб вугілля довбати. Ніколи нічого бо іншого.

Та сьогодні вони побачили, куди призвела їх ця недбалість. Спочатку треба врятувати життя, а потім вони вже поквитаються. Мовчки, але непорушно поклялися вони в своїм серці вимагати на майбутнє свого права: безпеки для тіла й життя.

В головній штольні лютував дикий шум. Майже похмуро дивилися вони один на одного. „Що за божевілля? Хто може провадити таке господарство? Звичайно, копальня горить—це певна річ“. Та найнебезпечніший був, однак, божевільний жах, що спонукував людей до нерозважних, небезпечних кроків. За небагатьма винятками, вони всі були старі, досвідчені робітники, бо молодші шукали щастя деінде. Молодь вважала становище на копальні за нестерпне. Аджерж платня була така мала, та й поводження могло бути далеко краще. А чи було краще в іншому місці? Скрізь і всюди було те самісіньке...

Шум в головній штольні щораз більшав. Грубі голоси вигукували лайки й закиди, не бракувало й бійки.

„Ах, так, штайгер унизу“,— думали старі.

„Ага, цілком справедливо буде, коли дехто йому порухає ребра. Він цього таки заслужив, і йому таки треба як слід дати хльосту, як тільки вони самі в стані будуть опанувати себе. Хіба ж це не був той штайгер, що лупцював направо й наліво. Та й ми самі ще дещо додамо, як вийдемо назверх...“ Але тепер вони вже досить розуміли й відчували всі, як небезпечно було міркувати в їхньому становищі. Їм якнайскорше треба було зайнятися чимсь іншим і уникати таких думок. З цим надходив до них жах, і, коли він охопить їх, тоді вони пропащі. Там, на землі, напевне, помітили вже

нещастя й готуються їх врятувати. Вогонь, напевне, не охопив цілої копальні, може, через кількоро годин вони врятуються. Тільки не втрачати мужності, тільки не думати, що все пропало, тільки не сваритися й не сперечатися, як оті там, невігласи. З моменту вибуху минуло дві, щонайбільше три хвилини. І з того часу не трапилося нічого, що б дало їм привід до дальших побоювань.

Та вони воліли не залишатися більше на тому самому місці. Якщо полум'я розгориться, то напевне за кількоро годин воно дійде до їхнього сховку; отож вони порадилися, чи не найкраще вже тепер пошукати якогось захисту. Вони були всі однакової думки і мовчки погодилися, звернувши свої кроки до головної штольні. Передовсім вони мусять озброїтися проти жаху, що панував тут навколо. Тільки спокійно триматися і холоднокровно чекати на рятункові заходи, що, напевне, їх уже розпочато на землі. Вони пильно нюхали повітря й хитали головами. Було досить таки тепленько й почувався слабкий запах копальняного газу.

„Погасіть кожну другу лампу“, — сказав один із десятників, і, коли робітники звернулися до нього за ближчим поясненням, він відповів: „Можливо, якийсь час триватиме, аж поки ми вийдемо назверх...“

Люди кивнули головами. Вони були раді, що хтось за них думає. Це зразу ж дало свої наслідки, і вони пішли назад мовчазною процесією через хідник. В головній штольні чад був дужчий, і дим котився повільно попід стелею. Робітники ледве могли стримати свій страх. Вони зупинилися і знову почали міркувати. Дехто пішов до повороту, щоб побачити, що діється в напрямку шахти. Вони повернулися відразу назад, і інші помітили на їхніх обличчях неприхований жах.

„Стіни й стеля вже загорілися“, — сказав один із них непевним голосом.

Три десятники захотіли перевірити сказане. Вони підійшли до повороту і, підтверджуючи, закивали головами.

„Здорово палає“, — сказав один із них тихо, щоб його не почули робітники.

„Бо ж повітря надходить через шахту“, — відповів старший пояснювальним тоном.

„Якщо б зверху там замурували отвір“, — сказав десятник третьої зміни непевним голосом, — „може бути...“

„Так тоді ж ми задихнулись би від диму й копальняного газу“.

„Так, може б, вони тоді напумпували води в копальню“, — відповів палко перший.

„Тоді б ми втонули“, — почувалася байдужа й утомлена відповідь.

„Але... сто сорок чортів... ми ж не може тут так не за цапову душу загинути!“

„Мовчи й будь спокійний, люди спостерігають нас: Я вже колись був при такій самій катастрофі, та я думаю...“

„Так що ж“, — перебив його на слові провідник третьої зміни.

„Я не думаю, що ми можемо мати якусь надію“.

„Заховуй спокій. Не будь такий нервовий. Аджеж на горі дбають за нас і можуть відтягнути дим і газ, а поки що полум'я чимраз більше розгоряється. Та проте може тривати два-три тижні, аж поки загоряться найдальші штольні. А тимчасом там нагорі зроблять всякі спроби...“

„І жадного іншого порятунку, крім цього?“

„Ні. Наймолодший інженер, що так завжди спокійно тримається і такий певний, років з чотири тому запропонував дирекції плян пробити бічну штольню № 12. Старший інженер мав, звичайно, опрацювати цей плян, щоб він вийшов якнайдешевший. Та акціонери заперечили, бо вибухові роботи коштували надто багато. Тоді саме була погана кон'юнктура“.

„Так, так, акціонери вже протягом шести років завжди мають десять відсотків дивіденду“.

„Бережіться“, — раптом вигукнув найстарший десятник і стрімголов побіг хідником.

„Падайте на землю! На землю! На землю!“ — загукав він до робітників.

Люди помітили, що загрожує нова жа́хна небезпека, і нестямно попадали один через одного на долівку.

Найближчої хвилини загудів пекучий вихор, що гострими пазурями видирав їм подих із горла, полум'яні смуги з головокрутною швидкістю завіяли штольною. Сліпуче світло разлялось навколо; воно кололо робітникам очі і майже спалювало їх, хоча люди й уткнулися обличчям в землю. Світло було таке сильне, що найменший деталь надзвичайно яскраво вирисовувався і в'їдалася в сітківку. Потім жар помітно спав приблизно до 30°, що чимало полегшило страждання для їхніх обсмалених тіл. Та жадний з них не помітив цієї зміни. Вони нерухомо лежали дивними і неприродними позами. Вуглевий оксид, що утворився за горіння і втягнув порох, який носився в наслідок вибуху, майже все задушував у штольні. Один із них, що не зовсім втратив притомність, важко кахикав, і поруч нього на долівці важко хрипіли легені. Після коротких швидких віддихів змовкли й вони: Остання лампа згасла, і в п'їтмі лежало 63 тіла, дико сплутані в якісь фантастичні купи.

П'їтма стала ще безпросвітніша. Лише перед поворотом падав матовий відблиск в штольню від риштунів, що неподалеку палали на іншому боці.

Де людська купа була найщільніша, раптом там щось ворухнулося; якась рука витягнулась у височінь, і після природних зусиль протиснулась напівгола істота, немов би рглядаючи знищених і непотрібних, що їх викинула сюди катастрофа. Одяг їй звисав напівподертим шматтям; не розуміючи, що діялось навкруги, вона зробила кілька кроків в напрямку до штольні. З виглядом божевільного провів чоловік — бо ця істота була чоловік — рукою по чолі й наткнувся на стіну. Найближчої хвилини він, виючи, відскочив. Він поклав руку на виступ, і повна пригоршня розпеченого пороху піднялася вверх і знову повільно осіла на долівку.

Чоловік розглядав свою опечену руку, понюхав безглуздо повітря і зробив кілька кроків наперед. Його ноги наткнулися на щось, що лежало на дорозі. Він зупинився й даремно силкувався здати собі справу з оточення. Його повіки дрижали на закривавлених очах, і він безнадійно схопився за голову.

„Що... що?“—бубонів він нестямно.

До його вух донісся протяжний зойк, сповнений невимовної муки.

„Я згорю“,— зашипів хрипло він. Найближчої хвилини голос його потонув серед гірких стогонів і придушених викриків жаху.

В очах чоловіка майнув майже розумний вираз. Як же це сталося? Чи не загорівся копальняний газ і не втягнула його ця шумлива течія в головний хідник? Де ж були люди з його зміни? Де три провідники і всі інші? Тої самої хвилини відчув він огидливий сморід смаленого м'яса і зуглених членів і знав уже відповідь. І лише тому, що четверо чи п'ятеро впали на нього, він може завдячувати, що був ще живий. Широко розплющеними очима, одубілими від жаху, поглядав він навколо. Слабкий відблиск, що полискував з якогось пункту за поворотом, освітлював хідник своїм тремтливим і непевним світлом, і він побачив купу безладно переплетених мертвих. На одному місці лежало не менше як 10—12, і звідти лунали безугавно зойки, що рвали серце на шмаття. Отже там, серед мертвих або під ними, лежав хтось живий, і перша думка чоловіка була допомогти йому. Похапцем скинув він трупа, що лежав зверху. З глухим звуком останній упав на долівку. Несподівано врятований підняв свої руки, щоб поглянути на них. Він побачив, що на внутрішній частині вони були цілком попечені, і він зрозумів причину болю, що його він відчував, коли до чогось торкався.

„Я задихаюсь“,— важко і ледве чутно хрипів той під купою трупів.

Чоловік знову поглянув на свої попечені руки. Невиразне почуття спонукувало його допомогти товаришеві, що стогнав, та біль у власних руках і запаморочення мозку стримували його від цього. Раптом 12 чи 15 кроків далі почулося майже в урочистій тиші:

„Десять відсотків дивіденду“.

Чоловік ізшулився й боязко поглянув у напрямку, звідки надійшли слова. Перше, що впало йому в око, був слабкий відблиск, подібний до світла ранішньої зорі. Почорнілі стіни біля нього були освітлені відблиском якогось світлового джерела, що лежало десь за поворотом. Відблиск був червонотеплий на колір і нагадував йому казкове театральне освітлення, яке він дитиною бачив у театрі. Сцена являла собою пекло, мова йшла про невтомну, пильну роботу, що завжди бореться з лінощами й безглуздям. Він пригадав це все, бо це було найкраще, що він бачив колибудь у своєму житті, і тим то це врізалось незабутньо в його пам'ять.

„До чорта“, — шептав чоловік, скутий почуттям, що полонило його думки. „До чорта...“ — Він почував себе безсилим і не знав, що він мав почати.

„Десять відсотків дивіденду“, — залунав спокійний голос із п'ятьми.

Чоловік механічно спрямував свої кроки в цей бік. Він наткнувся на групу з трьох людей, і при непевному відблиску полум'я за поворотом він пізнав провідників. Двоє з них лежали нерухомо ниць. Руки вони тримали затиснуті в кулаки, а одяг, що вкривав їхнє тіло, обернувся на крихку почорнілу масу, що поширювала огидливий сморід. Чоловік нестямно торкнувся одного з трупів. Кінці його пальців без опору влізли в м'яку губчасту масу, і, немов бульбашки на воді, піднявся з заглибин, що зробили його пальці, пронизуватий сморід. Чоловік незрозуміло все ще колунався в трупі. Немов настирлива думка охопила його, і він нагнувся, щоб краще побачити. Та промінь розуму, що

досі надавав його обличчю ясного і живого виразу, раптом згас.

„Десять відсотків дивіденду“, — сказав спокійний голос утретє.

Чоловік, що стояв схилившись над трьома провідниками, не відчув ані несподіванки, ані жаху.

„Чи не хочеш ти ще чого?“ — запитав він приязно і почекав хвилинку на відповідь. Коли ж відповіді не було, він випростався. Поглянувши ще раз навколо, він пішов хідником униз.

Теплий червоний відблиск пояснишав. Всі виступи, канти і предмети він освітлював з одного боку, тимчасом інші оповивала несвітська пітьма. Чоловік вклонився, немов чомусь прекрасному і славнозвісному, і подався до повороту. Тут він спинився і, захищаючи, поклав руку на очі. Перед ним стояла в полум'ї вся штольня. Стеля, стіни й долівка взялися вугіллям і ледве чутно потріскували. Саме огнище було ліворуч, за початком хідника, що в кінці його було місце роботи першої зміни. З цього центрального пункту полум'я повільно, але вперто поширювалось уздовж обох боків головної штольні. Узенькими смужками шукало воно скрізь собі дороги, в дощатім риштуванні знайшло воно багату поживу, а вугільний порошок, що рясно вкривав виступи, не давав йому згаснути; вугілля, що розтопане лезало невеличкими купами навколо, здавалося, тільки й чекало на те, що на нього мала прийти черга обернутися в попіл. Спека, що кожної хвилини зростала, прожарювала розтопане вугілля й утворювала газ, що полегшував пожежу. За витягненими руками, що, здавалося, хотіли пробити дорогу, котилася полум'яна маса, яка щосекунди зростала. Вона сповнила всю штольню й охопила своїми обіймами долівку, стелю і стіни.

Повільно, не оминаючи жадного предмета, вповзав вогонь у хідник. На своєму шляху він не залишав жадної порошинки, він охопив гірські стіни, а що вони від низу до верху були вкриті товстим шаром

вугільного пороху, вони загорілися по всіх штольнях. Скоро цей покров, що місцями був у цаль завтовшки, місцями ледве вкривав скелі, увесь згорів; з невтомною старанністю вогонь вишукував сотні великих і малих тріщин. Жадної не минав він, уперто влізав і нищив усе там, де навіть, здавалося, аж ніяк не можна було проникнути. Спека ширилася скрізь навколо, сповняла штольнію й хідники, пожирала й утворювала нові гази й новий дим. В ніжному теплому відблиску всепроникливої спеки клубився дим під стелею незчисленими червоними гадюками. Вони то розбухали до товщини руки, то знову меншали до товщини пальця або розтягалися в прозорий серпанок, що зникав у повільнім коливанні. Всі вони прямували до шахти, і цим можна було пояснити, що, не вважаючи на спеку, чоловік міг триматися коло повороту.

Спокійно він поглядав навколо. Він не був цікавий і, здавалось, взагалі був нечутливий до людського почуття й переживань. Коли він почув, як один із трьох людей повторював, немов автомат, окремі слова, він повернувся й чекав на продовження з тим самим інтересом, що перед тим він спостерігав жахне своєрідне видовисько, яке відбувалося перед його очима. Не почувши далі нічого, він повільно подався назад.

Біля трупів трьох провідників він зупинився і прислухався. Через якусь хвилину він знову повільно й непевно подався своєю дорогою.

Купи трупів далі в хіднику змінили своє місце. Ті, що лежали найнижче, поглядно добре виглядали. Так само, як і в нього вуглевій оксид не видно із їхнього засушеного горла віддиху. Але всі вони були непритомні, за винятком тих, що лежали зверху, і їхні тіла були місцями жахно попечені й поранені. Деякі були ще живі. Двоє, що, напівпритомні, корчилися в нестямному жаху й вигукували безладні речення, де настирливо брєніло слово „вода“. Якесь несвідоме воля спонукувала чоловіка триматися серед цього жаху, і він

вступив в цю мішанину з тіл і членів. Він почував тремтливий рух під своїми ногами і спокійно йшов крок за кроком. Той, що на ньому він тільки но стояв, лежав тепер спокійно, нерухомо. Чоловік присів і помацав мертвого, немов би він хотів знайти живого. Чиясь рука судорожно схопила його за лікоть, і, коли він швидко випростався, щось висіло на ньому із цієї купи трупів. Шидко він почув глухе падіння і, знеможений напруженням, мимрячи спустився на труп цього товариша.

„Води!“— застогнав він.

„Тут є лише полум'я“— відповів йому чоловік поруч нього.

„Води!“— бількотів другий поблизу нього.

„Полум'я... полум'я... горить скрізь... тут і там... і тут!..“ Чоловік поклав на голову свої засмалені руки, що ними він допіру махав.

Врятованого охопив жах перед цими словами й жєстами. Він поповз на своїх ліктях і колінах на лівий бік хідника, де помітно було на блискучих шматках вугілля слабкий полиск далекого лютого полум'я. Він присунув своє обличчя щільно до другого. Блискучий, непевний погляд, позбавлені життя зіниці пояснили йому все.

„Ти ж божевільний“— захрипів він.

Чоловік, що все ще тримав руки на голові, повернувся на звук і засміявся. Той, другий, помітив, що він не розуміє змісту слів, і припущення, що мимохіть промайнуло в нього, перетворилась на певність. Він злякався своєї власної думки і тої небезпеки, що її могло принести це непевне сусідство. Похапцем посунувся він далі від свого товариша.

„Полум'я! Скрізь і всюди полум'я!“— сказав приязно божевільний. Це призвело пораненого до свідомости його стану і він голосно захлипав.

Його ноги були спалені вибухом, рука йому дуже боліла й потилиця нила від важкого вдару. Це був чоловік середнього віку, дещо бачив і пережив на світі,

але тепер він цілковито стратив глузд. Біль скаламутив йому розум, та найбільше йому дошкуляла його безпорадність. Стиснутий і скутий почуттям жаху, він забув за своє оточення й безтямно кричав, не володіючи вже собою, немов покинута на призволяще дитина.

Божевільний, зацікавившись, схилився над ним і прошепотів таємничо :

„Горить“.

Поранений знову прийшов до себе, як тільки почув на своїй щоці подих другого. Льодовий жах пройняв його від голови до п'ят. Потім він пробував заспокоїтися. Він бачив, як це потрібно не піддаватися розпачеві. Хіба ж він перед тим не вмовляв себе, що спокій і свідомість — це все, що давало надію на порятунок. Хіба ж він не завдячує їм, що досі врятував своє життя. Поглянувши на бік, він побачив, яку страшну руїну заподіяв вибух. Непевно посміхаючись, обмацав він свою поранену руку. Вона не була ані зламана, ані звихнута, і це заспокоїло його. Рани на ногах досить дошкуляли йому, але були не такі вже небезпечні, а важкий удар в голову трохи порушив його здатність думати й чинити, але пошкодження було невелике.

Насамперед треба було виявити величину небезпеки й обслідувати своє становище.

„Допоможи мені стати на ноги!“ — звернувся він до божевільного.

Цей відповів йому дитячим сміхом.

„Допоможи мені, чуєш ти!“

„Скрізь полум'я... всюди...“

Пораненому було вже забагато цієї фантазії божевільної людини. Важко кахикаючи, підвівся він, і, коли біль у ногах ледве не переміг його, закусив він губи й подолав його напруженням волі, що постала в наслідок нервовости. Він простягнувся кілька кроків наперед, наступив на чиюсь руку, що м'яко й мертво посунулась під ним, і непевним кроком подався далі. Червона зоря вабила його з несподіваною силою, і туди

спрямував він свої хисткі кроки. Божевільний ішов за ним і бурмотів:

„Скрізь полум'я... скрізь...“

Закусивши губи і зціпівши кулаки, ішов поранений до повороту. Як перед тим його товариші, так тепер він зупинився здивований.

Полум'я чимраз більше розгорялося. Виступи й канти притягали його своїм вугільним порошком, а тонкі, цупкі свої велетенські руки ця полум'яна потвора простягала на всі боки. Тільки на кількоро хвилин розлучилися вони перед поворотом, і це було питання лише часу, поки знову вони сполучаться. За ними котилася важка полум'яна маса, що все поглинала.

Скоро спека прогнала пораненого з його місця. Він бачив уже досить, щоб знати, що ніяк не можна проскочити через цю полум'яну піч двадцять метрів завдовжки. Божевільний, що стояв поруч нього, також повернув і пішов за ним тихо в копальню.

„Десять відсотків дивіденду“ — сказав божевільний несподівано й показав на долівку.

Другий поглянув униз і побачив лише тепер трьох провідників, що інстинктивно їхні тіла він обійшов раніш, коли проходив цим містом. Він пригадав відразу свій обов'язок і схилився, щоб довідатися — може, вони ще живі. Два старші були вже мертві, навіть уже задубіли, але провідник третьої зміни був ще м'який, і його члени можна було зігнути.

„Десять відсотків дивіденду“, — повторив божевільний і показав на нього.

Другий не розумів, що той думав, і зробив нетерпеливий рух. Цього моменту йому стало ясно, що власне трапилося з його товаришами. Досі він не мав часу глибше над цим подумати, і з поглядом, сповненим водночас жаху й заздрости, він запитав себе, чи той божевільний не щасливіший за нього. Незграбними руками помацав він лівий бік провідника, щоб почути, чи б'ється ще йому серце. Він не почув нічого. І, коли

він розідрав звуглений одяг, в ніс йому вдарив огидний сморід, що примусив його залишити свій намір. Він похитав головою, випростався й подався далі. Він постояв коло купи трупів: ось, може, почує якийсь звук від живого.

„Я задихаюсь“, — шепотів божевільний поруч нього і показав на групу щось із десятків людей, що безладно простяглися на долівці.

Пораненому спало на думку, що божевільний також важко поранений і, мабуть, скоро помре. І неясний страх перед несподіваною самотністю в цій пільмі охопив його раптом. Тиск йому в голові зник цієї хвилини, і він ясно побачив, як все це трапилось — вибух, люди, поскидані в безладну купу, течія вуглевого оксиду, що неслась штольною й заподіяла смерть, для більшості тимчасову смерть, для інших — смерть, сповнену нелюдських мук.

„Ходімо!“ — закахикав він хрипко й побіг глибше в копальню.

Божевільний охоче послухався його і побіг без помітного напруження поруч нього.

Якийсь час бігли вони обоє стрімголов у пільмі, аж ось поранений спіткнувся й упав на долівку. Між своїми руками почув він якийсь предмет, що на ньому він лежав, і помітив, що це був чоловік, який ще рухався.

„Хто ти такий?“ — запитав він, ледве дихаючи.

„Дай мені спокійно померти!“ — відповів напівзгаслий голос.

Поранений швидко схопився. Цей невідомий, що лежав отут у пільмі, був один із тих, що вмер уже наполовину і чекав на неминуче із стоїчним спокоєм або, може, з гіркою впертістю. Чи не буде так само з ним? Хіба ж залишалось йому ще що інше? Та ці думки ледве родилися в його мозку, як їх уже витиснули інші, сильніші. Він хоче жити, він хоче врятуватися, він знайде дорогу до порятунку...

„Хто ти такий?“ — спитав він боязко.

„Що тобі в тім? Я зламав обидві ноги й не можу рушити з місця. Якщо хочеш мені допомогти, то поклади мене трохи далі від дороги, щоб мене тут не розтоптали“.

Поранений схилився, щоб уволити його волю. Стогнувши поспробував він відтягнути на бік невідомого, але він побачив, що на це йому не вистачає сил.

„Ну, ти, поможи мені!“ — звернувся він нетерпляче до божевільного.

„Дай мені спокійно померти!“ — відповів той, наслідуючи голос невідомого.

Пораненого пройняв жах.

„Замовчи!“ — зашипів він. Потім гнівно вигукнув у пітьму: „Ти не смієш таке говорити!“

„Про що ж тепер говорити?“ — грірко сказав невідомий.

Поранений оглянувся й помітив слабкий, ледве видимий, відблиск далеко в штольні. Якусь хвилину стояв він безпорадно; хіба ж він прийшов не з того боку. Та, заплутавшись у всьому, що він тільки но пережив, згубив він знову свій глузд. В пітьмі живуть страхіття й потвори, але там, ззаду, було світло. Не думаючи над своїм учинком, він поспішив на світло.

Скоро почув він, як він наступає на м'які тіла і як ноги його плутаються серед членів померлих, і він зупинився, затаївши подих. І тепер він побачив його. Світлова пляма — це був поворот. Отже, він біг на цю ранішню зорю. Звідти, звідки він прибіг, ця пляма виглядала немов голівка шпильки, тепер вона була завбільшки з руку. Полум'я дряпалось по стінах і вже досягнуло повороту. Небезпека наочно зростала.

Поранений захитався безпорадно. Тепер він знав, як людина божеволіє. Він відчував сам, як там, всередині його мозку, починає псуватися механізм. Очі йому наполовину повилазили, і з хриплим криком стрімголов понісся він хідником униз.

Кахикаючи, він зупинився в пітьмі й тиші. Чи був він самітний в цій проклятушій копальні? Чи були тут

лише самі зуглені трупи? 63 здорових дужих чоловіка буди тут в штольні ще перед... власне, як довго? Цього він не знав. Він не знав нічого. Він знав лише, що один-однісінький вихід був запертий, що полум'я, яке поглине увесь світ, горіло на невеликий відстані й безупинно наближалось до нього. Він поповз повільно, до чорта повільно, але певно, чимраз ближче й ближче. Триватиме багато днів і ночей, аж поки він досягне до повороту Але одного разу він таки долізе, і тоді...

Він голосно засміявся, і стологолосо луна відповіла йому з хідників та штолень. Отак ідеться до того, що людина божеволіє...

„Ще ні... тепер ще ні?“ — благав він і роздирав своїми нігтями груди, щоб знову прийти до себе. Це трохи допомагало. Він прокинувся із своєї непритомності й почав хлипати від напруження після пережитої важкої кризи. Піт котився йому струмками з чола й пік йому очі. Він старанно витер його й натиснув пальцем на око, щоб спричинити новий біль, бо вірний інстинкт підказував йому робити так, щоб відволікати в бік свої думки.

„Божевільний!“ — гукнув він. — „Де ти, божевільний?“ — Він потребував товариства. Товариства найупослідженішої, найзлиденнішої людини, але людини. Все, що хочете, але не ця самітність... Питьма так важко лягала на нього, майже разчавлювала його, а звідти пахтіло полум'я, підкрадалось ближче, все ближче... Ні, тільки не думати, не почувати. Запускай нігті в своє власне тіло, кусай свої уста до крові!.. Божевільний... божевільний, де ти сховався?

„Дай спокійно померти“, — відповів глухий голос поблизу, і тихі кроки промайнули. Надзвичайно загострений слух пораненого, не вважаючи на облудне наслідкування голосу невідомого, розпізнав голос божевільного.

„Ти тут? Подай мені твою руку!“ — він подирав у п'ямки і схопив його за руку. — „Нам краще бути вкупі. Скажи, хочеш ти?“

„Дай мені спокійно померти“, — відповів божевільний.

Поранений вже не вважав на ці слова, він почував лише безмірне полегшення, думаючи, що поблизу є жива істота. Замислено схилив він голову. Йому ніколи не спадало на думку, яка велика була копальня, скільки хідників і штолень вона має і скільки сотень людей звичайно працювало в ній. Її лежав у великій головній штольні. Через кількоро годин вони згорять на попіл і так безслідно зчезнуть, немовби й зовсім не існували. Він механічно потер руки одна об одну, ніби показуючи це зникання в ніщо, куди згинули мертві там... десь... він точно не знав, де саме. Але він, що прокинувся з неприємності, аджеж він має перед собою ще все, — надію, порятунок, життя... Тепер треба відшукати живих, порадитися з ними, знайти вихід... Його стиснуті груди зідхнули довго стримуваним сміхом, якому відповів м'яко і приязно божевільний.

„Ми повинні рушити далі“, — сказав поранений, оживлений надіями, що прокинулися знову.

„Ми повинні рушити далі“, — відповів божевільний, як та луна, що не може висловити своєї власної думки й тільки повторює чужі слова.

„Якщо ми зараз у великій штольні, то за дві сотні кроків ми маємо отвір за поворотом“, — сказав він. — „А через двадцять п'ять кроків далі є другий отвір, в протилежний бік. Спочатку ми підемо праворуч“.

„... спочатку праворуч“, — відповів йому божевільний.

Поранений умовляв себе, що таким чином доля дає йому знак, що ця думка найправдивіша. Отже, спочатку праворуч. Він зашкунтильгав наперед крізь п'ятому, натикаючись на канти й виступи й лаючись стиха, але одночасно був радий, з цієї роботи, що давала йому змогу позбутись неспокою й страху. Щось із півгодини або більше шукав поранений за цим отвором, що десь мав бути в гірській стіні. Але скрізь і всюди натикався він лише на грубі скелі, що не дозволяли йому вийти. Він почував, як скроні йому палають і пульс гарячково

стукає. Тимчасом піт скраплив йому обличчя. Божевільний охоче йшов за ним, зупинявся, коли він зупинявся, щоб орієнтуватись, і шкутильгав далі, коли почував тиск від руки другого, якщо той знову починав свою марну мандрівку.

„Ми, напевне, не у великій штольні“, — нарешті видавив із себе поранений.

„... у великій штольні“ — повторила луна від божевільного, наслідуючи вдало пораненого. Останній знову повернувся. Він постановив так далеко йти наперед, аж поки він не побачить полум'я в повороті. Тоді він знатиме, де він стоїть і матиме певний вихідний пункт для дальших дослідів. Судорожно з закушеними устами пішов він назад і потягнув за собою божевільного, що без нього він не насмлювався зробити жадного кроку. Коли він зайшов так далеко, що побачив червоний відблиск полумені на складі вугілля, що палахкотіло біля гірської стіни, він знову повернув.

„Хто там“? — спитав якийсь кахикливий голос поблизу нього. Поранений зрозумів, що людина з перебитими ногами лежала неподалеку.

„Що хочеш ти“? — спитав він.

„Якщо ти можеш“, — відповів урочисто невідомий, — „покажи, що ти маєш серце в грудях“. Поранений затримав подих і чекав на продовження, що його зміст він передчував.

І продовження забрентіло.

„Візьми шматок вугілля... камінь, щось інше і розтрощи мені голову“.

„Швидко!“ — зашепотів поранений і схопив міцніше за руху божевільного. Він побіг, немов був переслідуваний. Це була нестямна втеча перед загрозливою небезпекою. Божевільний якийсь момент опирався, та швидко перестав і добровільно побіг, як і раніш.

Людина з перебитими ногами далі розмовляла з пільмою, з гірськими стінами й полум'ям, що невблаганно

підступало все ближче і його відблиск вже сягав так далеко, що людина могла бачити його.

„Я не можу ані крихітки зробити для того, щоб врятуватися... Я здер собі шкіру з ліктя, пробуючи посунутись наперед, я поламав собі нігті й пальці... я не хочу згоріти живий, я не хочу... тебе вже немає тут“? — він підвищив голос, кричав і загрожував. — „Боягузе, ти вагаєшся навіть вислухати твого брата, що страждає“. — Тоді охопив його жах, і він зворушливо захлипав. — „Прийди мені на поміч. Допоможи мені, я не можу більше витримати... змилуйся наді мною“. — Крик обертався на виття й нарешті на хрипле хахикання!

„Змилуйся“!

Крик допомоги виривався з розпачливою силою людини, що охоплена смертельним жахом. Він котився хідником, розбивався об стіни, відкидався ними, утворював нові хвилі звуків, що нарешті вмирили в тихому шелесті, змішавшись із ледве чутним шумом вугілля, що падало.

Поранений все ще нестямно тікав і тягнув за собою божевільного. Раптом стукнувся він чолом об стіну й зупинився. Удар знову викликав у нього свідомість. Що сталося? Аджеж він повернувся, щоб знайти бічний хідник, отвір в горі. Безпляново почав він знову шукати. Він витягнув свою вільну руку, щоб не поранитись об гострі канти, і мацав нею вздовж стіни. Прошкунтильгавши приблизно двадцять кроків наперед, він несподівано вибухнув божевільним сміхом. Перед його пальцями не було нічого. Отже, він знайшов шуканий хідник. Нащо він його шукав, він вже забув і не здавав собі справи про наслідки свого відкриття. Але це було для нього немов визволення, — покинути головну штольню, де лежав б1 мертвий. Він перестав сміятися, сковзнув у хідник і швидко знову побіг.

Через якусь хвилину почув він, що шум від його кроків був зовсім інший. Отже він прийшов в іншу штольню і він пішов повільніше. Божевільний

спотикався поруч нього і тримався його, але замість того, щоб скиглити, він голосно й весело сміявся. Поранений нахилився, помацав якийсь предмет на долівці й помітив, що це був вугільний візок; поруч лежали окремі частини одягу.

„Далі“, — сказав він хрипло.

Поволі й обережно йшли вони далі. Поранений спотикнувся кілька разів, але був на це приготований і не впав. Нарешті прийшов він до стіни, навпомацки пішов здовж неї і знайшов новий хідник куди й пішов.

Божевільний почав хвилюватись. Він пробував звільнити свою руку з обіймів свого супутника і скиглив при цьому, як хора дитина.

„Вперед“! — шепнув йому поранений, заспокоюючи.

„Вперед“! — відповів, як відгомін, божевільний, проте не виявляв жадної охоти слухатися. Через кількоро хвилини він покинув, однак, опиратися й піддався сильнішій волі.

Обидва чоловіки поспішали далі, скільки їм дозволяли пітьма й різні перешкоди на дорозі. То один, то другий раз - у - раз вдарялися об ріг або кант. Чути було то нетерпляче бурмотіння, то різкий сміх, залежно від того, хто вдарився.

Вперед! завжди вперед! — тільки це й казав поранений, а його супутник повторяв бездумно й непритомно його слова.

Годинами блукали вони, минали повороти, навпомацки проходили вузькі бічні хідники і йшли через місця, де їхні кроки будили луну, що наче дрімала тут тисячоліттями. Вони не знали вже, куди йдуть, топтались довго навколо одного стовпа, вкопаного в землю, або йшли колією вагонетки, аж знову приходили на те саме місце, звідки прийшли, не знаючи, чого вони його шукали. Побоюючись того жаху, що призводить людей до божевілья, поранений тягнув свого супутника з собою в свою невпинну мандрівку. Жагуче бажання жити додавало йому сили; він міг би вічно отак іти.

Враз божевільний зупинився й почав скавчати, як собака.

Поранений був на це приготований, він хотів себе навіть умовити, що він чекав на це.

„Що з тобою?“-- запитав він тихо.

Пораненому здавалося, що він чує якийсь особливий запах. Горішній шар повітря був повний газу й випарів, але нагнувшись, він помітив певну зміну. Від землі до височини грудей повітря було чисте, вище пліла нова течія, що запаморочували його, коли він забагато її вдихав. Він обмірковував, чи йти далі, чи ні. Він знав, що ця блуканина в пітьмі нарешті зламає його енергію й подолає його, коли нічого не трапиться. Вчепившись пальцями в руку божевільного, він потягнув його за собою. Він хотів бачити, знати, де він. Цього він потребував, щоб не впасти без сили і не чекати, як той невідомий там, у пітьмі.

Пройшовши кількоро кроків, поранений побачив недалеко слабий відблиск. Він зміркував, що наближається знову до полум'яного моря, і гадав, що він у головній штольні, проте йшов уперед. Якась дика цікавість охопила його, він мусів бачити, скільки захопило вже полум'я.

Через хвилину стояв він перед просторою площею. Кількоро годин тому його огорнув би жах, він сховав би обличчя в долоні перед тим, що тут побачив. Тепер він нахилився лише з іще більшою цікавістю вперед і дивився на землю коридора, освітленого багряним блиском.

Наполовину спалений труп коня лежав поруч переверненої вагонетки. З-під коня стриміли ноги погонича. Далі щось з 20 людей купою відкинуло до стіни. Гарячий вогняний вир схопив їх і в мить втиснув їх у гору. Він повідривав їхні руки й ноги розчерепив голови й вичавив нутроці. В ямах стояли калюжі крові, а на них утворилася чорна кора, стіни оббризкало мозком. Усі ці трупи зібгало в одну безформну масу.

Поранений пройшов повз купи трупів і наближався до червоного світла.

Цілий коридор був усяяний трупами. Він зупинився аж тоді, коли спека стала така сильна, що він не зважився вже йти далі. Коли пітьма його вже не гнобила, він відчув благодійний спокій. Його думки стали ясні й логічні, бо він знайшов нову вихідну точку для них. Він добре розбирався в копальні і це одне вже було для нього відрадою й будило надію на порятунок. Для нього ще ніщо не було втрачене. Аджеж він ще жив і був цілий серед цієї руїни. Він нарахував число забитих у хіднику на добру сотню й міг ясно уявити, як їх спіткала їхня доля.

Тут працювали поруч три зміни. Дві інші зміни працювали за перегородкою з купи вугілля 10 — 16 метрів завтовшки. Цю масу вугілля треба було усунути, лише три великі стовпи мали залишитись, щоб підпирати стелю.

Поранений похитав головою з особливою усмішкою, згадавши про це. Вони рубали й свердлили з обох кінців — ці сто п'ять чоловіка. Вугілля з гуркотом падало на землю, його накидали на вагонетки й відвозили... Раптом хтось гукнув на гвалт. Рискалі й лопати покидано, в страшенному хаосі всі кинулись униз хідником. Потім стався вибух, байдуже хто, чи що спричинило його, факт, що він стався. В одну мить перестали всі сто п'ять чоловіка жити. Але полум'я, що враз спалахнуло, бушувало в хіднику, захопивши передніх, відкинувши їх на бік, і з громом тріумфу, що затрусив копальню в самих підвалинах, полетіло просто до головної штольні. Об її задню стінку полум'я розбилося на тисячу стріл, що сичали, блищали, гасли й знову займались. Поранений був поза межами полум'я й бачив це все. Він уявляв разом із 62-ма іншими, що на цьому край. Але копальня була повна пальних газів — адже робітники завжди скаржились на погану вентиляцію — і всюди лежали грубі верстви вугільного пилу. Спека, що

постала через вибух, запалила газу на місці, де працювала перша зміна. Коли ж зайнявся і вугільний порох, нова спека полила головним хідником, поширюючись на всі боки, запалюючи й притягуючи до себе газу; так стався другий вибух.

Як далеко поширились наслідки вибуху, поранений не знав, але, зваживши, що в копальні працювало близько трьох сотень людей і що, блукаючи, він не зустрів нікого, крім двох живих, божевільного й незнайомого, він догадувався, що всіх подушило або спалило.

Наслідки вибуху не обмежувались, мабуть, одною частиною копальні. Штольня, де працювало п'ять змін, багатьма хідниками сполучалась з іншими штольнями. Зовсім природно, що всі, хто був у копальні, заснули вічним сном.

„Триста!“ — сказав поранений у задумі. — „Чого ж я і божевільний залишилися самі?“

„Залишилися самі?“ — запитала луна поруч нього.

Поранений готов був примусити докучливого супутника замовкнути, бо його слова безнастанно лякали його; та він не хотів позбутися його товариства. Враз його обняла млість, нутрощі йому скорчило. Він помітив, що занадто довго преребуває в цьому заповіреному хіднику, де сморід від трупів і створений полум'ям оксид вуглевий затруювали повітря. Він зірвався останніми зусиллями, поки ще було не пізно, і поплівся назад тою самою дорогою, якою прийшов.

Прийшовши до штольні, він повернув ліворуч, поплентався ще кілька кроків і впав важко на землю. Хоч і як він опирався, його очі звплющилися. Напруження, що досі підтримувало його, заступила втома, і він поринув у безтямний сон.

Прокинувшись, він протер очі, щоб переконатись, чи вони справді розплющені, бо довкола нього лежала безпроглядна, гнітюча, чорна ніч. Очі були розплющені, і він уявив собі, що лежить в домовині, засипаний у могилі.

„Я помер“, — сказав він голосно.

„Я помер“, — почув він тут же коло себе голос, подібний до свого.

Нервово тремтіння корчами стягнуло йому тіло, струсило ним, і він поволі підвівся.

Відразу пригадалося йому все.

„Це ти, божевільний?“ — запитав він.

„Це ти, божевільний?“ — відповів голос.

Пораненому здавалось, що він чує свій присуд. Він згадав все ясно до найменших подробиць, і його пройняв жах аж до костей. Але тої ж хвилини він переміг себе надзвичайним зусиллям, підвівся й сказав:

„Вставай, підемо!“

„Підемо!“ — пролунало поруч, і його рука, простягнута навмання, натрапила на чужу.

„Ти бачиш у п'єтмі?“ — скрикнув поранений, наляканий цим випадком.

„Ти бачиш у п'єтмі“, — була відповідь.

„Ні“, — відповів він нетерпляче.

„Так“, — сказав другий.

Поранений затремтів від жаху. Він сподівався іншої відповіді. Ця несподіванка пройняла його льодовим жахом, що його властивої причини він не міг собі пояснити, і ще більше перелякався. Ледве волочачи ноги, рушив він у дорогу.

Блуканина почалась наново. Вони обидва навпомацки пішли між завали й знаряддя, повз покинуті штольні. Мандрували нескінченними хідниками й бачили часом в далині теплий червоний блиск полум'я, що крок за кроком здобувало копальню і чимраз більше обмежувало їхню безплянову мандрівку. Плече в плече бігли вони своїми власними слідами, тинялись то сюди, то туди, повертали, пробиралися до місць, де поранений, здавалося, ніколи не був, або ж приходили на місце, де в нього прокидалося незрозуміле підозріння, що він щойно його покинув. Без упину блукав він далі, тягнучи за собою супутника, присутність якого лякала його, а проте без

нього він не міг обійтися. Він цілковито втратив розуміння часу; байдуже йшов все далі й далі і шукав напівнесвідомо якогось виходу — рятунку, керуючись лише інстинктом, наче спійманий звір, що без упину й відпочинку борсається у своїй клітці. Милю за милею верстав він. Побачивши здалека відблиск пожежі, ховався спішно знов у пільму. Пожежа вічно нагадувала йому про загрозливу небезпеку, що чимраз наближалася. Він ненавидів її світло так само, як боявся пільми. Божевільний слухняно йшов за ним і скавчав, як за лляканий звір, коли показувався відблиск пожежі.

Промандрувавши якийсь час, що здавався йому вічністю, поранений почув несподівано, що його ноги вже далі йти не можуть. Кахикаючи від напруження, він упав і зараз же заснув.

Прокинувшись, почув холод. Механічно простягнув руку в пільму й тут же натрапив на чужу. Тепер це його не здивувало, не злякало, навпаки, порадувало.

„Ти також спав?“ — запитав він, але зараз же по-жалів своїх слів.

„Ти також спав?“ — пролунало запитання.

„Вставай і гайда!“ — сказав поранений і підвівся.

„Вставай і гайда!“ — почув він поруч себе.

Обидва розпочали, як скуті, знову свою безцільну й нескінченну мандрівку. Що було перед сном, отже день перед тим, як думав поранений, пригадуючи побіжно минуле, повторювалося знову. Вони тинялись хідниками, туди й назад, повертали й кружляли. Очі пораненого не відрізняли нічого, але щось нове прокинулось, очевидно, в ньому, бо він унікав моторно й легко всіх перешкод. Його супутник ішов тихо поруч і охоче давав себе вести.

Раптом поранений став, спотикнувся й оперся об стіну.

„Я такий голодний?“ — заскиглив його власний голос поруч.

Шалена ненависть спалахнула несподівано в мозку пораненого. З одної точки в пільмі він побачив тут же

коло себе іскри, і підчас приступу корчів, що стягали йому нутроші, заплямкав він щелепами, наче розжовуючи страву.

„Який же я голодний!“ — скиглив він.

„Який же я голодний!“ — почувлась ця сама скарга поруч.

Згадка про зненависть, що допіро стиснула була йому груди, призвела його тепер до лютости. Він так сильно закусив долішню губу, що бризнула кров. Невідома ссав він її жадібно й ковтав.

Такий самий звук ссання й ковтання почувся з п'ятьми поруч нього.

Знову заблимали іскри перед його очима і в їхньому блиску зродилась нова думка.

„Я замкнений тут і мушу вмерти з голоду, поки прийде допомога, якщо не“...—Його мозок вагався продовжувати цю думку, та порожні нутроші розбудили звірячий інстинкт.—„В тебе м'ясо, живе м'ясо поруч. Бери і їж!—наказував він.

Поранений захитався як запаморочений. Коли ця шалена жадоба, що непереможно прокинулась у ньому, опанувала його, він гидував сам собою. Він хотів проклясти всю п'ятьму довкола, обвинуватити свою долю, він хотів...

... Далі він не пішов; бо щось наче пазурем зачепило його праве плече. Його блюзу розірвано надвое й поки він опам'ятався двоє вогких губів притиснулось до його голого рамена й дві низки зубів, безперечно, якоїсь зголоднілої тварини, збирались вирвати шматок м'яса з його тіла.

Поранений випустив руку божевільного. Але тепер не він уже тримав його, божевільний стискав його як обчепеньками. Поранений одразу зрозумів становище. Це в нього зродилась думка і від нього перескочила на його супутника, що негайно спробував перетворити її в діло. Поранений підвів свою вільну руку й шалено вдарив навмання, щоб звільнитися. Удар влучив,

пролунав дикий рев. Поранений почув, що він вільний, і з жаху побіг глибше в копальню.

Він чув хриплий рев за собою і йому здавалось, що він чує шелест тихих кроків, що його наздоганяли. Без пам'яті летів він у п'ятьму, нашттовхнувся на риг і звернув у якийсь хідник. Тут, нарешті, зупинився він, захеканий, щоб набрати повітря.

Раптом щось зашуміло в повітрі. Він не знав, що це, проте відхилився. Знову пролетів важкий предмет повітрям і розбився за ним об стіну. Поранений чув добре знайомий тріск вугілля, що ламається від удару. Тепер він зрозумів: божевільний стояв по той бік і кидав грудками вугілля в хідник, щоб почути, чи не зрадить своєї присутності втікач необережним рухом. Поранений притаївся, притиснувшись до стіни.

Через хвилину кидання припинилось і чути було, як тягучі кроки віддалялися.

Поранений гадав, що божевільний згубив слід, і ледве стримував задоволений сміх. Найпотрібніші йому почуття в цьому величезному склепі, куди його замкнуто, надзвичайно загострились і його свідомість працювала під гнітом конечности з несподіваною точністю. Тим то він міг зовсім правильно уявити собі своє становище й виробити плян оборони. Головне його завдання було надалі уникати зустрічі з божевільним, що його звірячі інстинкти він сам збудив у хвилини слабости.

Найближчої хвилини звалився він непритомний і приголомшений. Копальня горіла в багатьох місцях, полум'я безупинно наближалося, а з тих, хто міг принести допомогу, ніхто не знав, що він ще живий. Як йому вийти, як йому...

Поранений підвівся тихо і слухав. У хіднику, звідки він саме прийшов, чути було, як хтось підкрадався. Він мацав обережно землю, щоб знайти грудку вугілля, досить велику, щоб розбити нею голову. Усі гнітючі думки наче розвіялись і він несамовито працював

думками, якби зробити нешкідливим цього божевільного, що нишком крутився довкола нього й чигав на його життя.

Кроки згубились у далині, геть від штольні, де при-таївся поранений. Він легше зідхнув, бо не був ще готовий діяти.

„Ні, не тепер“, — сказав він, отямившись вчасно. Все ж таки зробив необережний рух і затаїв духа, щоб підслухати. Не чути було нічого. Заспокоєний цим, поповз він далі хідником угору. Передусім він хотів тепер добути собі добру зброю, обережно йшов навшпиньках і щокроку приставав, підслухуючи.

Усюди панувала пільма й тиша, але в цій мережі хідників і штолень було так само важко обминати людину, як і знайти її. Коло якогось виступу стіни, що повз неї він підкрадався, він зупинився, витягнувши шию, його неприродно гострий слух уловив якийсь далекий, слабкий звук. Це міг бути обвал купи вугілля, але можливо, що її зачепили ноги якоїсь людини. Хвилину стояв він непорушно, стиснувши сильніше свою грудку вугілля.

Він не чув більше нічого, але якийсь дивний інстинкт тримав його на цьому місці. І не даремно він чекав, бо за хвилину почув хрипле сопіння. Поранений роздумував, чи кинути грудку.

Кидати навмання він не рішався, бо якщо йому не пощастить хоч на кількоро хвилин зробити ворога нешкідливим, то важко буде зараз же знайти нову зброю. До останку напруживши слух, він помітив знову, що божевільний недалеко. Той, очевидно, також помітив його присутність. Але де стояв він, спереду чи ззаду? Поранений зосередив усі свої почуття на підслухування. Божевільний був позад його. Цими хідниками, що то звужувались, то несподівано ширшали, летів звук як величезним гучномовцем, лунав тут і, розбиваючись об сотні перешкод, ринув незбагнений, облудний у безконечність. Пораненому увірвався терпець. Він не міг

довше примушувати себе стояти, він мусів діяти. Він знав, що яких п'ять кроків за ним чигав той. Коли б він кинув, то може б пощастило божевільного відігнати.

Він кинув.

Гуркіт від падіння каменя пролунав і стало знову тихо. Поранений підслухував усіма клітинами своєї істоти, але почув лише якийсь особливий шелест. Хвилину напружив усю свою силу, щоб збагнути, звідки він іде і від чого походить; потім зміркував, що шелестить у його власних ухах. Його нерви, напружені підчас катастрофи до останку, відмовились далі слухатись і його огорнув той особливий жах, що його часом породжує невідоме й незбагненне. Раптом зрозумів він, що наближається криза. Тремтливі ноги не хотіли більше носити його, піт лився струмком з обличчя, а руки потерпли, завмерли. Шум у мозку стих раптом, і він відчув мертву тишу довкола, побачив пільму вічної ночі, почував її тягар, що розчавлює, і без протесту дозволив звалити себе на землю. Він був знесилений, байдужий, переможений. Заплющив очі й скорився неминучому.

Враз зірвався і встав. Хіба не чути, що хтось підкрадається? Від уявної чи справжньої небезпеки прокинувся інстинкт самозбереження. Він став знову людиною з усіма її інстинктами й прагненнями. Блискавкою пройняло його знову: він повинен битися, дряпати, боронитися, діяти... Тепер ненавидів він чимраз дужче, зі злістю хижого звіря, тепер хотів він поранити свого ворога, заподіяти йому шкоду, покалічити, а найкраще забити.

Я людина, — думав він підбадьорений цією раптовою ненавистю, що додала йому нової сили й нової відваги.

Через хвилину почув він, як двоє рук уп'ялися йому в горло, а гострі коліна вперлися в груди й захеканий віддих ударив йому в обличчя. З холодною, злорадною рахубою завдав він своєму ворогові ліктем штовхана,

що був у силі зламати пару ребер або ж розтרוшити щелепи. Удар влучив, очевидячки, несподівано добре, бо тиск на шиї послабшав, а коліна на грудях простяглися в страшних корчах, що перейшли також на нього та примусили і його скорчитись. Він почув глухе падіння й підвівся, гордий своєю силою і влучністю.

Його тріумф п'янив його, він прагнув нової боротьби, будиши твердо переконаний, що знову переможе. Але п'яма заважала йому зараз же відшукати ворога й розчеребити йому каменем голову. Він мусів обмежитися тим, що помацав ногою землю там, де, на його думку, приблизно мав лежати божевільний. Та, крім грудок вугілля, що посипались на бік, не знайшов нічого. Це його розлютило, він не довіряв своєму чуттю й поширив круг своїх дослідів. А нога його натрапляла все таки лише на грудки вугілля. Цей незаперечний факт відібрав йому певність, і він обмірковував, чи не було б найрозумніше присісти на землю й облапати руками. Він стиснув їх завзято в кулаки і зібрав усі сили, бо тепер хотів напевно дізнатись, де лежав його ворог.

Тієї ж хвилини засвистіла важка грудка саме над його головою й безшумно впала недалеко на землю. Ледве отямившись від здивовання і зміркувавши, звідки йде напад, почув він нові шматки вугілля, що летіли неймовірно швидко один за одним. Поранений притулювався до стіни й зщулювався, як тільки можна.

Коли напад минув і просвистіла остання грудка вугілля, поранений почував себе, як на половину побитий. Тріумф попередніх хвилин минув, а разом із ним минула й зненависть до божевільного, що перехигрив його. Вмить зрозумів він своє становище і холодно-кровно підводив підсумки.

Він був замкнений у копальні, що палала, і до найбільших штолень дійде полум'я, звичайно, за якийсь час, якого заздалегідь передбачити він не міг. За товариша мав він божевільне створіння, що його мозок

функціонував інакше, як його власний, бо на нього впливали скрайні вражіння і підштовхували раптові примхи, що їх ніхто розумний не міг передбачити. Ця тварина — звати її людиною не дозволяла йому решта його гордості — чигала на його життя, і безперечно, заб'є його, коли він її не попередить. Він знав, що його чекає смерть з того чу іншого боку; йому не судилося навіть того невеличкого задоволення — самому визначити спосіб, час і місце її.

Проте він не попадав у зневіру. За вбивчим висновком його безнадійного міркування виринали щось, що примусило жвавіше заботитися його пульс, не вважаючи на пільму й небезпеки, він хапався за надію на можливий порятунок. Інстинкт самозбереження, бажання жити дали йому віру в можливість, хоч її й не було. Він хотів жити і раз-у-раз повторював те, що йому щасливий випадок недавно поклав на язик:

„Я людина!“

У відповідь почувся зойк десять кроків далі в хіднику. Божевільний натрапив, мабуть, на набій, небезпечніший за всі вугільні грудки і страшніший за всякий удар.

Поранений вслухався, напруживши все своє почуття. Він чув, як волочилися смертельно втомлені кроки, що поволі гинули десь за поворотом. Він підвівся й пішов у протилежний бік. Він знову гордився собою, бо він переміг. Він бачив у цьому щасливу провість, і черпав з неї нову надію. Вічна пільма не існує, полум'я бушувало далеко, а затруєне повітря не докучало йому більше. Ще ніщо не втрачене, ще можна все виграти, бо там, на землі, звичайно, вживали всіх заходів, щоб урятувати засипаних. Цього він був твердо переконаний. Визволення прийде, мусить прийти...

„Я людина“, — знову сказав він і знайшов чудову втіху в цих словах. Йому здавалося, що в них міститься щось велике, святе.

Години минали, але поранений давно згубив рахубу часу. Коли його напала втома й голод, він заховався

в куточок, щоб знайти спокій і забуття. Але попереду збудував він барикаду з грудок вугілля і поклав найбільші грудки поблизу, щоб мати зброю під руками. Він спав спокійно, за його рахубою, цілу ніч, і припускав, збудившись, що пробув в копальні вже три дні і три ночі. Справді це було двічі стільки, але про це він не знав, і радів, що час все таки минав так швидко. Він розпочав знову свою мандрівку, спираючись на рискаль, що його знайшов. Це озброїло його ще краще й дало йому змогу почувати себе безпечнішим супроти ворога, що чигав на нього. Ця певність зміцнила його й дала йому велике задоволення.

Раптом прокинувся знову голод. Як дикий звір накинувся він на нього, вп'яв свої пазурі в його тіло, шарпав його нутрощі й ссав його так довго, що сам він нарешті почував себе наче порожній кістяк. Він доплився до найближчої стіни, присів на землю й скорчився, як хробак. Як довго тривав цей напад, він не знав, але чув, як пропали його сила й відвага. Знеможений, задиханий і вкритий потом насилу підвівся він, спираючись на свого рискаля. Зненацька згадав він учорашню пригоду і напів зухвало, напів задержувато знову промовив:

„Я людина!“

Слова пролунали в півночі і в тиші і привабили шелест кроків, що крадькома наближались... ні, віддалилися поволі, забарно.

Він помітив, що саме тоді, коли він мав найменшу відпорну силу, повз нього пройшла найбільша небезпека. Божевільний, що його муки голоду перетворили на кровожерного звіря, підкрався до нього, але, злякавшись, знов утік. Він був занадто втомлений, не роздумував далі над цією дивною обставиною, чому той добровільно пішов геть, і задовольнився певністю, що небезпека цим разом минула.

Зараз же рушив він знову, охоплений невгамовним неспокоєм, що вічно гнав його з місця на місце. Упевнено

обминав він тепер зрадливі виступи, просковзав повз повороти й повертав у нові хідники, що раз-у-раз відкривали свої склепіння, як тільки він повертав у бік. У густій пітьмі він не бачив руки перед очима, але відчував, де були рейки, і певно переступав їх та великі грудки вугілля, що на них звичайно він спотикався. Він не задумався над цією здатністю, що її в ньому розбудила вічна ніч; він вважав її за природну і використовував її.

Коли за його рахубою був південь — справді це була 12 год. ночі — він знову прийшов до тої ділянки копальні, де бушувало полум'я. Він зухвало вступив у спеку і в гази, бо хотів бачити, як далеко зайшла пожежа. В штольні, де стався другий вибух, уже гуляло полум'я. Зі стелі відривалося вугілля й поволі спускалось униз, бо спека знизу не давала йому швидко падаги. Три чверті штольні вже охопило полум'я. Вона скидалася на величезну баню, ілюміновану так, як ще ніколи не бачило людське око. Стіни горіли з рівномірним тріском, стеля — одна темночервона маса, а вздовж неї клубився оспало червоний дим, прямуючи назад до шахти. Наче велетенські з вогню вирости пні стриміли в гору підпори, полум'яні дерева з димовими коронами, полум'яна земля, полум'яне повітря, цілий полум'яний світ глибоко під поверхнею землі

З хідника, що поволі спускався у велетенську піч, оглядав поранений руїни. В хвилини, коли не мучив голод, він міг собі все точно пояснити. Протяг із шахти тягнув дим надвір, а тимчасом полум'я посувалося повільно все глибше й глибше в копальню. Він згадав на одну мить за сотню товаришів по той бік штольні. З них залишилась тепер не більше як жменя пороху; та чи їм не випала ласкавіша доля за його? Поки він зміг дати собі відповідь на це, скорчив його голод у клубок, і він покотився по землі. Він кусав брудне держално рискаля, відколупав кількоро скіпок і розжував їх жадібно. В роті утворилася слина і, коли він

трохи її ликнув, біль зменшивсь. Важко дишучи підвівся, далі кусаючи рискаль.

Раптом здалося йому, ніби він побачив двадцять кроків далі тінь, що сновигала вздовж стіни. Непевний відблиск пожежі надавав їй надприродної величини й фантастичних контурів, а рискаль в її руці зріс до розмірів, що викликала жах.

„Я людина!“ — вигукнув він, наче закликаючи небезпеку.

Тінь посувалася довгими непевними кроками вниз хідником, зникла на мить і знову виринула трохи далі.

Поранений почував, як відвага й енергія знову повертаються до нього. Він хотів боронитися, боротися з божевільним за життя, і його рука дужче стиснула рискаль.

Тінь перескочила на протилежну стіну, сковзнула по ній і зникла. Отже божевільний побіг у бічний хідник. Зміркувавши це, поранений легше зідхнув. Спираючись на рискаль поплівся він знов у пільму, забарикадувався в малій штольні за якоюсь вагонеткою й заснув.

На другий день, як йому здавалось — він спав 18 годин — подався він знову до головної штольні. Він хотів усюди контролювати пожежу, хотів пильнувати, щоб вона несподівано не поширилась і не оточила його.

Полум'я вже давно захопило великий поворот. Товариші, що тут лежали, перетворились на купку попелу.

Поранений не думав уже про це, але, наблизившись до того місця, де був спалений незнайомий чоловік, він раптом подумав, що це штайгер. Він не запитував себе, звідки прийшла йому ця думка, він сказав короγκо й певно: я знаю це.

Коли він так стояв, дивно зворушений чудовою руїною, що загрожувала йому, як всім іншим, впала йому в око знов учорашня тінь. Він не злякався, лише велика лють охопила його. Цього ранку розжував він кількоро шматків своєї просякнутої потом і вугільним пилом одежі, і ця страва ддала йому сили. Він підніс рискаль

до вдару, що напевне звільнив би його від цього впертого переслідувача, і кинувся бігцем униз хідником. Вдар влучив у стіну; кількоро твердих скалок вдарило його в лице, бо постійне перебування в п'ятмі позбавило його здібности обраховувати віддаль. Тоді побіг він далі, бо його ослаблене тіло, раз пущене в рух, не дало себе стримати. Нарешті, підійшов він так близько до вогню, що волосся на голові й на бороді зайнялось йому. З крайнім зусиллям повернув він і побіг назад хідником. Руками й раменами захищав він затліле волосся; але рискаль все таки держав міцно.

Уникнувши небезпеки від вогню, упав він цілком безсилий, приблизно, на тому самому місці, з якого розпочав розпачливий швидкий марш, бо ноги відмовились далі йти. Волосся й борода були обсмалені, а на непокритих частинах тіла шкіра стала шорстка і зморщилась. Він повів лівою рукою по обличчі і подумав, що один тільки крок далі, безперечно, коштував би йому життя; але він зовсім не радів, що уникнув цієї небезпеки. Усе в ньому обернулось на люту ненависть проти божевільного, бо той був винен у тому, що він так далеко забіг.

„Я людина!“ — сказав він голосно й грізно. В цьому найшов він зразу пояснення й виправдання свого руйнацького інстинкту. Пожежа, п'ятьма, тиша й голод стали чимсь побічним, вони майже не існували.

„Я людина“, — сказав він знову і далі роздумував, якби задоволити свою жадобу мордування.

Довго чатував він за поворотами й виступами, стримуючи віддих. В кутках і під стінами присівши, чекав він моменту, щоб завдати вдару, волочився невтомно годину за годиною, шукаючи ворога. Але ніде ні віддих, ні рух не зраджували присутности живої істоти. Ввесь час ссав він шматки одежі, держучи її так довго в роті, доки від них нічого не залишалось.

Поранений не мав правдивої уяви про величину копальні; йому здавалося, що часом він проходив

штольнями, де він іще ніколи не був. Він недовірливо нюхав повітря, думаючи, що воно гіршає, але не дбав про це. Він бажав закінчити війну і від цієї манії забував за все інше.

Дві ночі, за його рахубою, пробув він за спішно збудованими барикадами. Одного ранку, третього з того часу, як його опанувала жадова морявання, помітив він, що він голий. Тоді постала в його мозку знову думка, якою він заразив божевільного, і потім відганяв її з жахом від себе. Кусаючи губи до крові, підвівся він, прагнучи вбити людину, що тинялась у п'ятні. Він не хотів, щоб той уп'явся газурями в його власне тіло, він хотів сам нападати. Цим разом думка ця не викликала огиди в нього: навпаки, він не міг зрозуміти, чому він досі відсував одинокє, що йому ще залишилося.

„Я людина!“ — сказав він.

Це була формула, що давала йому право на життя. Тільки жити хотілось йому, лише життя хотів він за всяку ціну врятувати. Він вже не думав про порятунок із підземелля, забув навіть, що він можливий. Думав тільки про те, щоб за всяку ціну залишитися живому.

Цілий день ходив він підслухуючи в копальні, користуючись з тих малих хитрощів, що його виснажений мозок був ще в силі видумати. Коли йому часом за цього невдалого частування стискало горло якесь дивне почуття і він відчував щось подібне до гризот сумління, він знову вигукував брутально:

„Я людина“!..

Для спроби він хотів ще щось додати й відкрив при цьому, що він не міг вимовити жадних інших слів. Цілу мову викинуло з його пам'яті, його спухлому язикові бракувало сили вимовити інші зрозумілі звуки, крім цих.

Поранений нестямно розлютивсь, не знаючи власне чого. Він почав кричати й шаліти, бив рискалем об стіну й викликав свого невидимого ворога на бій. Ніщо

не відповідало йому, крім глухої, протяжної луни, що понуро розлягалася й нарешті замовкала. Тут огорнув його страх і він почав плакати, як покинена дитина. Через хвилину вигукував він знову свій виклик. Це був хриплий, неартикульований рев, що не мав вже в собі нічого людського. Ніхто не відповідав йому. Забарних кроків, що за ними він тоскно підслухував, ніде не було чути. Тоді він зрозумів, що божевільний помер десь у якомусь кутку і він залишився у копальні сам. Бій скінчився без його участі, але він не почував полекші від цього. З подвоєною силою охопив його страх перед смертю, непереможна боязнь перед близьким і певним кінцем.

Мучений боязню смерті й жахним почуттям самотності упав він цього вечора посеред хідника й зараз же заснув. Але не довго спав; його збудив сильний шттовхав і він, тремтячи, встромив очі в п'тьму. Він чув виразно: щось ішло поблизу. Щось рухалося — звичайно не людина, бо він був один як палець, — але щось було недалеко від нього, якась таємнича істота або нещасна душа. Він вдивлявся до болю очей і примушував свій слух до нечуваного напруження. Ні звука, ніщо не зраджувало чиеїсь присутності. Проте в його залишилось вражіння, що він не сам. Якесь досі незнане почуття настирливо втовкмачувало йому це.

Перемігши — це не була боязнь ані щось подібне до неї, це почуття, що, здавалось, лежало поза людським почуттєвим світом, він порачкував туди, де мусіла бути незбагненна істота.

Скоро знайшов її, і обмацав руками. Побіжно обслідувавши її, він переконався, що це труп, мабуть, божевільного. Почуття безпеки й певності охопило його. Тепер він вже не був самотній. Він поклав голову на холодне тіло й заснув спокійно.

Прокинувшись підсилений сном, він підвівся й почав тягнути трупа до тої частини копальні, що палала. Для нього, знесиленого, було це важко, і він

часто захеканий падав на землю, але не покидав свого пляну і швидко помітив, що воля додала йому потрібної сили. Нарешті, йому пощастило. Думка вжити мерця на страву була йому така чужа, що взагалі й не приходила в голову. Зате він відчував якусь теплу радість, торкаючись грубої куртки мерця. Вона могла продовжити його життя на багато днів, він був урятований від голодної смерти, а, крім того, від свого ворога.

Він відірвав комір від куртки й поклав його в рот. Потім схопив лівою рукою цупкіше трупа за руку й потяг за собою. Йому дуже хотілося поглянути на це обличчя, попрощатись з божевільним і сказати йому, що він йому простив. Тому він рвався з п'ятьми до світла. Це була тяжка мандрівка. Важко опирався він на рискаль, що все ще держав у правій руці. Він не міг вже розлучитися з ним, бо він вріс йому в руку, творив її продовження.

По довгій блуканні дійшов поранений до головної штольні. Полум'я охопило вже третю частину копальні й зайшло вже в бічні хідники, що мережею каналів і труб сполучували різні штольні. Всюди знаходило воно поживу, а протяг із шахти роздмухував його раз-у-раз до нового життя.

Поранений відчув радісне задоволення, наблизившись до мети своєї важкої мандрівки. Зігнутий удвоє як складаний ніж — тулуб під прямим кутом до ніг — тягнув він свій тягар до широкої штольні, підштовхуючи самого себе рискалем. Коли вже не можна було через спеку йти вперед, він зупинився й обернувся назад.

Як громом вражений похитнувся без духу й обперся об стіну. Мертвий не був божевільний, але якийсь інший чоловік. Отямившись трохи від здивовання, підповз він до трупа і міряв його з боку переляканим поглядом. Він знав це велике бородате обличчя й це сиве волосся. Його щелепи жували якесь слово, але зник не працював.

„Штайгер“, — сказав би він, коли б його затерплий мовний орган міг слухатися наказів мозку. Даремно намагався він знайти відповідний вислів, нарешті покинув марні зусилля й запитав себе, звідки така переміна. Аджжеж штайгерів труп давно згорів, отже не міг він бути тут. Він змарнував час і сили на цю нерозв'язну проблему, хитав не раз безпомічно головою і стояв тут з одвислою долішньою губою й розгубленим виразом непорушних очей. Незбагненне все таки було фактом. Його руки доторкались цього мертвого тіла і всі його почуття переконували його, що він справді лежав тут за три кроки. Він жалібно заскиглив і дивився допитливо в жар, ніби чекаючи звідки пояснення.

Майже без шелесту тягнулося полум'я вздовж стін, стелі й підлоги. Усе руйнуючи в своєму завойовницькому поході, лізло воно вперед. Поранений глянув з тим самим німим запитанням на свою ліву руку, про-стягнену вперед.

Його здивовання стало ще більше. Невже ці вузькі, подібні до кігтів пальці з довгими, гострими пазурами були його? А ця рука? Вона була тонка, майже прозора. Кожна кісточка виступала виразно під шкірою, що стала цупка наче пергамент і звисала глибокими зморшками. Він поширив свої досліди, щоб виробити собі уяву про це дивовижне створіння з такими руками. На раменах не було мускулів, шкіра наче прилипла до костей. Він обмацав себе, зовсім так само, як обмацував недавно в п'ятні мерця. Ребра виступили вперед і між ними були тільки порожні заглибини. Він потягнув пучок волосся на чоло, щоб його оглянути. Волосся було біле, безбарвне, отже не його.

Остання думка принесла йому полекшу, і він вибухнув хриплим, захеканим сміхом. Дивовижна людина, що тут стояла, це, значить, не він, а хтось інший. Логічно й спокійно подумав він про це і йому стало невимовно легко. Поранений, що тинявся по запаленій

копальні і мусів зносити всякі можливі муки, чекаючи на порятунок, був мертвий. Звичайно, він умер з голоду або від затруєного повітря. А може його з'їло полум'я. Його труп лежав десь як невідома маса, або його попіл розвіяв протяг із шахти. Він знайшов невимовну розраду в цій думці і все ще сміявся, хрипло й уривчасто, але задоволено, вмовляючи себе.

Але потім корчі стягнули йому нутро. Роздумуючи, він забув про тиранські накази свого тіла й нічого не жував. Він скорчився в муках, почувуючи, як тупими ножами якісь незграбні руки пороли його нутро. Звалився на землю. На щастя міг дістати штайгерову куртку, його рот невпинно тягнувся до неї, і незабаром він уже тримав шматок її між зубами.

Голодні муки трохи вщухли, як тільки піднебіння почало виділяти слину й можна було ковтати. Він міг знову думати і в його очах знову показався розумний блиск.

Так лежачи й задоволено ковтаючи, поглянув він на трупа.

Він помітив тепер, що одна рука мерця, може, та, якою він тягнув його хідниками, була без м'яса. На голій кістці не було ні одного мускула, що колись її вкривали.

Його очі в задумі насупились. Що це мало значити? З якої причини був труп від плеча до долоні покалічений?

В цю ж мить почув він позаду довгий, розпачливий рев. Він затремтів з переляку і почав слухати, але, зрозумівши причину, не здивувався й не злякався. Він не був сам, божевільний жив, підкрадався хідниками, чатував на поворотах.

Рев наближався й міцнішав. Раптова, незбагненна сполука вражінь нагадала пораненому, як він раз замолоду брав участь у полюванні на вовків. Виття там у п'яті було зовсім подібне до шаленого виття оточеної вовчиці, коли вона помітила, що її малят

забито, а її здобич пограбовано. В ньому була злість і ненависть, і саме так, як її виття, звучачи тепер погрозливо і мстиво звуки, що походили з горла якогось іншого створіння поблизу нього. Мимохить пограбував поранений єдину власність якогось іншого вовка і розбудив в ньому жадобу помсти.

Поранений підвівся і глянув туди, де крився й чекав на нього його ворог. Він вже колись полював на вовка, знав ще сьогодні цю штуку, мусів її знати. Але поки почалось полювання на життя й смерть, мусів він виконати один обов'язок. Поглядом, повним погорди до нещасної істоти там позаду, схопив він трупа і тягнув його, напруживши всю силу своєї волі ближче до полум'я, аж коли спека загрожувала задушити його, зупинився й підсунув мерця рискалем ближче до руйнівничої стихії.

Божевільний, мабуть, спостерігав з віддалі всі його рухи й, очевидно, зрозумів його намір. Він завив, як дикий звір, і прибіг лютуючи, щоб відбити свою здобич.

Поранений замахнувся рискалем.

Виття завмерло в лютотому бурчанні, що перейшло в ледве чутне скарчання. Потім почулось наче із стиснутих муками грудей:

„Я голодний“.

За цими двома словами знову почулося шалене вовче виття:

„Я людина“,— відповів гордо поранений і пішов зухвалою ходою вверх хідником. Кілька кроків перед божевільним, що притулився тремтячи до стіни, він зупинився. Він знав, що тепер треба одним ударом в голову зробити цю тварину нешкідливою, але останок пошани до „божеського“ походження людини, як це проповідують у школі, стримав його.

„Геть!“— сказав він грубо.

„Я голодний!“— скаржився божевільний. Потім знову почулось, як і сподівався поранений, страшенне виття зголоднілого вовка.

„Я людина“, — відповів знову поранений. Наче за- щита проти себе самого й того другого, хапався він за ці одинокі слова, що їх міг ще вимовити його язик.

Божевільний вважав себе за переможеного, підвівся й побіг глибше в копальню.

Поранений здивовано дивився вслід йому; боже- вільний біг рачки. Легко й швидко зник він у захисній пітьмі й люто та погрозово забурчав, опинившись у безпечному місці.

Поранений помилував небезпечного й запеклого во- рога; це зрозумів він тепер, але не боявся й не шко- дував цього.

„Я людина“, — промовив він голосно, наче виправ- дуючись.

Довге виття відповіло йому з пітьми.

Поранений знизав плечима й зупинився в хіднику. Як вартя, стояв він тут годинами. Коли спека стала не- стерпна, відступив він трохи назад, але не спускав вмерлого штайгера з очей. Він мав спопеліти, згоріти, пропасти без сліду. Ввесь час жував він шматок за шматком з куртки, підтримуючи цим свій організм, що поволі завмирав, і вперто та непорушно стояв. Але він шкодував, що не стягнув також чобіт з трупа; шкіра була певно травніша від матерії. Тепер було запізно. Полум'я лизало вже ноги трупа й звуглювало їх. Пі- дошви відірвались від чобіт, голі ноги виглядали й кількоро хвилин виразно маячили на блискучій підлозі. Потім шкіра стала біла, як крейда, тріснула і почор- ніла, і з ніг лишилась жменя сухого, смердючого попелу.

Полум'я підповзало ближче, на мить зупинилося перед новою жертвою і пожерло її. Певно й не поспі- шаючи охопило полум'я трупа, і через кілька хвилин діло знищення доконано. Тихо зашкварчіло в розпе- ченому попелі, де лежали останки, і ледве помітний вогник спалахнув над ними в полум'яній атмосфері. Купка попелу з легким сичанням впала на землю.

Поранений відступав крок за кроком назад. Він не повернув навіть голови, коли пролунало дике виття; він був такий задоволений із свого діла, що ні нащо більше не зважав.

Час, що в підземеллі втратив всяку вартість, минав. Поранений не міг би сказати, як довго стояв він на варті. Він не рушав з місця, бо не міг зважитися покинути світло. В пітьмі чигала небезпека й загибель, а, може, щось іще страшніше. Він засинав на мить, обпершись на стіну, навстоячки, прокидався й відступав, коли спека занадто дошкулювала. Знову минув якийсь час. З куртки залишилось тільки кілька шматків, що їх поранений вже раз жував. Він впав знов у спасенний стан отупіння; нічого не думав, не чув, не терпів. З темряви доходило часом виття хижака, але воно звучало чимраз слабше й жалібніше, хоч частіше. Поранений звик вже до нього, і коли ці звуки, що повторялися майже регулярно, замовкли, він відчував їх брак. Раптом повернулась його свідомість і він виразно почув, що повітря змінилось. Дим, що раніш збирався в запаленій частині копальні і там розвіювався, заповнив тепер хідник густим смердючим чадом. Він нагнувся, щоб уникнути його, і помітив, що його ноги задубіли. Вони тяжко згинались і важко було простягати їх підчас ходи, поволі і спотикаючись рушив він, бо затруєне повітря примусило його втікати. Його млоіло, він почував, як голова йому йшла обертом. Одночасно охопило його почуття жаху, що паралізувало. Що діялось навколо і що станеться? Він бродив у морі густого непроглядного диму і йому здавалось, що підлога мокра, наче справді він був на морі. Вода у вогні. Це ж неможлива річ, проте він нахилився, щоб перевірити, чи немає підстави до цих галюцінацій.

Він не помилявся, земля була мокра. Чи гаразд він бачив, чи може осліп? Там, де всевладно панувало вічне полум'я, стало темно. Сичіло й булькотало, як у казані з кипучою водою, клекотало й варилося. Дим,

пара й гази в шаленій суміші здіймались угору. Чорний або сірий дим заповняв штольню, чадів задушливо в хідниках, просякав всюди і... справді земля під ним була мокра. Маленький струмочок точився в одному місці, а в одній заглибині стояла чорна на вершок глибока вода.

Вода, що таке вода? Було лише два елементи, вогонь і земля, або правдивіше, було лише одне: земля, охоплена полум'ям. Вода... вода... що таке вода?

Поранений чув, що в голові йому плутається. Незбагненне й негадане сталося тепер. Він прагнув полум'я, бо його легені вагалися вдихати те, що їм тепер подавано. Притиснувся до землі, але його прогнав холодний жах. Ні, він мусить знову лягти. Щільно на землі можна ще дихати, вище чатувала смерть. Рачки побіг він глибше в копальню.

Він побив собі до крові голову об тверді стіни і порізав руки об гострі канти, але біг далі, завжди шукаючи повороту або кутка, куди не міг би зайти цей проклятий дим. Він лютував до нестями, скаженів, харчав часом і плював кров'ю. Але він хотів жити більше, ніж коли. Шукання вільнішого місця не давало йому спокою. Він плазував і підскакував, вітрив носом в щілинах, в купах вугілля, об які він роздирав собі обличчя. Його сила волі не знала меж. Він дійшов до сухої землі і знайшов нарешті щілину в стіні, де щось, наче повітря, охолодило його поранену шкіру. Задиханий простягнувся він на всю довжину на землі і притулив обличчя до щілини. Він був і цим разом врятований.

Раптом на його плечі сперлись двоє гострих колін, озброєні кігтями руки стиснули його шию, а дві низки зубів вп'ялися йому в потилицю.

Поранений задеревів. Він жив ще, проте був мертвий. Але його мозок працював з блискавичною швидкістю. Він шукав закляття, що врятувало б його ще й із цієї небезпеки. Було щось, що могло допомогти,

щось... Зрозумівши, що він цього ніколи вже не знайде, заплющив він очі і здався на свою долю.

Копальню залило водою. Дим переможенного полум'я чадів усюди, плюскали й дзюрчали тисячі струмків, що, в'ючись, шукали собі дороги до опустілих хідників. З одного кутка йшов тихий шелест щелеп, що розжовували страву, і тварина, що посідала ще здібність говорити, сказала:

„Я голодний!“

* * *

Копальняне товариство зібралось цим разом на щорічні великі збори в одному з перших готелів столиці. Ледве сотня акціонерів, отже лише невеличка частка всієї кількості, були присутні, і то лише для того, щоб з подякою potwierдити пропозицію правління про поділ дивідендів.

Зібрані, виключно старші або середніх літ, люди, розсівшись на кріслах, рядами розставлених в обширній залі, не відрізнялись нічим особливим, ні надзвичайним. Більшість із них були опасисті, трохи незграбні громадяни з увічливими, невиразними обличчями; до того кілька фінансистів та інших панів з більш-менш видатним, поважним становищем. Коли б хто завдав собі праці приглянутися ближче до присутніх, він безперечно був би гордий з того, що перебуває в товаристві таких шановних і знаменитих громадян, між якими було навіть багато видатних і відомих людей. Наприклад, кілька панів були відомі з своєї добродійності на велику скалю, інші з того, що дуже спритно піднесли на височінь свої справи, що їх вважали за загальнокорисні підприємства.

Проти крісел стояв великий стіл, а за ним засідав голова, високий урядовець-юрист, якого розум і такт мали широку славу. На короткому боці стола сидів протоколянт з кодексом законів, у дорогій шкіряній

оправі, статутами товариства й одним томом друкованих щорічних звітів.

Присутні поводитися спокійно й поважно. Додержано всіх формальностей і все йшло точно, як слід і годиться.

Ця вугільна копальня була солідне й цінне підприємство і її десятипроцентовий дивіденд на протязі років твердо встановився. За цих, з економічного боку таких неспокійних, часів, коли так часто несподіваний крах руйнував пильних та ощадних громадян, справляло подвійну приємність належати до такого солідного підприємства. Правління копальні могло служити найширшим колам за гідний наслідування приклад. Під вражінням цих і подібних міркувань ухвалено пропозицію про поділ дивідендів. Голова констатував це, а секретар збирався згідно із статутом прочитати протокола, коли почувся таємний стук. Здивований голова поглянув на один із входів до залі.

Один із панів, що сидів в останньому ряді, допитливо глянув на голову, а цей відповів легким кивком. Пан підвівся, відчинив двері й прийняв телеграму, услужливо розквитався за неї і передав голові. З увічливим: „Дозвольте, панове?“ — розгорнув він папір і почав читати.

Акціонери сиділи тимчасом непорушно й чекали. Очі всіх звернулись до голови і з чимраз більшим здивуванням оглядали його змінливий вираз лиця. Вони бачили, як його з природи пергаментувата шкіра стала ще безбарвніша, як вона через одну мить густо почервоніла і знову зблідла і як його обличчя пожовкло й постаріло від виразу неспокою, ба навіть жаху. Один лікар з акціонерів мимохіть подумав про раптовий приступ хороби. Він налив води в склянку і подав голові.

„Дякую вам!“ — сказав старий пан і примушено усмінувся, беручи склянку. Він кілька раз потер обличчя, наче розтираючи зморшки, потім кашлянув починаючи.

Усі зрозуміли сигнал. Розмови, що їх в кількох місцях пошепки провадили, перервано. Усі напружено слухали.

„Мої панове!“ — почав голова, марно силкуючись надати своєму голосові твердості. „Несподівана й сумна звістка...“ — Він вказав на телеграму, і ті, що найдалше сиділи, присунулись ближче. „Це стосується копальні“.

Наче шелест пройшов через збори, і у всіх очах появився неспокій і цікавість.

Голова знову ковтнув води й вицідив: „Трапилось нещастя! Вибух...“

Неспокій перетворивсь на переляк. Тут і там повставали, повитягали шиї, махали руками, нетерпеливі, незв'язні питання посипались грядом в недавно ще спокійній залі: „Нещастя? Вибух? Великий? Скільки жертв? Чи копальня потерпіла шкоду? Чи вбито кого?“

Голова не дивувався з цієї бурі, що він викликав. З трудом він заспокоївся вже настільки, що зрозумів свої обов'язки провідника і поспробував заспокоїти й інших. Він стукнув кілька раз молотком і нарешті йому вдалося добитися слова.

„Мої панове!“

Шум стихнув. Бажання дізнатися чогось було таке велике, що запанувала загальна тиша. Усі повернулись до голови з єдиним німим запитанням.

Голова зрозумів справедливість поставленої до нього вимоги. Він зачерпнув повітря й промовив:

„Ми мусимо прийняти це спокійно. Передусім спокій... Це страшенне нещастя... Технічних подробиць я не розумію... Пане директоре, може ви...“

„Гм! Якщо ви прочитаете телеграму, пане голово, тоді... я можу... тоді...“

„Звичайно, звичайно! Пробачте за мою розгубленість“.— Голова держав в тремтливій руці папірця на довжину руки перед собою й прочитав: „Сьогодні перед обідом о 8 год. 15 хв. сильний вибух. Через 5 хвилин другий. Триста чоловіка в копальні. Велика шкода в матеріялах і риштуваннях. Побоюються завалу. Рятункових заходів ужито. Перший інженер“.

В залі залягла смертельна тиша. Кількоро хвилин сиділи всі непорушно, як здеревілі. Потім погляди розбіглися по цілій залі, шукаючи поради, висновків. Непритомні й безпорадні люди шукали підтримки в інших, що теж були непритомні й безпорадні.

Директор копальні, що також був присутній, з полотнілим обличчям, підвівся. Наче не зрозумівши ще зв'язку, бурмотів він під ніс :

„Перший інженер... ділова людина, але безпощадна. Ах так, він надіслав телеграму! так, я... гм! Тоді, перед чотирма роками робив він пляни нової шахти“.

Настрій змінився. Тепер, коли один промовив і цим мимохіть відвернув увагу в інший бік, знову рушила машина думок зібрання, що на певному пункті була застрягла. Люди отямлювалися поволі; почулося кількоро голосів, що просили директора говорити далі.

„Що я скажу?“— Якесь неясне передчуття казало директорові, що від нього вимагають чогось певного, і його гнітила боязка думка, що він не зможе нічого сказати. Відчуваючи потребу виправдуватися, промимрив він: „Я не можу ще нічого певного сказати про цю справу, поки... поки не почую решти. Не можна... ближчих пояснень?... Може зателеграфуємо?“

Директор впав на своє крісло й нервово витер хусточкою чоло, вкрите холодним потом.

Голова заспокоївся вже. Він приховав свої почуття й намагався додержуватися коректних форм. Як досвідчений провідник зібрань, прийшов він до правдивого висновку, що така поведінка якнайшвидше опам'ятає присутніх. Він стукнув легко молотком об стіл, і очікуваний ефект був досягнений. Усі ці добре виховані люди стали уважні як школярі й радо дозволили закликати себе до парламентарного порядку.

„Чи схвалює зібрання пропозицію пана директора?“ — запитав голова тим самим монотонним голосом, яким він провадив уже так багато різноманітних зібрань.

„Так! так!“ — почулось з усіх боків. Голосували ті панове, що вважали за свій головний обов'язок при кожній нагоді висловлювати думку загалу.

Директор підвівся ще раз, нервово смикаючи ланцюжок свого годинника.

„Вибух стався о 8 год. 15 хв., а телеграма прийшла аж тепер, пізнього дня; вони втратили там голови коло копальні. Що за страшне нещастя! Триста бравих людей! Їхній порятунок залежить від хвилин... Копальня сполучена із світом лише одною шахтою, і якщо вона замкнена... тоді нещасні, безперечно, пропали! За півтори години відходить поїзд. З ним я мушу їхати. Але до того часу ми могли б одержати певні відомості і...“ — Директор поглянув на годинника й говорив далі з таким самим нервовим поспіхом: „Я піду сам і подам телеграму. Це скоро; за 10 хв. буду тут. Ви мусите мені пробачити, мої панове, але я не можу довше стояти тут без діла. Моя відповідальність, мій обов'язок...“ — Новий стук у двері перервав його.

Це була друга телеграма, цим разом адресована директорові. Тремтливою рукою розірвано папір і кілька пар очей пильно перебігали рядки.

„Гірше, як я гадав!“, — вигукнув директор, прочитавши до кінця телеграму. — Шахта горить!“

Кілька стільців відсунулись із гуркотом, кілька панів підвелось і напружено дивились на директора; його неприхований неспокій заразливо впливав на присутніх і грозив викликати заколот.

„Це значить?“ — запитав якийсь сердитий голос.

„Що три сотні мусять загинути!“ — директор впав важко на своє крісло.

„Мої панове!“ — Молоток голови стукнув злегка. — „Спокій, передусім спокій! Звістка страшна“, — його малі, хитрі очі перебігли по присутніх, — „ділові пояснення були б, мабуть, на місці!“

„Пане голову! Прощу слова до порядку нарад!“

„Пане бароне!“

Молодий пан із блідим обличчям і добродушними, короткозорими очима підвівся. Він був з найбільших акціонерів, одержавши нещодавно свій пай, як спадкоємець. Він уперше брав участь у зборах і всі зацікавились молодим паном, що досі звертав на себе увагу лише спадщиною від цілої низки старих родичів і тим, що за чутками проводив час виключно за читанням. Молодий барон, збентежений від поглядів, що допитливо звернулись на нього, сказав трохи заклопотано:

„Не можна перервати збори на півгодини? Я з свого боку... а може й більше панів!...“

„Гм, так“,— відповів голова, граючись молотком,— „звичайно можна. І з огляду на надзвичайні обставини... Гм, так, а може збори висловляться з приводу цієї пропозиції?“

„Ухвалюємо“,— почувся голос, а за ним ще кількоро.

„Чи бажаєте відкласти зібрання на півгодини?“— запитав голова, піднісши молоток.

„Так“,— відповіло кілька панів, що звичаєм говорили те, що, на їх думку, було поглядом більшости.

„Відкладаємо збори на півгодини“.— Молоток впав легко на стіл.

„Отже, можна говорити?“— запитав один пан з підкрученим вусом і стрункою поставою. Безпорадність і переляк присутніх виявились в тому, що вони пильно глянули туди, звідки походив голос. Усі знали промовця. Він був колись офіцер, а потім покинув службу, щоб присвятити себе діловій діяльності. А що він покинув службу в ранзі майора, то й досі мав цей титул.

„Безперечно!“— Голова покинув своє місце, щоб усі зрозуміли, що це перерва.

„Мої панове! Я гадаю, що ви нічого не матимете проти, коли я візьму слово“,— почав майор.— „Те, що я маю сказати, стосується одного місця в першій телеграмі. Якщо я добре собі пригадую, там сказано: „Велика шкода в матеріалі і риштуванні“. „Я хотів би

дізнатися ближче, що це значить. Чи це має значіння для постановленого вже розподілу дивідендів і чи воно не потягне за собою найближчим часом надзвичайних видатків? Якщо так, то які?”

„Пане директоре, може, ви будете ласкаві... — сказав голова, зробивши рух рукою в його бік.

„Черга за мною?” — Директор зірвався й оглядався розгубленим поглядом.

„Збори відкладено на півгодини”. — Голова порівняв годинника з секретаревим і вказав те місце, де за півгодини повинна бути минутна стрілка. Потім він поклав білі, виплекані руки на спину і став коло директора.

Цей сидів усе ще на своєму місці, а довкола нього зібралось ціле коло панів.

„Видатки”, — сказав директор байдуже, наче б ці подобиці його не обходили. — „Звичайно, бувають видатки підчас катастрофи. Покищо я не можу повідомити вас ближче про їхню величину”.

Майор кашлянув незадоволено.

Думки забушували в голові директора, але по віразному закиді, що виявлявся в поставі майора, він одразу зрозумів становище. Його становище платного урядовця з тантємою було незручне; не поліпшувала його і та обставина, що він був акціонер. Він припускав, що нещастя потягне за собою неприємні наслідки, і, ледве це зрозумівши, він зараз же подумав з журбою про долю жінки й дітей. На одну мить закусив він губи.

„Я мушу насамперед думати про мою родину”, — сказав він собі. Це й привело його до пам'яті.

„Покищо я не маю змоги повідомити вас про подобиці”, — сказав він услужливим тоном. — „Але зупинка підприємства на певний час і відбудова копальні потребують, звичайно, великих видатків, а прибутки за той час... так...” — Він знизав плечима. — „Більше, на жаль, не можу нічого сказати”.

Майор, що завжди мусів думати про те, як це він недавно пристав до підприємства, що загрожувало поглинути цілий його маєток, відповів гостро:

„Можемо отже розглядати це як факт, що також наші грошеві вклади в копальняні папери є вже певні. Дуже дякую, про це я й хотів тільки дізнатись“.

„Копальня є так само, як багато інших речей, лише діло рук людських“, — почувся голос гладенько виголоного пана із зручними рухами і духовного вигляду. Це був високий прелат, що брав участь у всяких можливих ділах і що вже не раз виявив у ділових справах великий юридичний талант і орієнтацію. — „Лише одне є певне, пане майоре“. — І хоч товариству це було зовсім не цікаво, вказав на стелю, де маляр маніром Макарта змалював, як він собі уявляє тріумфальний похід Венери.

Майор закусив губи і зморщив чоло. Він став у кутку, щоб краще зміркувати становище. До кінця тижня він мусів роздобути велику суму грошей, а банки, мабуть, не братимуть уже його копальняних акцій за повновартну ціну. В такому разі він опинився б у розпачливому стані. Його мучили ці перспективи, що руйнували всі його надії, і він бачив уже невдоволене обличчя своєї дружини, зневажливі погляди своїх синів і насмішкувате знизання плечима родичів. Раз - у - раз дзвеніло йому в ухах: гроші або кінець, гроші або кінець... До того, ще конечність не зраджувати свого настрою.

Місце майора біля директора заступив молодий барон, що відразу обняв провід. — „Пане директоре“, — почав він, — „як може загалом статися копальняна катастрофа?“

Директорові відлягло від серця. Він мав тепер говорити про матерію, добре знайому йому та ще й таку, де ніхто не міг йому заперечувати.

„Часто причиною вибуху є копальняний газ, густий оксид вуглевий, що складається з 75% вугілля і 25% водню. Це той самий газ, що ви його вже, певне, бачили, як він маленькими бульбашками виходить із

спокійної води. За допливу повітря він стає вибуховий, якщо діткнеться полум'я або навіть маленької іскорки". Директор, що це питання докладно вивчив, заглибився в технічні подробиці й довгі пояснення. Що більше він говорив, то менше розуміли його слухачі і їх недовно така настирлива цікавість почала помітно зникати. А що директор не виявляв охоти кінчити раз розпочате, перебив його барон новим запитанням: „Як можна найпевніше запобігти вибуху?“

„Абсолютної певності немає, тим паче на нашій копальні, що найбагатіша на газу в цілій країні. Найкраще забезпечення, це достатня вентиляція“.

Барон уклонився. Він, очевидно, сам зміркував, що не до речі було робити перерву, щоб ставити такі питання, і задумався. Але його недостатня вправа говорити перед великою аудиторією і цілковитий брак відомостей про копальняні справи стримували його.

Важку тишу, що тяжіла на всіх присутніх, перервав голова, промовивши:

„Сумна подія, про яку нас так несподівано сповістили, викликає глибокий жаль. Я вірю, що скажу від імені всіх присутніх, коли попрошу вас, пане директоре, передати тим бравим людям в копальні наше співчуття. Обставини від нас незалежні зруйнували не один плян і надії. Нам не залишається нічого більшого, як прийняти цей важкий удар із спокоєм і гідністю“.

Він пішов знову на своє місце, стукнув молотком і додав цілком зміненим тоном: „Отже, мої панове, хоч півгодини ще не минуло, я все таки хочу запропонувати знову відкрити збори“.

Ніхто не відповів, і голова взяв мовчанку за згоду.

Все ще безпорадні і зворушені акціонери зайняли свої місця. Ні один з них не звертав уваги на читання протоколу. Думки всіх цих, звичайно спокійних і розважних, людей кружляли все ще довкола катастрофи. Але монотонний голос секретаря й довгі періоди з належними до них побічними реченнями, що безупинно

шуміли в ухах, наводили сон. Перше зворушення заступило несміливе здивовання. Нещастя трапилось чужим людям, яких вони не знали, а про їхнє життя мали лише дуже недостатню уяву. Секретар дійшов до пункту про розподіл дивідендів, викликав на хвилину деяку, хоч і не загальну увагу. Нещасні випадки, думав дехто, покиваючи оспало головами. Чи ж газети не приносили щодня цілі шпальти нотаток про нещастя і злочини? Щодня тряплялось щось страшне, повідомляли про щось надзвичайне. Ці нещасні випадки були наче державна премія, що її неодмінно треба заплатити, жертва, що її людство мусить скласти на жертovníку індустрії, транспорту й винаходів, одне слово поступу, як це часто говориться.

Секретар розгорнув останню сторінку протоколу і підніс при цьому трохи голос. Це притягнуло увагу до властивої причини зборів. Неспокій, що може ще був, поступився місцем перед іншим почуттям: їм не залишалось нічого іншого, як спокійно й гідно перенести цей удар, інакше кажучи, вони мусили підготуватися до майбутніх втрат та неприємностей. Секретар закінчив протокол і відклав його на бік.

Барон і директор віддалилися в найдальший куток залі. Нагнувшись один до одного, обидва пани поринули в жваву розмову.

Після читання протоколу обрано двох панів на протоколянтів; вони, очевидно, вважали за велику честь таке велике довір'я. Перед тим, як молоток голови востаннє мав сьогодні стукнути, барон іще раз попросив слова.

„Пане голово, мої панове! Дозвольте мені звернутися до вас із запитанням, чи не є це до певної міри обов'язок акціонерів подбати за допомогу й порятунок? Мої панове, крім поранених і вбитих є ще вдови й неповнолітні діти, що втратили своїх природних опікунів. Мені здається, це наш обов'язок...“

„Пане голово!“ — Майор підвівся, і барон, збентежений цим втручанням, промимрив кількоро незрозумілих слів,

поки знову відшукав думку.— „Я гадаю, що ми мусимо іншим способом, ніж тільки як щирим співчуттям, довести наше милосердя“, — сказав він нарешті.— „Я звертаюсь до вас з довір'ям, мої панове, і запитую вас, чи не захочемо ми матеріальною допомогою показати осиротілим, що ми цінили працю їхніх батьків?“

„Та-ак“, — сказали окремі голоси, тремтячи від зворушення.

„Чи маєте ще щось додати, пане бароне?“ — запитав голова з увічливим поглядом.

„Не тепер“.

„Пане майоре!“

„Пане голову, мої панове! З певним здивованням почув я щойно, що кілька голосів підтримало пропозицію шановного пана барона. Припустім — я не кажу нічого більше — припустім, отже, що кожне нещастя зокрема потребуватиме від акціонерів коштів. За кожної пароплавної катастрофи була б це надзвичайно довга історія, а за кожної залізничної катастрофи це тягнуло б бо-зна які рахунки. Звичай, що його хоче запровадити пан барон, має такі непередбачені наслідки, що я вважаю за свій обов'язок серйозно перестерегти перед ним. Такий звичай просто паралізував би ділові стосунки. Хто захоче, наприклад, вкладати гроші в залізничне або пароплавне підприємство з таким ризиком? І що сталося б із промисловістю? Ми засідаємо тут як ділові люди, мої панове, а в ділових справах не може бути місця почуванням“. — Промовець похмуро посміхнувся, почувши прихильний шум голосів, і говорив далі:

„Наприкінці я хочу ще лиш додати, що за сьогоднішнього випадку я нічого не маю проти згаданої пропозиції. Але я прошу вас, шановні панове, докладно обміркувати наслідки вашої постанови, поки ви її ухвалите“.

„Пане єпископе“, — сказав голова, коли пролунали гучні оплески.

„Пане голову! Мої панове!“ — почав прелат, уклонившись з усміхом на всі боки.— „Хоч я маю малий

досвід у цих справах, все ж мені здається, що хоч які гарні й похвальні погляди мого молодого приятеля, пана барона, то й погляди пана майора є, принаймні, так само правильні. Послідовність це така справа, що на неї ми всі мусимо звертати дуже велику увагу. Послідовність вимагає в цій і в усіх інших справах великої розважливості. Щодо вдів і сиріт по так трагічно загинулих дозволю собі зауважити, що наша країна має надзвичайно справну організацію для допомоги бідним; крім того, ми маємо численні товариства й об'єднання, що справді надзвичайно багато творять у справі християнського милосердя“.

„Браво!“ — гукнув хтось.

Прелат зручно вклонився і далі вів свою промову.

Проте я прошу вас зле мене не зрозуміти, думаючи, ніби я заперечую проти добре обдуманого допомоги. Я далекий від цього. Але, з одного боку, ми мусимо подумати, як вищезазначені товариства й об'єднання радо використовують кожну можливість допомогти своїм ближнім во Христі, втішити вдів і сиріт, яким певним рукам досвідчених і зацікавлених людей доручено цю справу; з другого боку, ми не повинні забувати й про інтереси акціонерів. Приєднуючись до доводів пана майора, я хотів би додати тільки одне. Святе письмо навчає нас, що ні один горобець не впаде з неба без волі всевишнього. Можна, отже, сказати, що це нещастя послано нам від нього, декому за кару, а іншим для попередження та розбуркання. Проте я хочу тим лише сказати, що обидва шановні попередні промовці, безперечно, мали кожен із свого погляду рацію. Тому я дозволю собі на скромну просьбу, мої панове: жертуймо від щирого серця й радою рукою нашу лепту, але так, щоб наш дарунок, про який я вас сердечно прошу, мав характер добровільного милосердного вчинку. Якщо моя пропозиція, як я сподіваюся, буде прийнята, постає нове питання, яке я почуваю за обов'язок тут порушити: чи внески нараховувати на акцію, чи на

акціонера? Я залишаю вам безпосередньо ухвалити постанову з приводу цієї пропозиції“.

Зграбно вклонившись, подався промовець назад на своє місце.

Багато панів уважали за свій обов'язок виявити зворушення та оплескувати промовця. Інші, що їм не вдалося спіймати закручених думок прелата, поглядали на своїх сусідів, щоб із виразу їхніх облич зміркувати, що їм робити. Більшість присутніх трималися неутрально. Лише при слові „нараховувати“ знявся галас, що тільки з пошани до соціального становища промовця не заглушив його промови.

„Хто бажає висловитися“? — запитав голова, коли мовчанка тривала занадто довго.

Барон відразу встав і почав знову говорити, не чекаючи на дозвіл.

„Моя уява про нещастя занадто неясна, але що сталося щось жахливе, це я розумію. Не зважаючи на безперечно справедливий погляд пана майора, я все ж мушу залишитись при своєму погляді, що саме ми, акціонери, мусимо негайно вжити потрібних заходів“.— Барон замовк зненацька; він розгубився від власного хвилювання і від нетерплячки, що її виразно почали виявляти слухачі. Він промимрив кількоро слів, потер рукою чоло і шукав продовження, що щойно булб ще в нього на думці.

„Чи маєте яку пропозицію, пане бароне“? — допоміг йому голова.

„Розуміється, я мав це на думці... Дякую! Цим дозволю собі поставити запитання, чи не найпростіше було б обрати комісію з двох - трьох членів. Вона мала б завдання виявити на місці розміри нещастя й поставити відповідні пропозиції. За кількоро день комісія могла б з цим упоратись. Маючи її звіт... так... мої панове, адже ви самі бачите, розкладка неминуча. Отже я приєднуюсь до погляду останнього шановного пана промовця й голосую за те, щоб стягнути потрібні внески

від акції. Це здається мені найсправедливіше. Я сподіваюся... тобто... я гадаю..." — Барон помітив, що він знову цукався, тим то закінчив коротко: „Пропоную голосувати“.

Голова: „Є пропозиція голосувати. Чи бажає ще хто висловитися до голосування?“

Малий пан з банькуватими очима підвівся.

„Пане банкіре“, — сказав голова майже побожно.

„Мої панове“, — почав промовець м'яким тихим голосом, в якому чути було зарозумілу певність, що його слухатимуть з побожною увагою. — „Кожна справа має принаймні два боки, а ця має, мабуть, багато. Для мене найважливіший бік: „що скаже про цю катастрофу преса?“

„О, пане банкіре“, — поквапився заспокоїти його солідний добродій, що об'єднував у своїй особі високе становище депутата з відповідальним ремеслом видавця газети.

„Кажучи про пресу, я маю на думці всі газети нашого краю“, — почав промовець знову. — „Громадська думка має велику вагу саме для тих, хто каже, що не звертає уваги на писанину певних партійних органів. В даному разі ми не маємо юридичних зобов'язань, але велике питання, чи розумно було б на цьому спиратися. Якщо я добре собі пригадую, то на протязі року трапилося з десяток копальняних катастроф. Додайте до цього добру сотню менших нещасних випадків. Цей факт примусить задуматися багатьох людей. Заздрість, а може й інші почуття важитимуть тут не мало і мене зовсім не здивує, коли певна частина преси зв'язуватиме постановлений тут розподіл дивідендів з долею нещасних робітників. Постає потреба обміркувати тут ще й це питання. З розсудливости я приєднуюся до шляхетної й обдумані пропозиції пана барона. Давайте, оберемо комісію, панове!“

Коли банкір, уклонившись, сів на своє місце й шум похвали замовк, голова запитав, як збори бажають

голосувати : таємно чи відкрито. Вирішено останнє і приступлено до голосування. Барон, ще побоюючися провалитися з своєю пропозицією, з радістю побачив, що більшість на його боці.

„Прошу визначити число членів комісії“,— сказав голова.

„Два“,— запропонував банкір.

„Згода“!— сказало шість - вісім голосів.

„Прошу пропонувати кандидатів, панове“!

„Барона, барона“!

„Ваше довір'я мене зворушило... приятелі... дякую вам“!— Молодий чоловік почервонів і кланявся на всі боки.

„Кого ще?“— Голова заохочував присутніх увічливим усміхом.

„Пана майора“.

„Я дуже вдячний за добру думку про мою особу“.— Майор підвівся і, зморщивши брови, дивився по залі.— „Але я маю багато праці в іншому місці. Крім того, я голосував проти пропозиції“.

„Саме тому я й пропонував вас“,— сказав банкір. Незадовго до того він шепнув майорові про можливе швидке падіння акцій. Раптова блідість, що при цьому відкрила майорове обличчя, навела його на різні думки. Він твердо вирішив ще до вечора докладно познайомитися з контом цього пана. Покищо він не зраджував своїх думок, і сказав байдуже: „По одному з кожної партії, це буде справедливо. Але що ви не вільні, то, може, захоче пан депутат?“

„На жаль я мушу також відмовитися. Я член королівського комітету в справі охорони робітників. Переговори відбирають більшу частину мого вільного часу“.

„Гм! То, може, ви, пане прелате, погодитесь?“

„На превеликий жаль, це мені також абсолютно неможливо“.

„Очевидно, ми не так легко знайдемо другого. Мої панове, може, хтось з вас дасться упросити?..“

Наступила загальна глибока, безнадійна мовчанка. Нарешті, почувся нерішучий голос:

„Кошти подорожі покриє, звичайно, правління?“

Мовчанка стала ще глибша. Коли вже ставало неприємно, сказав барон сквапно:

„Прошу не обмірковувати цього питання в моїй присутності. Покищо я зобов'язуюся покривати потрібну суму з власних коштів. А втім я заздалегідь погоджуюсь на всі постанови зібрання“.

„А, може, ми обійдемося одним членом комісії“,— сказав банкір підморгнувши ледве помітно голові.— „Якщо ви, пане бароне, вважаєте, що не зможете самі впоратися з дорученням, то зможете взяти помічника з правління“.

Ця розв'язка задоволрила всіх, і по залі розлігся знову гомін задоволення, як раніш, після встановлення дивіденду.

„В такому разі дякую ще раз за довір'я до мене“.— Барон підвівся.— „Скільки сил моїх, дбатиму виконати покладене на мене завдання. А тепер прошу заздалегідь вибачливо поставитись до можливих хиб у моєму звіті. Бачу, що пан директор хоче вже йти, отже і мені вже пора. До побачення, пане голово й ви панове“!

На поклони барона відповідали ввічливо, а дехто з присутніх вдячно поглянув у слід йому, коли він виходив.

„Розуміється, нам треба подбати про кошти на подорож“,— сказав банкір, коли за обидвома зачинилися двері.— „Пане голово, прошу запропонувати зборам встановити відповідну суму“.— Розпочалася зтяжна й нудна дискусія. Нарешті, все ж таки домовились і присутні протягли заціпенілі кості з самовдоволенням почувтям, що це найкраща їхня постанова.

„Далі маємо пропозицію ухвалити суму на користь потерпілих гірників та родин тих, що, мабуть, загинули під час катастрофи“,— почав знову голова.— „Можна запитати про вашу думку?“

Знову довга неприємна мовчанка. Чекали один на одного. Але ніхто не мав охоти брати слово.

„Пане єпископе“,— сказав голова, помітивши, що прелат поворухнувся.

„Я, власне, не мав наміру, але... отже, мої панове, я настоюю, звичайно, на моїй пропозиції. Крім того, я хочу додати, що приєднуюся без застережень до постанови зібрання, хоч яка б вона й була“.

„Прошу ставити пропозицію“,— гукнув один, подивившись на годинника й помітивши, що це вже полудень.

„Давайте пропозицію“,— гукнув майор і собі.

Голова вхопив молотка.

„Поставлено пропозицію призначити певну суму на допомогу гірникам, що потерпіли від катастрофи“.

„Пане голово!“

„Пан банкір має слово!“

„Мої панове! Перше, ніж приступити до справи, дозволю собі поставити пропозицію“.— Повстав глухий гамір, що означав почасті задоволення, почасті здивування. Як може комусь, чий час такий дорогий, впасти на думку ще довше затягувати зібрання? •

Банкір усміхнувся і спокійно говорив далі:

„Зібрання занадто нечисленне, а відомості, що ми їх досі одержали, зовсім неясні. Я гадаю, що ми не вживатимемо ніяких заходів, поки не матимемо звіту пана барона“.

„Браво“!— почувся радісний голос.

„До того часу ми можемо з цілковитим довір'ям доручити правлінню“...

Залунали голосні вигуки: „Браво“! Банкір, що знав ціну часові, не закінчив фрази. Адже всі його зрозуміли.

„Приймаєте пропозицію пана банкіра?“— запитав голова з непорушним спокоєм.

Майже одностайне „так“ було відповіддю.

„Справу вирішено переважною більшістю“.— Для ствердження голова вдарив молотком об стіл.

Присутні переглянулися. Усі неясно почували, що їм була загрожувала небезпека або принаймні неприємність. Тепер цю небезпеку якщо не усунено зовсім,

то хоч відсунено. Вигравши на часі, виграємо й решту, гадала більшість. Крім того всі думали, що пропозиція прелата, яка на хвилину занепокоїла їх, належала до тих благородних утопій, що світять тільки для блиску і скоро безслідно зникають. Між тими добродушними і лояльними громадянами не було ні одного, що мав би щось проти таких оздоб, якщо вони йому самому нічого не коштували. Інстинктивно ці люди глибоко не довіряли всьому новому і невипробованому, але їхній консерватизм був більше властивістю, ніж поглядом. Раніш їх захопило високе становище прелата, а не його промова. Єпископ був справді дуже чесний, вказавши сам на наслідки своєї пропозиції; звільнившись тепер від цього, всі почували велику полегшу. Більшість дивилася із справжньою пошаною на тих трьох промовців, що довели все до такого гарного кінця. Акціонери переморгувались, задоволені з того, що не лише в політиці, але й у ділових справах вони мають провідників, які зв'язують з ними свої інтереси і кажуть їм, що їм думати, в що вірити і, найважливіше, як їм орудувати своїми грішми.

Голова закрив збори і стукнув востаннє молотком.

Ніхто вже нікого не слухав. Більшість поспішала, щоб встигнути ще на запізнений обід. Малими гуртками йшли вони до виходу, здалека поклонившись банкірові, голові, єпископові, депутатові й майорові, що ще з декількома добродіями скупчились коло стола. Шуркіт багатьох ніг і приглушені розмови лунали в залі. Тут і там можна було зрозуміти відірвані фрази.

„Бідні люди“,— казав один, чутливіший за своє оточення.

„Ах, і нам дісталася пайка від цього“,— кинув сусід.— „Ближча сорочка за кожух“.

Гомін зростав, двері то відчинялись, то зачинялись. Коло стола розмовляв банкір із депутатом, власником газети.

„Отже, ви подбаєте за те, щоб замітка була відповідно зредагована“,— сказав банкір.— „Комісія для

обслідування... справді чудова назва, неправда? Один член зараз же виїхав до шахти... Це дуже важливе, це треба підкреслити. Пишіть коротко і з натиском. Титули барона може подати /вам секретар. Згадайте й про його всебічну освіту, це справить також вражіння“.

Через галас не можна було зрозуміти відповіді, але, коли банкір говорив про репортера, якого газета, звичайно, надішле на місце катастрофи, щоб громадській думці дати правильну уяву про неї, можна було відрізнити його тихий, але гострий голос.

„Жадного зеленого хлопця, що піддається найрізноманітнішим впливам, а спокійну врівноважену людину. Ніяких стилістичних квіток... спочатку лише телеграми. Потім побачимо... Та я поспішаю. На все добре!“

Майор, що лише чекав на кінець розмови, прилучився до нього, і обидва панове заглибилися в тиху балачку, що, очевидно, оберталася довкола дуже важливих справ.

Голова та інші панове стояли ще коло стола.

„Правління збирається післязавтра; призначимо його мабуть, на сьому годину вечора?“ — чути було голос голови. „Ні“, — відповів він потім на запитання. — „Ми не можемо нічого робити, поки не перевіриться протокола. Це вирішиться лише за кількоро тижнів“.

„У моїй короткій промові, мабуть, нічого не пропущено?“ — запитав прелат секретаря, який, ввічливо кланяючись, запевняв, що кожне слово стоїть на своєму місці.

„Прекрасно! На все добре, мої панове!“ — Він пішов через залю й розкланювався направо й наліво.

„Присутні розходились поволі. В одному кутку умовлялись три добродії на вечір.

„Краще подождати, чи не буде чого про катастрофу в вечірніх газетах“, — сказав один із них, що справляв дуже пригноблене вражіння.

„Ах, облиш, це зможеш прочитати в антракті“, — сказав другий байдуже.

„Ні“, — відповів пригноблений голос. — „Я не можу тепер думати про забави, справа занадто жакна; я не можу її забути“ . . .

Обличчя двох інших затьмарились. Вони дуже добре розуміли, що він мав на думці, але не могли зупинитися на цьому питанні. Блискавкою мигнула враз перед ним примара з іншого світу, із світу, що був для них такий невідомий, що лежав цілковито поза їхнім власним, що перевищував їхню уяву. Вони слабо уявляли пільму й вогкість, непривітність і холод, — і тільки всього. Увічливо й зі зрозумілим жалем вони швидко попрощались з пригнобленим паном і пішли геть. Вони не хотіли мати нічого спільного з пільмою й непривітністю, що наводила їх на міркування.

Кілька кроків далі стояли два пани з добродушними обличчями й розмовляли між собою.

„Я сказав моїй дружині, що ці зібрання тривають до пізньої ночі“, — сказав один. Другий усміхнувся.

„Адже ми чесно зробили все, що могли, для дружини й дітей; на мою думку, ми справді заслужили на добрий обід. Внизу в їдальні є справжній російський кав'яр і голяндські устриці; як гадаєш? Підемо туди?“

„Ще б пак“, — відповів приятель. — „Я голодний“.

Кімната в готелі скидалась на всі інші кімнати в першорядних готелях. Барон сидів на своєму кріслі й оглядав обстанову. Простолінійний, майже похмурий стиль меблів пригноблював його, і він з жахом думав про ніч, дивлючись на вогкий холод стін і постелі. Електричне світло над його головою світило яскраво й холодно, але в усіх кутках залягла пільма. Молодий чоловік на силу відганяв від себе цей настрій, навіяний виглядом помешкання, і потішав себе тим, що вже на другий день він зможе переїхати до директора, який запропонував йому гостинну в своїй віллі. Ця думка заспокоювала його. Крім того, це була лише тимчасова неприємність; адже він мав обдумати інші, важливіші.

справи. В голові шуміло йому ще від зусиль зрозуміти заплутані директорові описи. Вони заповнили весь час подорожі, і барон признався, що він зрозумів із цього не більше за те, що досі знав. Маса технічних подробиць, обчислення коштів, їхнє відношення до коливнян на світовому ринку, все те, що, як казав директор, треба було передбачити й запобігти, крутилося йому й досі в мозку.

„А робітники“? — запитав себе барон трохи згодом. Зразу ж хлюпнула хвиля нових обчислень і порівнянь коштів за тонну англійського або американського вугілля, залізничних тарифів і пароплавних фрахтів, портових витрат і мита за парові крани і т. д. Пам'ять директорові опанувала невичерпний запас цифр, він був до певної міри сам жива таблиця і використовував свої знання, як рахункова машина з гарантованою точністю.

Довідавшись про все, що хотів знати, барон запитав знову про життя й відносини шахтарів, але тут директор зробив здивовану міну.

„Що це обходить акціонерів?“ — сказав він майже нетерпляче.

Барон не запитував більше, і подорож тривала далі в мовчанці. Молодий чоловік добре помітив підозрілий погляд свого супутника, в якому було видно занепокоєння й зневагу. Цей погляд викликав у нього певні побоювання, і під його впливом він постановив відшукати в місті перший готель. Він відчував непереможну потребу самотності, щоб все обміркувати; в нього прокинулась думка, що, мабуть, він узявся за непосильну роботу.

Ця думка не покидала його. Несподівано йому пригадався хитрий і люб'язний усміх банкіра, на який голова відповів злегка підморгнувши. Спочатку він не звернув на це уваги, але в зв'язку з доповіддю директора і... Барон підвівся із свого крісла, що голосно заскрипіло. Молодий чоловік не приховував більше свого незадоволення, мабуть, через те, що його сподіванки не оправдалися. Коли він приїхав, ніщо не зраджувало, що

тут же біля міста сталася катастрофа. Вокзал лежав у п'їтми, а пакунки подорожніх приймали запасні носії, що два кроки спотикаючися на свої власні ноги. Коли нещастя справді було таке велике, як барон це собі уявляв, то люди мусіли б не так виглядати. Проте залізничі урядовці рухались так само, як звичайно; вони хотіли, очевидно, швидше відправити поїзд і піти спати. В готелі було так само. Що сталося там, за містом, це нікого не тривожило, Барон зневірився все більше й більше.

Стоячи серед кімнати, йому раптом впало на думку, чи не затаювали перед ним сумних відомостей з чистої людяности. Ану, запитати лише кельнера. На дзвінок прийшов чоловік середніх років, колишній салдат.

„Слухайте, скажіть мені“,— почав барон,— „чи не сталось тут сьогодні нещастя?“

„Авжеж, сьогодні вранці“.— Відповідь була швидка й коротка і настроїла барона приязно.

„Вибух був дуже сильний, не правда ж?“

„Так, принаймні так кажуть“.

Отже ви не були на місці катастрофи? Ви, очевидно, не дуже цікавитеся цим?“

„А що ж там такого великого можна бачити? Ми тут, у готелі, не маємо нічого спільного з робітниками. Адаже наш готель першорядний“.

„Гм!“— Думки барона пішли іншим напрямком і зачепили на хвилину проблему великої байдужости.— „Що ж думають в місті про цю справу?“

„Нічого особливого, скільки я чув. Кілька крамарів, у яких потерпілі мали борги, звичайно, журяться. Після-завтра виплата, а шахтарі купують завжди в борг; тут може для крамарів вийти дуже неприємна історія“.

Барон повернувся до кельнера й одну мить дивився на нього, потім сказав:

„Невже мешканців міста це нічого не обходить? Скільки я знаю, в копальні триста чоловіка. Це ж жах!“

„Звичайно,“ — погодився кельнер, не зраджуючи, однак, зворушення, — „звичайно, це сумна історія. Але шахта лежить на другому березі ріки... туди далеко... і ми тут, у місті, бачимо цих людей лише тоді, коли є виплата. Ми не маємо з ними нічого спільного“.

Барон забув кілька своїх питань, що він мав на думці; бо відповіді, що він уже одержав, були занадто далекі від того, на що він сподівався.

„Гм!“ — кашлянув він. — „Гм!“

„Нам тут, у готелі, нема чого нарікати. Сьогодні вже замовлені шість кімнат. Все для кореспондентів. Один уже приїхав“.

„Гм“, — знову сказав барон. — „Більш нічого мені не треба“. — Розчаровання ще зросло після відходу кельнера.

„А, може, я пересолив“, — сказав він. — „Скільки разів перестерігав мене батько перед моїм нахилом все перебільшувати. Що казав єпископ? Треба покоритися перед нещастям?“ — Так роздумуючи, пішов барон спати і спокійно заснув аж до ранку.

Найближчий ранок приніс несподіваного гостя.

— „Інженер з шахти хоче з вами говорити“, — сказав кельнер, встромивши голову крізь двері.

„Просіть його почекати хвилину, я зараз вийду“.

Барон швидко закінчив одягатися й вийшов. У коридорі зустрів він молодого чоловіка, що, очевидно, чекав на нього. За звичкою він допитливо оглянув цього нового знайомого.

Інженер був широкоплечий, присадкуватий.

Його маленькі, глибокі очі жмурились, наче від сильного світла, він повертався легко й ходив особливою, повзучою ходою.

„Директор прислав мене до вас“.

Вони представилися й стиснули один одному руку. Через хвилину сиділи вони в автомобілі і їхали містом. Барон мовчки оглядав прохожих; ні в їхніх обличчях, ні в рухах не помічав він того жаху, якого сподівався.

„Незнання обставин призвело мене знову до перебільшення“, — це переконання ще зміцнилося під час їзди. Коли вони проїжджали повз великий, похмурий будинок, що його барон оглядав з мимовільним респектом, інженер, показавши на кам'яного велетня, сказав:

„Лікарня. Не будь у нас шахт і фабрик, не треба б і половини її“.

Барон з недовір'ям поглядав збоку на свого супутника. Тон цих слів видавався йому надто гострий.

„Я не зрозумів гаразд“, — сказав він непевно.

Гострий погляд інженерових очей сковзнув по ньому.

„Уявляю“, — відповів він лише. Зараз же після того сказав він наче до себе. — „Місто має приблизно 200.000 мешканців, а в копальні є 900 робітників із родинами. Але копальня дає лікарні приблизно стільки роботи, як четвертина цього міста“.

Обличчя барона прояснилось, хоч не від радості.

„Тепер розумію, що ви сказали“.

„Це було тільки порівняння, що мені впало на думку“, — відповів інженер.

Барон, кивнувши мовчки, поринув у думки.

Авто мчало саме через міст, під яким ліниво пливла неглибока річка. Барон оглядав околицю: його перше вражіння було, що тут все брудніше, як де інде. Вздовж берега тягнулись довгі, чорні смуги, як закоптіла цвіль, що сюди загіздилася. Вона вкривала поверхню води тонким, масним шаром, вкрила тротуари, а тут, на передмісті, навіть будинки. Навіть сонячному світлу не щастило звеселити цю околицю; світло підкреслювало ще виразніше все чорне й брудне, що накопичилося на цьому місці. Барон помітив під час їзди якісь плями, що виринали то тут, то там. Вони складались з якоїсь чорної, подробленої сухої маси, що під ногами прохожих і колесами возів та тачок поволі розпилювалася. З цих плям поширювалася курява на всі боки й одягала все в свій колір; мури, дахи, навіть повітря. Барон схопився мимохіть за горло, бо йому

здавалося, ніби він вдихує якусь чужу матерію, що душила його легені й не давала їм як слід працювати.

Також люди були заражені цією чорною пошестю. Одяг всіх людей, яких вони зустрічали, був просякнутий сажею й брудом, темний однобарвний. Барон згадав малюнки кількох модерних художників. Він ніколи не захоплювався цими понурими образами, видержаними в небагатьох, здебільшого брудних фарбах. Не міг і тепер їх терпіти, але тепер він розумів, звідки вони взялися.

„Тепер ми на території гірничої компанії“, — пояснив інженер.

Вони пронесли повз довгу шереду двоповерхових будинків. Кожну шпугу, кожен виступ будинків позначено чорною фарбою: колись усе було біле. Барон змерз і застібнув своє пальто. Зараз же почув колючу спеку в кутках очей, і зрозумів, що ця матерія з сухих шпилькуватих часточок, які скрізь літали, втискалась йому в вічі. Він скинув рукавицю, щоб витерти очі, і побачив, як цей особливий бруд, що охопив берег ріки на цілі милі, добирався й до закритих частин тіла. Вражіння жалоби й похмурости ставало ще сильніше. Це вражіння, розбуджене підчас цієї подорожі, не покидало його за все перебування в місті і він позбувся його аж тоді, коли давним-давно був уже далеко.

Але більш за все цікавили барона люди, повз яких він переїздив. На витоптаних порогах будинків сиділо кількоро старих жінок, а перед ними кишіло від дітей. Але вони лише трохи скидались на інших дітей; барон даремне дослухувався веселих вигуків і галасу, що звичайно буває на дитячих майданчиках. Малеча ворушилась поволі і мляво, нагадуючи карикатурні мініятури старих людей і мала також їхній втомлений, замкнений у собі вигляд. Авто їхало поволіше, і барон міг докладніше спостерігати. Він показав на самотній будинок, що перед ним стояли двома лавами щось із тридцять хлопців.

„Школярі?“ — запитав він.

„Так, певний матеріал“, — відповів інженер сухо. Авто просковзнуло крізь ворота високої огорожі, елегантно повернуло довкола широкої, піщаної площі й стало перед широкими сходами. Директор стояв на найвищій приступці й вітав гостя.

„Маленьку закусточку?“ — запитав він, але барон подякував.

„До копальні“, — відповів він швидко.

„Чи не оглянули б ви контору? Вона нова й устаткована по-сучасному“.

„Ні, прошу вас, до копальні“.

„Як хочете, пане бароне. Але моя дружина радо б познайомилася з вами. До нас так рідко будь-хто прибудить... Звичайно, я не перешкоджатиму вам, коли ви зараз же хочете туди, вниз. Але ж, може, справді спершу трохи закустити? Стіл накритий“.

Барон механічно подякував, але ця принука дразнила його, і він запитав з гостротою, що його самого здивувала:

„Копальня в тій стороні?“

„Так, ось на тому боці. Пане інженере, ви проведете? Я, на жаль, працюю. До побачення, пане бароне! Ще одне! Моє авто кожного часу до вашого розпорядження. Au revoir! Але справді там внизу нічого бачити“.

Барон вклонився й пішов. Хоч він і не був обдарований особливою фантазією, та все ж уявляв, що тут пануватиме неймовірний заколот, він малював собі, як чоловіки й жінки схвильовано летітимуть стрімголов, видихаючи з себе палкі запитання. Замість цього стояв він оце на чисто заметеній піщаній площі і його запрошують до столу. Його неспокій обернувся на лютість. Він зрозумів, що він сам себе обдурював, але все ж надмірна директорова ввічливість ображала його почування. Хоч вони обидва були виховані люди, перед обличчям цього нещастя можна було б простити гріх

проти доброго тону, ба він справив би навіть благодійне вражіння.

За кілька кроків барон знову заспокоївся. Його супутник ішов попереду й відчинив двері. Барон оглянувся ще раз і помітив тепер, що вони досі були в приватнім директоровім помешканні. Огорожа довкола піщаної площі була з високих планиць із залізними кінцями. Площа була велика, очищена від сажі й вугільного пилу; з одного боку, був будинок з приватним директоровим помешканням і діловими приміщеннями на першому поверсі. Під сходами з гарним залізним поруччям, що його мосяжні гудзики вилискували на сонці, лежав величезний дог. Собака витягався ліниво, а ланки ланцюга дзвеніли.

Барон вийшов через двері в штахетах і опинився враз у тому чорному. Ріжниця була така велика, що він мимохіть зупинився й оглянувся здивовано. Минула добра хвилина поки він зібрав до купи свої вражіння. На великому просторі, також огороженому штахетами, все свідчило про зразковий порядок і зразкову дисципліну. Барон згадав, як часто йому доводилось чути про педантичну точність управління. Він догадувався, як потрібні були ці властивості, і він переводив погляд з одного предмета на інший. Машинові будинки виглядали чепурно, майже привітно і справляли дуже солідне вражіння. Швидко погляд барона перекинувся з мертвих речей на живі. Кілька робітників заходились коло спускового коша. Вони працювали тихо і справляли вражіння слухняних автоматів, що їхній механізм ще функціонує, але непомітно зіпсувався. Один інженер і три старші робітники керували, даючи знаки й тихі вказівки.

Дійшовши до шахти, барон зустрівся з поглядами, що виразно казали: „чого шукає тут цей блазень у своїм гарнім одязі?“ Він збентежено поглянув на старших робітників, але вони відвернулися й не звертали на нього уваги. Неприємне почуття все зростало. Адже

він не перешкоджав нікому, а все ж усі хотіли, здавалось, позбутися його. Щось важке і вороже виходило від робітників і оточувало його з усіх боків; навіть повітря, що він вдихав, було гостре й неприємне.

„Може, хочете побачити спуск до шахти, пане бароне?“ — запитав молодий інженер.

Запитаний погоджувався на все, щоб тільки не бути близько цих людей, що створювали довкола себе атмосферу зненависти й недоброзичливости. Вони пішли навскіс і вступили на загороджену площу, під дахом із хвилястої бляхи.

„Там, внизу!“ — пояснив інженер і вказав на залізні шахети.

Барон ступив кілька кроків у вказаному напрямку, доки добра рука й кілька слів перестороги, не затримали його.

„Не підходьте занадто близько!“ — сказав інженер. — „Часто з шахти виходять гази, що можуть вас запаморочити“.

Барон глянув допитливо на свого провідника, але цей у відповідь лише знизав плечима. Барон переступав з ноги на ногу. Він хотів попросити пояснення, але не знайшов відповідних слів. Як останній вихід йому залишалося оглянути спусковий кіш.

Могутня залізна конструкція здіймалася над отвором шахти, де губилась блискуча дротяна линва. Барон сказав собі, що ця річ мусить приблизно так виглядати, що в ній не має нічого цікавого. Він оглянувся безпомічно, наче прагнув звуків людського голосу. Але люди, що метушились всередині в сутінку, не розуміли його або вважали за краще мовчати. Погляд баронів сковзнув по лінві спускового коша, що вказувала в глибину землі.

„Скільки їх?“ — Запитав він раптом молодого інженера.

Цей зразу зрозумів, чого хоче барон, і відповів:

„294 чудових людей. Усі з таким самим правом на життя, як ви і я“.

„Чому нічого не роблять, щоб врятувати їх?“
Інженер в друге низав плечима.

„Бо, мабуть, рятунок понад людські сили“.

„І гадають, що вони загинули... Всі чисто?“

„Так гадають... мимохить“.

Якийсь чоловік виринув із сутіні й став поблизу, наче бажаючи підслухати їхню розмову.

„А чи не знають... гм... гм... не знаю, як висловитися“.

„Ні, нічогосінько не знають“.

„Але саме тому треба б якнайшвидше вжити заходів. Доки нема певности, треба спробувати всього“.

Чоловік, що до них наблизився, покивав головою.

„Нещастя треба передбачати і яко мога його запобігти“, — сказав інженер жорстоко. — „Ось чого треба було спробувати“.

„А чого ж в цьому випадку цього не спробували?“

Тепер прийшла черга на молодого інженера відповісти напівголосним — „гм!“.

„Бачите...“ — барон міркував, що йому сказати. Нарешті сказав несміливо: — „Я прийшов сюди, щоб допомогти й загоїти рани. Акціонери дали мені необмежені повноваження“.

Чоловік побіч них поринув знов у пітьму, наче вважаючи за недоцільне далі слухати цю виміну думок. Барон чув, як він пробурмотав кількоро слів, схиляючись над машиною.

„Чи маєте щось проти того, щоб ми тепер пішли звідси?“ — Запитав інженер по хвилині загальної мовчанки. — „Тут нема вже чого бачити“. — Вони пішли тою самою дорогою, звідки прийшли.

„Дозвольте одне запитання?“ — сказав раптом інженер.

„Дуже радо. Я сам поставлю вам їх ще цілу низку“. Ви кажете, що ви тут з доручення акціонерів?“

„Так!“

„Отже, іншими словами, щоб знайти винуватця“.

„Тобто як?“

„Гм!“— Інженер допитливо дивився на нього.— „Ця думка така природна за того нечуваного галасу, що викликала катастрофа. Газети здіймуть нечуваний крик, кореспонденти приїхали ще вчора пополудні, а на протязі дня чекають їх ще з десятком“.

„Звісно, газети мусять посилати репортерів, це їх обов'язок перед читачами“.

Барон знову зустрівся з швидким, допитливим інженеровим поглядом.

„Ви дивитесь на цю справу збоку?“

„Якже ж інакше я маю дивитися? Слухайте, шановний пане, що мали ви на думці, кажучи про винуватця? Прийміть до відому ще раз, що я є тут, щоб допомогти всім, що в нашій силі. Ми не злякаємося коштів, у цьому можу вас запевнити. Гадаю, що ви вірите моїм словам“.

„Здається, що я вас зле зрозумів, пане. Прошу вибачити! Але моя помилка пояснюється досвідом про звичайний спосіб думання акціонерів. Ваш інтерес все таки економічного характеру й особистий, тим то“ ...

„Чи не можна уявити собі чисто людського інтересу?“

„Уявити собі, звичайно, можна, але“ ... Гострий свист розрізав повітря і перервав відповідь інженера. Барон здригнувся й оглянувся майже боязко, бо це звучало як глумливий виклик. Вони проходили повз групи робітників, звідки походив свист. Під поглядом барона вони пильно поскиляли голови додолу. В дверях з'явився чоловік, що слухав їхню розмову, і показав рукою на них. Його постава була ворожа, рухи уривчасті; інші наслідували його так, що ясно було, що вони поділяють його думки.

Барон глянув на інженера. Цей махнув рукою, щоб заспокоїти групу, але люди стояли все ще в зухвалій і загрозовій поставі.

„Найкраще буде йти далі, пане барфне! Не стійте, прошу вас серйозно. І послухайте моєї поради, менше

вживайте слова „акціонер“. Саме тепер воно має погану славу на території копальні“.

„Чи не думаєте ви, що я боюся?“

„Я вважаю вас за розумну людину й тому прошу вас поспішати“.

„Про мене“. Барон ще раз оглянувся, зморщивши чоло. Його сердило, що людину з його становищем, до того з найкращими і найприхильнішими намірами, так вітають.

„Не звертайте увагу на такі дрібниці!“ — сказав інженер, наче читаючи його думки.

„Тепер шахтарі страшенно розлючені. Коли б ви перенеслися в їхнє становище, то ви б напевно це зрозуміли. Це ж чистий випадок, що 294 інших, а не вони самі лежать там, в глибині. Вони всі втратили в катастрофі своїх родичів і приятелів, вони ставлять себе в їхнє становище; і їхня подразнена уява“...

„Скажіть мені нарешті, що зроблено, щоб врятувати потерпілих!“

Що можна було. Півгодини по другім вибуху пішли троє чоловік на розвідку в копальню“.

„Мабуть і ви були один із тих трьох?“

„Так, я ж був найближче до того, крім того, я молодий і нежонатий“.

Відповідь була така проста й природна, наче молодий чоловік не міг навіть подумати, що хтось припускає щось інше. Барон із пошаною подививсь на свого супутника. З цього моменту він цілком довіряв йому.

„За двадцять кроків від головних воріт натрапили ми на пожежу“, — говорив далі інженер. — „Ми мусіли повзти по землі. Ми врятували одного парубка з жахливо попеченими руками, напівприголомшеного. Всі інші були відділені від нас непрохідною вогняною смугою. Вони не мали змоги дійти до шахти. Ми мусіли повернути. Один із нас трьох втратив притомність... він зайшов далеко вперед“.

„Це були ви?“

„Ні, один із старших робітників. Його батько і брат були там, на тому боці“.

„Чи не можна ще раз спробувати?“

„Ні. Горить вже за двадцять або тридцять метрів від шахти. Невідомо, як далеко зайшов вже вогонь у копальню. Найжахніше, що вибух стався безпосередньо за шахтою і через те відрізано всякий зв'язок із світом. Коли б нещастя трапилося далі всередині... але що допоможуть балачки! Ви не можете уявити собі катастрофи... Цього не може уявити собі ніхто. З того часу минуло більше як двадцять чотири години і, мабуть, усі 294 тепер уже мертві. Сподіватися — це єдине, що можемо робити“.

Молодий інженер відчинив двері в штахетах і ввів барона до малої кімнати, де на дерев'яних лавах сиділи кількоро поліцаїв. Коли ввійшли два гарно одягнені пани, поліцаї підвелись і віддали шану. Барон збентежено відповів на шану, віддану його сурдутові, а не особі. Він ніколи досі не бачив поліцаїв, так само, як вони його; їх присутність в'язала його і він дуже радо зараз же повернувся б назад.

„Ах, поїщо вони ще спокійні“, — відповів один із них на тихе запитання інженера.

Барон підійшов до маленького вікна. Вже перед його входом йому здавалося, що він чує дзижчання мільйонів роїв бджіл, але не звертав на це уваги, гадаючи, що це є властивість того чужого світу, в якому для нього все було нове й незрозуміле. Тепер він чув це дзижчання близько і відкрив також його причину. Надворі перед ним мерехтів цілий майдан, повний людей, переважно жінок і дітей. Вони стояли або сиділи групами і від них походило це дзижчання, без нюансів, але сповнене злости й обурення. Малі, запилені шибки, через які він дивився надвір, тихо бряжчали від цього. Барон повернувся до інженера й поглядом просив пояснення.

„Ми коло воротарської будки“, — почав молодий чоловік. — „Усі робітники мусять проходити через коловоріт“.

Барон кивнув.

„Ви бачите бляшані марки тут на стіні. Кожен робітник одержує від контролера свій номерок, щоб показати штайгерові перед спуском до шахти. Ви бачете тут порожні гачки, на яких вчора ввечері повинні були бути повішені 294 марки“.

Барон знову поглянув крізь запилені шибки.

„Вдови й сироти, родичі й приятелі, якщо можна вжити цього слова“, — тягнув далі інженер, — „тепер вони спокійні, але треба було бачити їх учора. Майже одночасно з нами дізнались вони про вибух. За десять хвилин кількасот людей атакували вхід і вдерлись в середину. Контролера зметено. Він загороджував їм дорогу, бо вхід до робочого місця чужим заборонено“ — інженер показав через плечі на об'яву на стіні. — „Його небезпечно покалічено, дісталось також воротареві. Вмить маса добігла до шахти. Дивно, що ніхто не впав униз, із шахти виходили пальні гази, на щастя лише на кілька хвилин. Це стримувало найзавзятіших. Треба було зрозуміти оскаженілий натовп. Бо люди буквально показалися. Жінка одного старшого робітника пхалася до шахти, щоб кинути туди свою дитину; нещасне створіннячко щойно побачило світ і жалібно квилито. Нещасна жінка була в одчаю! Перший машиніст ще в пору схопив її в обійми. Вона жива... і... але побоюються за її розум. А як вони кричали! Дехто ревів, як поранений звір, а інші молились і проклалинали, і кляли. Спочатку було їх дві сотні, а скоро стала тисяча — чоловіків, жінок, дітей. Всі кричали, вимахували руками, перегукувались, падали на землю, би́ли один одного й топтали ногами. Кажуть про панічний жах, але це замало сказано. Сталось те, чого всі давно чекали й боялись, катастрофа призвела до жахного роздраження нервів. Дамоклів меч упав, але ніхто ще не знав, кого і скількох він влучив. Всі думали про

найгірше. Щось із двадцять ошатанілих робітників домагались, щоб зараз же спустити ліфт, вони хотіли спуститися до копальні. А сотні інших, що також збилися з глузду, кричали, що цього не треба. Вони бились безпосередньо над безоднею. Старі приятелі зводили порахунки з приводу колишніх непорозумінь, а якийсь сердега розчавив руку об ліфт, наблизившись, а може притиснутий іншими до нього. Ми не могли його витягнути. Щось із тридцять жінок забарикадували двері, намагаючись втиснутися, і стільки ж з усіх сил працювали, щоб вийти надвір. Побачивши кров і стогін пораненого, вони оскаженіли. Вони намагались розбити машину на шмаття. Нас троє або четверо мусіли силою стримувати їх. Я бачив жінку, що поламала собі зуби кусаючи залізну балку. І ввесь час цей божевільний рев і ця безладна, нерозумна боротьба. Не було й сліду якоїсь рації у всьому цьому, це були стихійні вибухи божевілля, тим страшніші, що люди і без того втратили глузд.

Нарешті ми одержали допомогу. Прибули інженери і конторський персонал. Вони мусіли злізти на дах і пробити в ньому діру; цією дорогою вони ввійшли в машинний корпус. Завдяки їм і півдесяткові старших робітників та кільком лише напівбожевільними робітникам вдалось виперти масу на подвір'я". Звичайно — сказав він з особливим усміхом, коли на обличчі барона виступало щораз більше здивовання, — "в цьому галасі було неможливо порозумітися, а тим паче спонукати когось до розсудливих вчинків. Але коли б навпаки!.. Одного із старших робітників вони хотіли кинути в шахту. Не кажучи ні слова, я гадаю, що й не думаючи про це, двадцять кулаків зірвало з нього одяг і пірвали на шмаття. „Добудь мого чоловіка!“ — скиглила якась жінка, і хоч ніхто не чув її слів, зараз же десять інших кричало те ж саме. Потім усі ревіли ті самі слова. Один із робітників, що нам допомагали, кричав і собі теж. В поглядах, голосі і рухах виявлялась

спадкова, довго накопичувана зненависть; все це витягнув на світло денне вибух, що перетворив цих чесних, бравих людей на хижих звірів. Чому вони обрали собі на жертву саме цього старшого робітника, цього я ніяк не розумію. Він був завжди привітний з робітниками, добродушний і без претенсій. Проте, коли їх покинув розсудок і охопила жадоба помсти, він полетів в безодню. Вони самі власне не знали защо вони мстились, і коли б запитати тих, що найбільше лютували, вони б сьогодні проливали сльози над своїми вчорашніми вчинками. Але це, звичайно, не стримало б їх завтра зробити з тою самою людиною знову те саме. Перший інженер, якого боялись і ненавиділи, стояв серед нас. На нього два рази раніш нападали і здорово побили; кілька гарячих хлопців сидять з-за нього у в'язниці, а діти кидають за ним камінням і лають, як тільки побачать. Але тепер на нього ніхто не підніс руки, його навіть слухали. Мене ж хотіли вони побити, хоч я, так би сказати, тішусь любов'ю цих людей. Одна жінка плюнула мені в лице й кричала: „ти також один з убивців!“ Ця жінка проте спокійне, скромне створіння. Я бачив, що вона в цю хвилину мене не пізнавала; вона помітила лише, що я носив інший одяг, ніж рівні їй, вона ненавиділа мене через крадій крій і матерію мого вбрання. Одна молода дівчина хотіла вкусити мене за руку... Ми мусіли остаточно розчинити її щелепи ручкою від молотка, бо сама вона не могла цього зробити, хоч як хотіла.

Нам вдалось нарешті їх виперти... силою, бо інакше не можна. Вони вили й кляли там, надворі, вони хотіли взяти приступом машиновий корпус, вибили кілька вікон. Але враз галас ушух. Інженер, якого вони звичайно ненавиділи, виліз на дах і показався їм. Тисячі людей замовкли враз, розкривши роти й розплющивши очі, хоч нічого не розуміли. Вони ніколи не бачили людини на даху і гадали, що бачать чудо. Механізм їхніх мозків зупинився, вони були без волі. Інженер

обіцяв їм просто, що треба вжити заходів до рятунку, і просив їх заспокоїтися.

Вони відповіли одностайним „Ура!“ і побажаннями. Коли вони потім дізнались, хто зголосився спуститись униз, вигукам „ура“ не було краю. Ми три мусли показатися в дверях, бо інші інженери гадали, що це буде найкраще. Дівчина, що недавно мене кусала, поцілувала мене в руку і з сльозами просила мене врятувати її нареченого. Тепер наступив перелім. Вони хлипали, плакали і, посідавши тихо на землю, як чемні діти, чекали.

За моїм підрахунком ця пекельна музика тривала годинами. А кажуть, що це було всього п'ять хвилин“.

Оповівши про ці переживання, що, очевидно, справили на нього незабутнє вражіння, молодий інженер замовк. Він став знову замкнутою, нерозговірливою людиною, і лише несподіваними, гіркими вибухами показував, що всередині в нього палає руйнацький огонь.

„Доки ми були внизу, дано телеграми на всі сторони“,— додав він прибитим голосом.—„Ми одержали допомогу від поліції, а опівдні чекаємо на одну сотню піхоти. Чи вистачить тільки...“

„Невже ви припускаєте...?“ — Барон почув, як обличчя йому пополотніло.

„Сьогодні вони чемні, слухняні діти. Вони чекають і сподіваються, і вірять. Рятунокова експедиція з чужого краю є в дорозі сюди, сьогодні пополудні матимемо її тут. Оті надворі уявляють собі...“

Інженер замовк і глянув на полціаїв, що пильно прислухалися до нього.

Барон зразу зрозумів, яке безнадійне було чекання тих слухняних дітей. Журливо виглянув він знову надвір. На краю дороги сиділо щось із 20 жінок. Сперши підборіддя на руки, вони спрямували погляд на якусь невидиму ціль, десь далеко - далеко. У виразі їхніх облич і їхній поставі було напружене, болісне чекання. Недалеко вікна стояла громадка малих хлопців; вони пильно

дивилися на ліфт, куди так часто ходили їхні батьки й брати і куди колись і вони ходитимуть. Вони стояли мовчазні й похмурі і, очевидно, самі не знали, що їм гадати і в що вірити. Попереду них виринула постать молодої дівчини. Вона стояла, склавши руки, і з виразом питання на блідому обличчі пильно дивилася, так само як хлопці, як сотні інших, що далі чекали.

„Вона стояла тут учора ціле пополудне, стоятиме тут і завтра“, — сказав інженер.

Барон добув свої окуляри; його очі були ослаблені від читання, і він негарзд бачив.

„Сердешна“, — сказав він сантиментально і витер скла.

„Вона так самісінько гідна жалю, як сотні інших. Але вона молода й гарна, і цим пояснюється ваше співчуття. Щодо дівчини, то я гадаю, що їй скоро увірветься терпець“, — сказав інженер жорстко.

„Звичайно, це було б найкраще“. Барон дивився в бік і не мав, очевидно, охоти ще щось додати до останніх слів свого супутника. Всюди сиділи групи жінок, а на їхніх блідих обличчях боролись страх і надія. Далі, на дорозі, що вилась полями, де неминуча чорнява перемагала хиряву зелень, стояли чоловіки. Вони трималися густою купою і творили замкнуту групу, що своєю масою справляла грізне вражіння.

„Ви вже досить бачили?“

Барон притакнув. Вони вернулись знову повз поліцаїв, що підвелись і вітали їх. Коли їх не можна було вже чути, інженер почав:

„Ви ж уже бачили багато, пане бароне. Ви не пропонували продовжувати нашу гулянку далі в ту сторону“.

А коли барон нерішуче зупинився, додав він швидко: „Я не сумніваюсь у вашій відвазі. Але краще вертаймо тою самою дорогою. Вона, щоправда, дальша, але...“

Я ж приїхав сюди, щоб їм допомогти“, — перервав його барон.

„Я вірю, що вони не захочуть вашої допомоги. Така катастрофа навчить кожного. Я не хочу зупинятися на

тому, чого вона могла б навчити нас, я хотів би лише сказати вам, як ті, надворі, одержали від неї нове потвердження того, що вони вже й раніш знали: що вони мусять самі собі допомагати. Коли це втокмачиться в їхню свідомість, вони це і зроблять“.

„Але ми, сторонні, мусимо також виконувати наш обов'язок?“

„Це дуже гарно, що ви признаєтеся до цього. Але це, мабуть, нічого не змінить у ході подій. А щодо вашого наміру допомогти, то прошу кинути цю думку. Коли ви допоможете одному або двом, або трьом, ви скривдите всіх інших, що для них ви нічого не зможете зробити. Різниця між індивідуумами є вже й так надто велика, а слово „людина“ охоплює ціле покоління. Всі або ніхто, так вимагає справедливність“.

„Гм! Ваше розуміння цієї справи таке чуже мені, що я ледве можу стежити за ходом ваших думок. Я багато всякого читав, але ваших поглядів ніде не доводилось зустрічати“.

„Так, ви обрали саме звичайний шлях — читати думки інших, щоб не треба було виробляти собі власних. Це називають звичайно вченістю, але часом це є також незнання“.

Барон, добродушно усміхнувшись, поглянув збоку на молодого інженера. Він видався йому цікавий і розважний. Вроді книжки з дотепними зворотами і сміливими думками. Але йому було б приємніше, коли б сказане було подане у ввічливішій формі, бо він належав до тої школи, що дає перевагу формі над змістом. Він вирішив підчас цілого свого перебування держати молодого інженера в своїй товаристві. Цьому недосвідченему мрійникові добре мати при собі кількома роками старшого і свідомішого опікуна, що повів би його певнішою колією за ту, якою він ішов тепер. Усміх барона став прихильний і він сказав, сердешно покиваючи:

„Ми будемо трохи згодом далі вести нашу розмову. Ви ж не заперечуєте?“

„О ні! Я говорю, коли мені захочеться, і здебільшого взагалі нічого не кажу“.

Барон кивнув знову; так приблизно і він уявляв собі.

„А тепер подивімся, чи не зможе нас директор запросити на сніданок“, — додав він. — „Я, правду сказати, такий голодний, що не можу зараз думати про ніщо інше, крім їжі. Я звик їсти завжди певного часу, а оце вже запізнився на кількоро годин“.

„Усі без винятку хоріють на звичку хотіти їсти“.

„Хоріють, каже? Це занадто сильний вираз“.

Інженер не відповів. Вони йшли через ворота в штахетах із залізними ґратами і ступили на чисту заметену піщану площу. Їх побачили з вікна будинку управління, і, коли вони здіймались сходами нагору, слуга відчинив їм двері.

„Ви прийшли саме в час“, — привітав їх директор на порозі. — „Ми збирались саме снідати“.

Барон поклонився й оглядав господаря. В його поведінці не було ні сліду того нервового неспокою, що так впадав у вічі на зібранні. Він зорієнтувався в становищі і пристосовувався до нього.

Це був поважний сніданок. Більшість інженерів були глибоко зворушені грандіозністю нещастя, усі розмовляли тихо, як на похоронах.

Барон, якого зараз же представлено, заспокоївши свій перший голод, хотів дізнатись про все чисто. Цілої півгодини він перебував між хемічними формулами й технічними виразами. CH_4 чути було найчастіше, а коли він попрохав пояснення, то звалось це 75% вугілля і 25% водню: метан. Інженер, що його не любили ні товариш, ні робітники, був справжньою живою енциклопедією. Він і шеф контори, літній пан військової постави і з командирським голосом, що його він даремно намагався приглушити, промовляли. Вони мали на кожне питання відповідь і, хоча звичайно висловлювали жаль з приводу катастрофи, все ж хотіли довести діяграмами, яку величезну втрату людського матеріалу терпить

промисловість різних країн. Скрізь і всюди лише відсотки й числа.

- Слухачі оточили колом їх обидвох, а декілька газетних кореспондентів, що їх також запрошено на сніданок, записували слова. Промисловість і батьківщина,— ці слова часто повторялись у маленькій промові, що її виголошував шеф контори, заохочений мовчазною похвалою оточення. Часом згадувано і господа бога, але лише мимохідь. Промовець був людиною вузьких, але ясних поглядів і справляв сильне вражіння. Його велике фахове знання, майже вченість, імпонували всім. Проти цих так пильно зібраних фактів не можна було аж нічого сказати. А коли тих 294 під землею замінено відсотками від усіх гірників цілого краю, число ставало таке мале, що нічого страшного й несправедливого в їхній долі не було... навіть якщо вони загинули. До цієї справи повертались дуже часто. Напевне, багато з них розчавлено або задусено, але скільки? Шеф контори держав одну колону своєї статистики відкритою, щоб там помічати невеличке зростання відсотка. Ходило тільки про одну десяту частину, якщо взяти на увагу число всіх робітників у краю.

В цьому було щось відрадне. Хоч які пригноблені сиділи панове за сніданком, все ж вони відчували полегшу від нікчемності цієї цифри. Вони вбивали собі її в тямку, вона містила в собі певного роду оборону. Бо що їм треба буде боронитися, розуміли всі. Їм ще не поставлено обвинувачення, але на це вони повинні бути приготовані. Начальство мало в цій справі спільний інтерес, що закреслював грубою рисою всі різниці в думках і поглядах.

Шеф контори мав упоратися з газетними кореспондентами. Його статистика надавалась найкраще до того, щоб саме йому їх доручити. Досі він обробив лише двох, але з післяобіднім потягом чекали знову на кількох, і було відомо, що, крім того, вже прибули два інші. Замість шукати начальства вони вибрали інший шлях і ходили там на полі, між тими, що чекали.

Їхня присутність була загрозна й означала контроль, якому фахівці не радо хотіли б піддатися.

„Соціал - демократи“, — казав шеф контори, що бачив з швейцарської кімнати, як вони із своїми бльок - нотами ходили від групи до групи.

Обидва кореспонденти, з яких один належав до газети, що була під керівництвом депутата й шахтового акціонера, усміхнулись. Але вони були такі самі люди, як ці інженери й конторські службовці, що нікому не дозволяли втручатися до своєї роботи. Вони виразно дали зрозуміти, що не мають наміру вислухувати будь-які зауваження щодо свого фаху і що вони до певної міри солідарні з обидвома чужинцями, хоча їхній життєвим завданням було поборювати їхні погляди.

Шеф контори перервав свої міркування, але він був старий і впертий — дехто називав його грубим і зарозумілим — і бурчав щось про газети взагалі і про певні газетні витівки зокрема. Він не вдавався в дальші пояснення, бо перший інженер, обпершись на шахтарську лямпу, демонстрував якнайдокладніше маленьке поліпшення, що він винайшов. Обидва кореспонденти посміхались увічливо й робили знову свої помітки. Шеф контори бурмотав щось про модні речі і розгорнув нову сторінку в своїй статистиці. Там стояло чорним по білому, що витрати на тонну вугілля збільшилися цілком непропорційно проти чистого прибутку. Крім збільшення заробітної плати, він мав також про це графічну таблицю — приписував він це недбайливості законодавців, що запобігали ласки в мас замість дбати про інтереси промисловости й вітчизни. Кореспонденти записували всі цифри, щоб у разі потреби могли покликатися на них.

Барон ходив довкола й мовчки прислухався до неголосних розмов. Він був задуманий і міркував про різні погляди, що тут виявлялися. Крім того, огорнули його неприємні здогади, якесь побоювання, що цей клубок суперечних інтересів, які він бачив за цими словами й жестами, утруднять йому його завдання.

Ходило не лише про долю 294 умерлих або близьких до смерти людей... враз пригадалися йому три малі дівчинки, що їхній єдиний спадок були 50 акцій у шахті; з дивідендів мали вони жити. Схвильований став він коло вікна й оглядав небо. Воно було блакитне й чисте, лише на північному заході висіла темною брилою одинока хмара. Перший-ліпший подув вітру розігнав би її, мабуть, але за обрієм чигали, мабуть, нові хмари. Завтра він побачить, чи небо буде ще чисте, чи його затьмарять хмари. Барон здригнувся, він мусів раптом подумати про великих чемних дітей, що терпляче чекали надворі, на вітрі. Знову прокинулось в ньому милосердя, що привело його сюди, і він заходився коло своїх окулярів, що враз змокріли.

Зараз же потім надійшла депеша з повідомленням, що заповіджена експедиція з чужого краю прибуде з потягом о 5 год. 15 хв. Готування до вітання поклали край усім дискусіям. Вітальний обід, якого вимагав добрий старий звичай, призначено на наступне полудня. Двох інженерів разом із бурмістром міста і кількома промисловцями призначено на господарів. Але що ані бурмістра, ані інших панів не питали про їхню згоду, інженерам доручено приготувати все до вітання, не вважаючи на кошти. Кільком добродіям доручено подбати про потрібні автомобілі, бо всі були тої думки, що чужинців треба вітати по-княжому. Треба було просто показати цим непрошеним гостям, що тут аж ніяк не розгубилися й що засобів не бракує.

„Честь вітчизни і так далі“,— сказав старий шеф контори, якому ніколи було вдаватися в подробиці. Цього й не треба було, бо всі розуміли його й цілком поділяли його погляди.

Барона обрано, хоч він і відомлявся, до вітального комітету, і він погодився. Підписавши від імени акціонерів об'яву рятункової експедиції,— її мали прибити на штахетах коло шахти і сподівались від цього гарних наслідків,— він поїхав першим автомобілем до міста.

Коли винайнято в кращому готелі силу кімнат і замовлено обід на наступний день, була крайня пора вирушити на вокзал.

Місто виглядало все ще заспане, але, коли поверталися, на тротуарах у багатьох місцях стояв натовп глядачів. Від поліційної влади добуто дозвіл їхати з найбільшою швидкістю. З оглушливим свистом мчали автомобілі вулицями і викликали в публіки уяву, що виграні таким способом п'ять або шість хвилин були неоцінені. Публіка прийшла також до переконання, що чужинці розв'яжуть проблему, яка захоплювала думки стількох людей. У вирі пороху й гудків летіла експедиція за місто, в поле.

Цим разом їхали просто до шахти. Шахтарі вигуками вітали чужинців, що ради них їхали цілий день, а жінки махали хвартухами й хустками. Автомобілі пронеслись повз поліцаїв, що насилу змогли оборонити вхід від натиску юрби.

„За кількоро годин про все дізнаєтесь“, — кричали поліцаї за наказом.— „Тут ви тільки перешкоджаєте“.

Жінки й діти не заспокоїлись, поки їм чоловіки не загородили дороги. Збиті у велику чорну масу, зупинились вони нарешті перед штахетами і знову читали вже застарілу новину про приїзд рятувкової експедиції. Смеркло, і пільма наступала швидко й тихо, котячою ходою. Коло входу чекав натовп. Спочатку не допускали один одного до слова. Надія, що ще недавно гаснула, як денне світло, прокинулася знову. Вона світила і гріла, і давала хвилину неспокійної радості.

Але, коли минули ті години, що їм велено чекати, настала тиша. Люди коло входу помітили, що вже темно, що віє вітер і вони стоять надворі, хоч саме їх обходила справа найбільше. Вони не казали ні слова більше, і після кількох коротких вибухів нетерплячки серед натовпу запанувала мовчазна тиша. Поліцаї підслухували з другого боку, приклавши вуха до дошок штахетів. Ці семеро чоловіка були не абиякі фахівці, і ця тишина в пільмі не подобалася їм.

Тимчасом члени рятувкової експедиції працювали жваво й пильно коло входу до шахти. Їх було 20 інженерів, конторників і робітників, дібрані люди, що рвалися до роботи і що їхньої енергії ніщо не могло спинити. Їхній риштунок був якнайкращий. Вони були навчені на тих шахтяних катастрофах, що постійно повторювались. Їхні апарати були досконалі. За годину по їхньому приїзді стояли чотири чоловіка з норецьким риштунком, готові спуститися в шахту. Їхня відвага й відданість були, безперечно, величні. Для цих молодих людей з того боку кордону було питанням чести зробити неможливе. Близк їхнього геройського вчинку впаде на цілу націю, і вони хотіли показатися гідними похвали.

Вітання перевищило всі їхні сподіванки. Їхній приїзд — це була щира братня рука чужого народу, і її прийнято з щирим подивом і глибокою вдячністю. Ці двадцяттеро відчули це й кинулись рішуче на всі труднощі.

Перший спуск був без наслідків. Кисневий резервуар провідника зіпсувався — і треба було якнайскорше повертати. За цією розвідкою перших героїв спробували й інші по черзі своїх сил. Вони були день і ніч у дорозі, але над цим не задумались ні хвилини. Вони хотіли допомагати й рятувати, але подолали лише свою власну втому, а це й так був уже хоробрий вчинок. Їхній приклад електризував. Чоловіки довкола них набирались завзяття, струшували пригноблення, що охопило їх після катастрофи, і почали шляхетне змагання, підчас якого трохи не сталося нещастя. Ніщо їх уже не лякало. О першій годині ночі 40 відважних чоловіка були наготові пожертвувати своїм життям.

Вони вели жорстоку боротьбу коло шахти і в шахті. Скоро кілька чоловіка з непритомними очима і задухою в грудях вийшли з глибини, десяток інших рвалися стати на їхнє місце. Єдина думка захоплювала всіх. Кидали слова, гідні увічнення, і знову їх забували. Бажання допомогти сяяло з усіх очей, і, аж коли бліде світання зашаріло крізь брудні вікна машинового

будинку, бійці побачили, що вони витратили час, сили й відвагу на щось таке, чого не можна було подолати. Втомлені і зневірені, похитуючись, метушились вони в сутінку.

„Все марно“, — сказав нарешті директор. І його захопила впевненість чужинців, і він стояв увесь час у першій лаві. Він сидів брудний і простоволосий на дерев'яній колоді. Кавстичний порошок, що прочищує від вуглекислоти і знову робить здатним до вжитку видихане повітря, роз'їв йому одяг. Його очі від безперервного напруження цілої ночі почервоніли, волосся звисало розкуйовджене довкола обличчя, а піт лився з нього, як і з інших, струмками. Зруйновані надії призводили його до одчаю, дратували, майже зламали. „Люди в боротьбі проти стихії... нерівність занадто велика“, — промовив він нарешті. Він сказав те, що всі мали на думці. Вони похнюпили голови; всі ці очайдушні люди, що зухвало заглядали смерті в очі, відвернулись і уникали погляду один одного. „Марно“ — повторювали вони, і дехто почав голосно хлипати. Була пора кінчати і йти на бажаний і заслужений відпочинок. Настав новий день, сірий і хмарний, і вони пішли мовчазні й пригноблені.

Тут трапився перший дисонанс. Шеф контори, що його вік робив зрозумілою втому та що був похмурою і неввічливою вдачею, забрав слово. Коли його власні земляки не могли врятувати нещасних робітників, то й чужинці так само не в силі були цього зробити. Він сказав це не подумавши. Він був занадто добрий патріот, щоб затаювати свої почування. Два кореспонденти, що супроводили чужинців у дорозі, щоб занотувати вигуки похвали й вдячні адреси, стояли побіч. Подразнені невдачею спроби, вони записували все сказане. Більшість була занадто втомлена, щоб звертати увагу на слова старого чоловіка, але між тих, хто тільки-що боровся пліч-о-пліч, втискалась льодова холоднеца. Це вже не були люди, захоплені великою спільною

думкою,— вони належали до двох націй, що йшли навзаводи и не перемогли. Вони почували таємну злість і йшли двома окремими групами через майдан до будинку управління.

За ними лежало все, що вони здобули одчайдушними зусиллями: один забитий кінь і два жакливо спалені трупи. Довкола них скупчився десяток робітників, похмурі й непритомні від жаху, що допомагали невтомним, щирим рятівникам.

„Хотів би я хоч знати, хто це“,— сказав один, показуючи на трупа.

„Що нам до того“,— відповів другий гірко.— „Він є і буде мертвий“.

„Вони всі мертві“,— сказав третій.— „І коли я подумаю, що це могло трапитися і з нами...“

Молодий блідий чоловік протиснувся туди. „Подумай краще про те, що найближчим разом черга прийде на тебе“,— прошипів він крізь затиснуті зуби.

Дехто, кленучи, поглядав на шахту.

„Я не піду ніколи в цю прокляту діру, вниз“,— запевнив перший промовець.

„Ти муситимеш“,— відповів йому молодий чоловік.

„Не кажи. Адже я сам собі пан і...“

„Ти? Коли твоя стара й діти кричатимуть хліба, підеш знов униз, та ще подякуеш панам за дозвіл“.

„Поки я це зроблю...“— враз він замовк і поглядав то на одного, то на другого. Потім посипалась ціла низка прокльонів з їхніх уст.

„Так, ти підеш униз“,— казав молодий чоловік неблаганно:— „І ти... і ти... і ти“,— він показував по черзі на інших і додав наприкінці:— „і я також. Всі ми спустимося вниз, якщо нам дозволять“.

Один чоловік побіг до дверей машинового будинку і дивився вслід панам, що саме щезали за ворітьми в штахетах.

„Собаки!“— гукнув він, затиснувши кулаки,— „Звести їх із світу, то ви знали, але врятувати хоч одного,

цього не зумів ніхто в цілому краю. А в іншому так само“.

Останні, що йшли саме через ворота, чули цей крик. Вони оглянулись. Між ними був і барон. Він зняв капелюша й помахав ним приязно робітникам.

„Вони хочуть нам подякувати браві хлопці“, — сказав він. Він знову замахав капелюшем, бо бачив, як чимраз більше темних постатей тиснулося в дверях машинового будинку.

„Самі солідні й певні люди“, — пояснив йому перший інженер. — „Ми дібрали собі їх дуже старанно“. А коли барон здивовано поглянув на нього, він додав: — „Першого - ліпшого ми не можемо сюди допустити. Є багато незадоволеного елемента, пане бароне. Сьогодні робітники вже не ті, що були за моєї молодости“. — Він зни-зав плечима, наче хотів сказати: але цього не можна змінити.

Ворота замкнулись за останніми. Робітники стояли ще коло машинового будинку і вперлись очима в замкнені двері.

„Ви бачили?“ — запитав один.

„Звісно! Вони ще й насміхались з нас“, — пробурмотів другий.

„А як вони сміялися!“ — додав третій. — „Я чув аж сюди“.

„Смійтесь, смійтесь“, — просичав молодий чоловік. — „Хто сміється останній, той сміється найкраще“.

На площі перед будинком управління чекали автомобілі і панство прощалось. Барон, що заступав найвищі інтереси нашого часу, тобто економічні, скористався з нагоди і дякував людям, що лише з шляхетного пориву свого серця прибули сюди допомогти ближнім. Він бачив у їхньому енергійному виступі і їхній відвазі доказ, що вони не були виродками своїх лицарських предків. Він був не менш зворушений своїми власними словами, як їхніми самовідданими вчинками, що їх побачити дозволив йому щасливий випадок. Поки вони

підуть на відпочинок, він хоче ще раз подякувати їм, сподіваючись що вони не відмовлять йому великої чести назвати їх на все життя своїми друзями.

З відкритими головами слухали присутні барона, що прекрасно зумів убрати в слова почування більшості. Мала групка вибранців, що складалась із самих добровільців і даремно прибула сюди, стояла поруч втомлена, але весела. Вони зробили більше як мільйони інших, а хоч їхні зусилля не дали бажаного наслідку, то ніхто не може сказати, що вони обіцяли більше, ніж зробили.

Коли панове сідали на автомобілі, почувалось загальне задоволення.

Барон нахилився до молодого інженера, що не мав їхати до міста.

„Чи не буде нескромно, коли я вас попрошу відвідати мене за годину перед обідом?“

„О ні! Я гадаю, що ви хотіли б щось більше почути про справу“.

„Отже, ви прийдете?“

„Звісно, дуже радо“.

Передній автомобіль подав сигнал і рушив. У ранніх сутінках їхали важкі машини через рівнину. Виїхавши трохи в поле, їзди побачили в далечині кілька темних груп. Це були ті, що все ще чекали і, мабуть, перебули цілу ніч надворі, перед фабричними воротами. Це були ті, щось із сто жінок, кількоро чоловіків і десятків дітей, що спали на руках матерів. Решта пішли додому. Очі їм сплющувались, кості боліли від втоми, але вони все ще чекали. Побачивши на бічній дорозі до будинку правління автомобілі, вони повитягали шиї, і в непорухні постаті увійшло життя. Ті, що зробили понад свій обов'язок, пішли своєю дорогою. Ті, тут надворі, вже забували за них.

* * *

Барон добре виспався після напруженої ночі і прокинувся коло другої години. Він зараз же причепурився

до обіду й потім узявся за читання газет. Хоч ніхто не зробив жадного натяку, він сподівався проте нападу на правління копальні. Нервовість директора й деякі вислови шефа контори навели його на цю здогадку. Йому трохи полегшало на серці, коли він познайомився з коротким змістом телеграми, що цілком коректно повідомляла про справи й різні події. Але тут йому майнула думка, що в галасливій пресі могло проскочити щось, чого він ще не читав. Барон подзвонив.

Кельнер, що вийшов, був той самий, на якого барон недавно так гнівався через його одверто показну байдужість. Хоч не минуло ще й двох днів після того, та проте в чоловікові почувалася якась зміна. Не можна було нічого закинути проти його поведження, та барон помітив, однак, що кельнер став інший.

„Маєте ви якусь... якусь соціал-демократичну газету? Між тими, що ви принесли, не було ні одної“.

„Готель не має жадної з подібних газет“. Відповідь була коректна, але баронові, однак, здалося, ніби в кельнерових словах бреніла якась упертість.

„Тоді прошу, дістаньте мені кількоро“.

Барон вийняв гаманця й збирався відразу дати потрібні гроші.

„Принесіть мені найбільші і взагалі найпоширеніші. Ви знаєте, звичайно, добре самі, які можна мати тут у місті“.

„Хочете ви мати мою?“ — Кельнер вийняв із кишені багато разів згорнену газету. — „Я гадаю, її вистачить на якийсь час“. На обличчі йому промайнула гримаса, але він відразу зробився знову серйозним, бо барон зиркнув на нього своїм гострим поглядом. — „Скільки вона коштує?“ — „Ви можете її позичити“. — „Дякую, гаразд. Ви можете йти“.

Розгортаючи газету, барон спостеріг на кельнеровім обличчі злорадну усмішку. Він цікавився обвинуваченнями її хутко знайшов їх під заголовком „Злочин“.

По короткій доповіді про саму катастрофу подані були статистичні дані, що лише 1907 року від нещасних

випадків потерпіли 92.445 гірників, з - поміж них 11.382 були важко покалічені й 1.743 наклали життям. Ці цифри наново освітлювали статистику шефа контори з його сухими відсотковими обрахунками. Барон і гадки не мав, що і промисловість — поле битви, яким тече кров і яке вкрите трупом.

Ця новина була така несподівана й неприємна, що він спочатку не дуже то йняв їй віри. Трохи поміркувавши, він мусів визнати, що подібні дані ніхто б не зважився оголосити в пресі, коли б вони були перебільшені. Незалежно від їхнього агітаційного змісту він почував, що вони, безперечно, точні. Раптом баронові спало на думку, чи міг би шеф контори з його манерою статистика вирахувати, який відсоток із 1.743 мерців припадає на його частину дивідендів з акцій. Та відразу ж він вирішив, що його думка — дурниця, і приписав її нервовому напруженню від минулої надзвичайно неспокійної ночі.

Потім він читав далі. Синдикат, де він був чималим пайовиком і видатним членом, обвинувачувалося без жадних прикрас. Це можна було б краще стилізувати, — барон злегка всміхався при декотрих палких висловах, — але напевне не так влучно. В перших дванадцятьох рядках мовилося про торішні відвідини міста якоюсь особою, дуже авторитетною в копальняній техніці. Побіжно оглянувши копальні, чужоземець знайшов їх у стані якнайзагрозлівішим щодо вибуху. Вентиляція була недостатня, скрізь міліметр завтовшки лежав вугільний порох і почувалася присутність копальняго газу. Всі ці зауваження зустрінуті байдуже.

Після цих фактів, що їх вважали, очевидно, за обвинувачення, була коротенька замітка про те, ніби кожний восьмий робітник копальні, через свою професію, підлягає загрозі нещасних випадків. Надто ж на цій копальні впадала в вічі ця велика небезпека, бо акціонери тут були, здається, ненажерливіші й ласіші до прибутків, ніж деінде.

Читаючи це, барон почервонів. Він дуже й широко обурився, струснувши газетою, ніби це був якийсь лютий ворог. Тепер він знав, звідки походила ця зрадлива ворожість робітників. Навіщо взагалі дозволяють щось подібне друкувати й поширювати? Якщо таке дістанеться в руки некритичних читачів... Барон признався, що він був розгніваний. Хоча він був сам, проте із запалом, що підкреслював події і разом із тим надавав їм трохи непевного вигляду, заприсягнув, що він і справді ліберальна людина з непохитними поглядами. Але проти цих обвинувачень і скарг, що для них не було жадних підстав, здорова натура повинна була протестувати.

Катастрофа була надзвичайно прикра; свій обов'язок перед захопленими нещастями він виконає, не вважаючи на всі передбачуванні перешкоди. Ще раз докладно й всебічно обміркувавши справу, він вирішив переслати до дирекції цю газету, що про її існування досі й гадки не мав, і запитати, чи не можна б за таку статтю притягнути її до суду.

Постукав і ввійшов молодий інженер. Зразу після привітання барон показав йому газету.

„Знаєте ви цю газету?“

„Звичайно, я читаю якраз різні“.

„Це просто обурливо“.

„Я погоджуюсь із цим. Але на нас, підлеглих службовців, не може падати вина. Ми ризикуємо так само, як і робітники“.

„Я зовсім не збираюся робити вам і вашим товаришам якісь закиди. Навпаки, я переконаний, що службовці копальні свій обов'язок виконали цілком. Що мене обурює, так це обвинувачення цієї газети проти бездоганних громадян. Я знаю більшість їх особисто, принаймні, з вигляду, і за їхню порядність я сміливо можу ручитися своєю честю“.

Інженер взяв газету і глянув на згадувану статтю.

„Ах, так оце, тут“, — промовив він, знизуючи плечима. — „Так, до певної міри це є обвинувачення. Але,

як я бачу, воно скероване не проти осіб, а проти самої справи. Крім того, кожне слово про копальню правдиве“.

„Що... що ви кажете?“

„Я гадав, що ви це вже з'ясували собі“.

„Ні, я чув певні натяки, але я вважав їх за неможливі — оце і все“.

Щоб заспокоїти себе, барон міряв кімнату великими кроками. Відповідь інженерова була для нього занадто несподівана.

„Якщо справді воно так, то чому ви, наприклад, не вжили потрібних заходів?“

„Про це я не мав що говорити. Коли б я турбувався про подібні речі, то мене вважали б за неспокійний елемент і також звільнили б. Точнісінько це саме відповідь вам кожний, хоч кого б ви запитали. Всі в тому чи іншому розумінні обопільно зв'язані. Придивившись ближче, ви помітите клубок інтересів, стосунків і залежностей, що не дається розплутати. Весь наш розвиток є економічний — от вам і все пояснення. Скрізь і всюди насамперед гешефт, і тому, коли пропонують якісь реформи, поліпшення або запобіжні заходи, завжди перше запитання як від держави, як і від приватних осіб — скільки це коштуватиме“.

„Таким способом ворога ніколи не захопиш. Як наперед не напірай, він завжди викрутиться“.

„Гм! Ворог, що його ви хочете переслідувати, не потребує відступати. Він схований скрізь під надійним захистом цілої низки цифр. Він бомбардує вас кошторисами й обрахунками, — самого погляду на них досить, щоб вивести з рівноваги найсміливішого духом. Крім того, цей ворог має в усіх таборах відданих спільників. Власні інтереси, стосунки, що за них винні інші... Тут маєте один кінець великого клубка. Якщо б ви захотіли розплутати його, то за цією ниткою потягнеться двадцять-тридцять інших, що переплутуються між собою або одна одну рве. Вже одним вашим бажанням —

внести порядок в цей хаос — ви розбуркаєте цілу бурю гніву. Суспільство відразу дасть вам по руках і до певної міри матиме рацію. Бо ви декому заважатимете спати, порушите добробут багатьох, а більшості — їхні звички. Ми народилися в цьому клубку, пане бароне, в ньому виховані, і коли декотрі нарікають, то інші почувують себе в ньому дуже добре. Не бажаючи давати вам поради, я мушу сказати: не торкайтесь ви цього клубка“.

Барон все ще ходив по кімнаті. Кожного разу, коли він проходив повз молодого інженера, він помічав у його очах спокійний погляд, що на дні його світилась глузлива впертість.

„Можливо, ви маєте рацію... до певної міри“, — погодився невдовзі барон. — „Але кожна справа має, принаймні, дві сторони“.

Молодий чоловік хитнув головою, вважаючи за зайве потверджувати відповіддю такий загальний вислів.

Барон відчув у собі холодок через отой короткий кивок і раптом втратив усяку охоту розмовляти далі.

Він інстинктивно почув, що вони ніколи не зможуть мати спільної думки або один одного цілком зурозуміти.

Мовчання ставало для нього нестерпним, але він не міг його порушити. Він знав, що молодий інженер міг би дати про цілу низку речей йому пораду, але напевне таку, що краще б її й не чути. Барон відчував щораз більше замішання. Чи не краще було б щось сказати? Але раптом із вулиці почувся несподіваний галас, і барон підійшов до вікна, щоб визирнути. Велика юрба людей ішла з другої сторони і швидко мала бути під його вікнами. Півдесятка поліцейських шоломів блищали поміж сірих і чорних капелюхів. Юрба відразу посунула далі. На чолі йшов натовп більших і менших дітей, усі з повернутими назад обличчями, щоб краще бачити, що діялося позаду. Вони займали всю вулицю, тимчасом старші робітники обсадили тротуари по обох боках. Слідом за ними йшли чоловіки

й жінки, особливо чоловіки, що були дуже схвильовані й палко жестикулювали. Серед схвильованої й галасливої юрби йшли поліцаї. Двоє з них вели якогось парубка, міцно тримаючи його за китиці рук. Решта навколо них замикали коло. Слідом ішов один поліцай, який ніс пакет іще вогкого паперу — очевидно, щойно надрукованої проклямації.

Навколо галасували й сперечалися 300 — 400 чоловіка, і поліцаї мусіли часом відганяти їх на бік, коли вони міцно натискували:

Заарештований належав до тих людей, що їх напевне барон часом помічав мимохідь, але досі не звертав на них жадної уваги. Він був блідий і надзвичайно худий. Його ясне густе волосся природними кучерями виглядало з - під м'якого капелюша. Риси його були пролетарські й свідчили про енергію, що нерідко трапляється у цих людей.

В його очах світилась упертість, майже тріумф, і він тримався як переможець. З обох боків його шиї маяли довгі кінці його червоної тонкої краватки.

„Передвісник шторму“, — промовив молодий інженер.

„Він, очевидно, п'яний“.

„Я цього чоловіка ніколи не бачив раніш, але я запевняю вас, що він не п'яний і рідко, а може, і ніколи, не вживає напоїв. Він якраз є ідеаліст і мріє про те, як би допомогти людям свого стану“.

Барон почервонів, але далі не цікавився сказаним, бо всю його увагу притягнула сцена на вулиці.

Багато людей тримали в руках проклямації і якраз перед готелем махали ними зневажливо поліцаям.

Серед галасу, заперечувань і протестів, що лунали фалшиво між шерегами будинків, юрба рушила далі, повернула за ріг і зникла.

„Що він міг вчинити? — запитав барон напівголосно, ніби сам себе.

„Він, певно, щось сказав“.

„Сказав?.. Але, як...“

„Щось, чого не можна голосно говорити. Можливо, що саме він стояв на вулиці й роздавав проклямації. Хто може це знати? Але байдуже, чи він тільки затримав рух, чи він голосно закликав,— уранці сотні людей повторюватимуть його слова.

Барон роздивлявся з боку на молодого інженера. Він вважав за дитяче дискутувати далі про вуличну сцену, що її причина була їм невідома. Він знову почав ходити по кімнаті, але раптом зупинився, йому здалося, що це мовчазне ходіння може показатися неввічливим, і промовив:

„Я, здається, не помилюсь, коли скажу, що ви часто задумувались над становищем і перспективами так званої нижчої класи?“

„Важкувато буває не думати про те, що тебе найближче стосується. Я сам вийшов із нижчої класи й майже завжди обертався серед рівних мені.

Мій дід був шахтар, мій батько висунувся на десятника, я зміг учитись, але мої обидва брати залишились робітниками. Дальшої історії я не маю й мої перспективи маленькі. Більш я не маю чого про себе оповідати“.

Барон приязним уклоном подякував, хоч і не потребував цих відомостей, що з'ясовували дещо в поведженні й поглядах інженера, і чемно сказав:

„Вільними годинами я теж міркував трохи над цими справами. Ми маємо цілу низку видатних творів, що спираються на надійні статистичні данні й...“

„Еге ж, так багато різних пояснень і довідок, що за ними забувають про суть“.

„Гм! Аджеж треба завжди мати певні вказівки... Ці питання — така чужа й далека сфера...“

„Чому вона чужа? Ні, цього не можна вивчити або збагнути — це треба відчувати. А коли це так для цього питання, то це вже все, бо тоді заздалегідь чоловік вірить або не вірить. Це таке саме випадкове, як випадково людина стає протестантом, католиком чи магометанином. Це залежить, власне, мало від того, до якої

нації людина належить від народження. Людина родиться в одній вірі й росте серед однієї кляси.

Зоколишні обставини, що за них, звичайно, ми не можемо нести відповідальности, визначають становище громадянина, а останнє й собі визначає його погляди”.

Барон приховав глузливе тіпання уст під увічливою посмішкою.

„З вашого погляду ви, може, й маєте рацію, але...“

„Я не вимагаю, щоб ви мені повірили. Мої погляди, так само як і ваші, також наперед визначені. Переважну частину мого життя я провів там, унизу, в пітьмі, тому я мав більшу нагоду, ніж інші, придивитись до становища знизу. Я гадаю, що я бачу речі не гірше від вас, хоч ви все оцінювали, дивлячись зверху“.

„В пітьмі“, — повторив барон, що йому врізали ці слова. — „Цей вислів здається мені символічний“.

Інженер здивувався й міркуючи примружив очі; очевидно, всякий символізм був йому чужий і незрозумілий.

„Мені також до певної міри“, — подумав він нарешті, бо його теж здивувало нове в міркуваннях.

„Порівняння з копальнею для мене дуже близьке. Його можна було б безмежно поширити, але ми обмежимося лише констатуванням факту, бо брак світла й повітря, що відчувається в копальні, — також ознака й нашого сучасного суспільства. Повітря тут таке погане, що навіть наука мусить часом користуватися запобіжними лямпами, а вони завжди освітлюють лише малий круг. Більшість стоїть надворі й чекає. Вони мусять тішити себе надією, що ця пітьма не є непереможна й не завжди тиснутиме“.

Барон рішив поводитись з молодим інженером відтепер поблажливо. Стоячи, він, усміхаючись, погрозив йому пальцем.

„Ви, значить, також один із незадоволених?“

„Ні, я ще належу до тих, що не хочуть залишати своїх сподіванок на призволяще“.

Барон не встиг іще знайти належну відповідь, як з улиці почувся новий галас. Він знову підійшов до вікна. Це були декотрі з юрби, що проводжала заарештованого товариша до поліції і тепер поверталася назад цією дорогою. Навскінь проти готелю на вулиці стояв чоловік середнього віку і спокійно та розважливо роздавав проклямації, що були ще вогкі від друкарської фарби. Хоча барон і був майже полохливо-лояльний, він не вважав цю подію за непристойну, навпаки, першого моменту вона здалася йому цілком природною. Але він відразу змінив свій погляд і висловив нишком палежну догану цьому духові обурення, що так несподівано прокинувся в ньому.

Він абсолютно не міг собі з'ясувати, як він міг дійти до імпульсивного схвалення цієї безперечно огидної події.

Якщо б він мав час, то, безумовно, спробував би зміряти цю безодню, де можуть виникати такі цілком протизаконні дії: натомість він заспокоївсь, упевнившись, що його раптове, невдало спрямоване співчуття перетворилось безпосередньо на обурення і йому вдалося вмить опанувати свій поганий інстинкт.

Він повернувся, зиркнув на молодого інженера, що стояв біля ближчого вікна, якимсь критичним, майже зневажливим поглядом. На півхвилини він заглибився в думки про це нове почуття, що його виникнення він не міг собі з'ясувати. Він міг тільки констатувати, що воно було, і сказав собі, що молодий чоловік, не зважаючи на свої грубі властивості, досі викликав у нього глибоку симпатію. Але тепер вона зникла, ніби її хтось здмухнув геть, і барон щиро шукав причини цього. Те, що інженер був син робітника й до певної міри сам був робітник, не можна було вважати за причину. При його — барона — ліберальних переконаннях таке припущення було цілком виключене. Але разом із тим симпатія перетворилась на щось інше, що скидалося більше на її протилежність.

Можливо, це могло бути расове почуття, подумав барон і знизав байдуже плечима. Інженер належить щоправда до інших і я... Барон не довів своєї думки до кінця. Не червоніючи, він вчинив свідому неввічливість, чого при його вихованні й звичках він ніколи б не дозволив проти людей однакового з ним стану; він глянув на годинника, позіхнув і потім промовив:

„Вже час іти обідати“.

Молодий інженер усміхнувся, погоджуючись, очевидно, не помітивши цієї нетактовності свого хазяїна. Барон відповів своєю безмістовною усмішкою й рушив перший із кімнати, йдучи попереду свого гостя. Інженер усе ще нічого не помічав і йшов спокійно вслід, ніби вважав за цілком природне, що барон, при своєму громадському становищі, не звертав більше на нього жадної уваги.

Обід для учасників рятувкової експедиції розпочався надзвичайно урочисто. Промови, що потім докладно були надруковані в закордонних і місцевих газетах, мали характер одвертого розуміння й щирої прихильності. Ці промови стосувались переважно промисловости, батьківщини й високих державних мужів. Наприкінці обіду настрої помітно повеселішали, досягнувши свого найвищого пункту, коли почали знімати для ілюстрованих тижневиків.

О дев'ятій годині вечора все закінчилось, і гості в автомобілях із факельним освітленням від'їхали на вокзал, де на них чекав спеціальний потяг. На пероні лунали голосні вигуки-подяки на адресу учасників рятувкової експедиції, що й собі відповідали так само й невтомно махали своїми хусточками.

Потяг просковзнув попід опуклим дахом вокзалу й ліхтар останнього вагону зник десь за поворотом. Барон знову мав вільний час, щоб прийти в себе. Він радів, що урочисте засідання відбулося бездоганно, але разом із тим він відчував якусь гнітучу порожняву й був незадоволений. Йому здавалось, що й присутні

поділяли його почуття, бо всі вони справляли якесь незадоволене вражіння.

„Підете ви зі мною?“— звернувся барон до шефа контори.

„Ні, я хочу почекати на салдатів Потяг має прийти за кілька хвилин. Власне, вони мали ще вчора прибути, але...“

„Салдати?.. сюди?.. але в зв'язку з чим?“

Певно, двадцятєро із присутніх почули його запитання, але не відповів ніхто. Присутні знизали плечима й можна було досить ясно помітити, що деякі взагалі не розуміли зв'язку. Ніхто не хотів сюди салдатів, але прибуття їх було незаперечний факт.

Барон був вражений. Ця загальна мовчанка здалась йому за обвинувачення. І хіба оцей запобіжний захід— покликання озброєної сили— не є мовчазне визнання власної відповідальності?

Не встиг барон розібратися в своїх думках, як поблизу від вокзалу зупинився потяг.

Салдати мовчки висіли з вагонів і вишикувались на колії. Не було чути жадної голосної команди й люди уникали всякого брязкоту зброї. Було щось таємниче в цих людях, одягнених в уніформу, що порядкувались десь там у п'ятмі.

З мовчазним підкресленням своєї гідности стрункою ходою через перон пройшов офіцер і зник у вокзальному будинку. Але він швидко повернувся назад, і через хвилину почулося тупотіння салдатських кроків. Дедалі воно тихшало й нарешті швидко зовсім ущухло.

Проти власної волі у присутніх на пероні складалося вражіння, що тут діялось щось таке, що за всяку ціну хотіли затаїти. Гарно зодягнене панство мимоволі купчилося щільніше, ніби воно відчувало якусь загрозу. У всіх були серйозні обличчя, дехто похитував головою.

Якраз, коли останні салдати проходили через ворота залізничного паркану, розітнувся пронизуватий свист кроків за двадцять за вокзальним будинком і задержувато

пролунав у нічному повітрі. Він пролунав по той бік освітленого вокзальними ліхтарями кола й був, очевидно, демонстрацією з боку когось, що сховався між порожніми вагонами і виладуваним вантажем. Салдати помаширували далі, але здавалось, що їхні кроки стали твердіші; це був, очевидно, єдиний ефект, що його справив на них свист.

Панство на пероні обмінялося багатозначними поглядами.

„Треба признати, що салдати прибули своєчасно“,— проговорив один і всі погодилися з ним. Вийшло так, ніби оцей один голос висловив думки всіх інших.

„Ні, ні...“—запротестував барон, але в його протесті не відчувалося внутрішнього переконання.

„Ніколи не можна наперед докладно знати, бувають якраз випадки...“,— промовив шеф контори, перебиваючи барона на слові.

„Так, звичайно“,— відповів ухиляючись барон.

Всі явно трималися того самого погляду, і барон не хотів робити заперечень.

Панство попрощалося; хоч і не було що бачити, вони не почували жалю, що зачекали.

Починав накрапати дощ. Барон приєднався до групи гірничих інженерів.

Вони переходили майдан перед вокзалом, коли один із них, що йшов останнім, відповідаючи на запитання, якого барон не зрозумів, промовив:

„Ну, тоді можна заряджений револьвер із зведеним курком залишити лежати на вулиці й уявляти, що ніхто його не торкнеться і він не вистрелить“.

„До чорта, ви знову переборщуєте“,— відповів йому один сердитий голос.

„Я лише тієї думки, що самопалами взагалі не варт озброюватися. Тоді можна було б уникнути нещастя“.

Через тупотіння ніг відповідь не можна було розібрати, але перший промовець відразу ж гостро відповів:

„Надто вже багато керують нами — оце і є помилка“.

Нарешті поблизу від барона почувся ще один голос, що належав молодому інженерові.

„Держава організовує маси, прищеплює їм дисципліну, привчає їх користуватися зброєю і навчає, що вбивати за певних умов не лише дозволяється, а навіть гідно похвали. Наша теперішня держава бачить у цьому своє шляхетне завдання. Але як, наприклад, серед таких обставин працюватиме мільйон людей, зв'язаних щільно своєю надзвичайно чутливою нервовою системою з таким же числом голодних шлунків, про це ніхто не хоче поміркувати. Видають закони, гадають, що цим багато зробили й вірять, що це допомагає, а коли це не так, виходять із себе“.

Він помовчав якусь хвилину, потім додав:

„Хіба лявина питає про те, хто дав їй рушійну силу або чого вона рухається. Вона так само мало знає, куди вона впаде, як багато вона зруйнує. Вона рухається й більш нічого“.

„Щоправда, це звучить жахливо, але цим ви можете страхати лише старих баб“, — відповів шеф контори своїм самовпевненим голосом. — „Держава, що в її руках є зброя, напевно вже дбатиме за те, щоб зброї вживали за потрібних випадків“.

„Будемо сподіватися цього“, — зауважив молодий інженер спокійно-холодним тоном.

„Але якщо б держава справді пеклувалась за своє майбутнє, вона повинна б насамперед уникати користатися зброєю й іншими знаряддями руйнації. Коли б лише половину тієї енергії, що її тепер держава витрачає марно на різні кари, вживалося на лікування й різні запобіжні заходи, світ, безперечно, виглядав би багато краще...“

„Утопія“, — перебив його на слові шеф контори з неприхованою дражливістю. — „Коли б не так багато розводили балачок, було б іще краще“.

„Принаймні — спокійніш“, — промовив сухо молодий інженер. Розмова в різних групах затихла, всі згуртувались довкола двох дискусантів, що вже не одним списом потрапили один одного.

„Ну, звичайно, ви з вашою майбутньою державою і всім тим, що деякі мрійники зфантазували собі“, — проговорив шеф контори, трохи злісно посміхаючись.

„Ви помиляєтесь. Я не бачу жадної рації цікавитися фантазіями інших людей і майбутнє мене цікавить теж досить помірно. Наступний день має власні клопоти й кожний час має дбати за свої власні справи. Я хотів би лише, щоб в наш час робилося трохи більш“.

„Панове, — встряв барон у розмову, — вже пізно“.

Товариство зупинилось біля газового ліхтаря й попрощалися. Барон засунув руки в кишені свого пальта, підняв комір і швидким кроком пішов до готелю. Дощ став міцніший, від часу до часу вулицею проносилися пориви вітру.

„Так, звичайно, — думав барон, що був палкий прихильник мирного руху, — цей молодий інженер з холодними очима й різкою вдачею має рацію. Якщо б високі державні мужі й керівники різних держав справді серйозно бажали миру, то вони б усі свої сили насамперед спрямували на цілковите роззброєння. Особливо це має бути завданням малих і слабих держав. Війна може бути причиною їхньої загибелі; малий, але культурний народ може бути відданий на поталу численнішому народові з низьким культурним рівнем. Уже саме прагнення самозбереження повинно б навести нації на цю думку, що забезпечує їм щасливий вихід. Але вони не хочуть ним скористатися. Хоч усі знають, що мир ніколи і ні за яких обставин не може причинити шкоди, вони проте всі більш-менш сходяться на думці, що війни уникнути не можна. Але хіба так завжди має бути?“

Барон своє запитання залишив без відповіді. Він знав, що мільйони ламали собі голови над цією проблемою. Більшість вірила, що вона знайшла певне

рішення, проголошувала його на вулицях і майданах. Всі знали його, всі знали правду, Змінити, зробити краще було аж ніяк не важче, ніж, скажімо, нахилитися й підняти камінь із вулиці.

Барон зупинився, ніби хотів наслідувати своєму надхненню. Але швидко думки полинули далі. Звідки з'явилася ця невгамовна думка? Він може поламати собі нігті, повідрізувати пальці й проте не зрушить із місця жадного каменя на забрукованій вулиці. Всі ці тисячі каменів сиділи міцно й надійно один біля одного у вуличному брукові. Без потрібного інструменту, без зусилля й роботи жадний з них не зрушить його з місця.

Коли барон проходив вестибюлем свого готелю, він струснув так енергійно головою, що швайцар ледве придушив сміх і подумав: це, напевне, був чудовий обід.

Барон повернувся до себе в поганому настрої. Він підійшов до вікна, підтягнув завісу й виглянув надвір.

Навскис, коливаючись від неспокійних поривів вітру, тремтіло полум'я газового ліхтаря й освітлювало мур, що по ньому вигадливою кривулею вилася широка щилина; початок і кінець її губилися в пільмі. Барон швиденько спустив завісу. Надворі періщив дощ і вітер потрясав віконними шибками.

Ніч провів барон неспокійно, і це, здається, була причина того, що вранці на щирий привіт директора він відповів досить стримано. Потім він подався до копальні, посидів трохи в конторі і вийшов через хвіртку в дощатому паркані з залізними цвяхами. Неспокійно проблукав він із годину в цьому відлюдному місці, оминав усіх людей, ні з ким не говорив і нарешті пішки повернувся до міста. Роздратовано він запитав себе:

„Що власне я маю тут шукати?“

В готелі він знову взявся за газети.

„Я повинен дійти якогось висновку“, — сказав він. Щоб певно й точно орієнтуватися в справі, він повитинав усі замітки про катастрофу, розподілив їх на

три групи, потім проглянув їх кілька разів. Але нічого крім другорядних дрібничок, він не вичитав, хоча й читав якнайважливіше.

Перед полуднем барон почував себе досить стомленим і пригніченим і приліг на кілька хвилин на вигідну кану. Але сон не приходив, його думки не давали йому спокою. Коли він прокинувся, його опанувало якесь сумне й тяжке почуття безпорадності й незадоволення.

„Що я маю тут шукати?“ — запитав він себе вдруге.

Він заспокоїв себе тим, що це був шляхетний імпульс, який привів його сюди.

Аджеж він хотів допомогти, хотів стати в пригоді словом і ділом. Повільно він підійшов до вікна й зажурено глянув надвір, в його голові роїлися думки. Там лежала брукована вулиця. Вчора ввечері він хотів вирвати звідти хоч один камінь. Ця думка здалась йому такою абсурдною, що саме тому він і не міг її позбутися. Він був однак такий розважливий, що нерозумних своїх намірів не перетворив у чин. Це, звичайно, був би протизаконний вчинок, він суперечив би ладові, що його конче треба підтримувати. Можливо, що швидко прийшов би поліцей і заарештував би його ще попереду, ніж він би рушив з місця.

Він лишив ці міркування і знову взявся до газетних вирізків.

Безумовно, він прибув сюди без певної програми, не уявляв собі ясно свого становища; але він тепер був тут і хотів щось зробити. Він поставив собі завдання, що його значіння він, правда, не міг уявити собі, але він був твердо переконаний, що мусить ужити всіх заходів, щоб це завдання розв'язати. Цим дискусіям із самим собою треба покласти край, бо вони лише заважають у роботі. Він також побачив, що він зробив помилку з самого початку, звернувшись до правління копальні й розпитувавши про те та інше як допитливий хлопець.

З молодим інженером, що так безмилосердно засуджував сучасність, він не вдаватиметься в дальші розмови; так само і з шефом контори, що так фанатично схвалює сучасне. Власне, що мали обходити його суперечливі погляди інших. Вони можуть лише звести на манівці й спричинити неспокій.

Ні, він хоче бачити все, на власні очі, і, коли він досить придивиться, тоді він приступить до діла. Це його обов'язок і виконати його не буде важко для нього. Аджеж він справді освічена людина й хіба він не щиро й глибоко вірив у своє завдання?

Дві години пізніш барон знову був біля копальні. Цього разу він пішов не повз будинок адміністрації через чисто заметений майдан, а біля мосту повернув на чорну дорогу, що вела до робітничих будинків. Він переміг сміливо свою огиду і вступив до одного будинку.

На східцях якраз перед ним стояла навколішки жінка й шарувала підлогу. Вона не помітила, що хтось є поблизу, хоча барон звернувся до неї з запитанням, повторивши його кілька разів. Нарешті, відчинилися двері і висунулась розпатлана чоловіча голова.

„Вона не чує“, — пояснив він і оглянув напівнедовіркою, напівзамішано елегантного відвідувача.

„Ах, так!“ Барон не знав, що він має сказати й чи взагалі він мав щось казати.

„І чоловік одного вечора таки нівроку відлупцював її, — промовив цілком байдуже чоловік, що стояв в дверях. Після того вона й захоріла“.

„Ах, так“, — повторив барон і поглянув на жінку.

„Коли вона підвелася, вона була глуха“, — додав чоловік. — „Він, звичайно, був п'яний. І чоловік, думаю я. Тепер вона позбавилась його. Він працює в копальні“.

„Так... я... я, власне, особливото нічого не хотів“.

Барон надів капелюша й швидко пішов геть.

Чоловік хитрувато подивився йому вслід. Він моргнув очима, хитнув головою й пробурмотав:

„Він, власне, не хотів нічого особливого ... ні, звичайно, ні ...“

Барон пішов трохи далі. Він казав собі, що він не міг найти тут нічого іншого, крім нестатків, бруду й злиднів, він знав заздалегідь, що тут так було. Власне, для чого він має мордувати себе, розглядаючи ці злидні?

Барон пішов швидше й зідхнув, вільно дійшовши до хвіртки в дощатому паркані.

Там всередині також було чорно й брудно, але там додержували кращого порядку. Так ... так ... думав він, коли поліцай перепускав його через турнікет, — порядок повинен бути. Це головне.

Ціле пополудня вештався барон в цьому чорному світі. Він ухилявся від зустрічі з директором і конторським персоналом, він шкодував, що він не міг втекти від своїх власних думок.

Наступного дня барон писав листи.

Доповідь до правління розтягнулася на багато аркушів. Барон хотів показати, що він серйозно поставився до питання, він хотів бути також об'єктивним і сумнівно повідомляв про різні присуди, що їх він призначив звідусіль.

Відславши листи, барон дозволив собі трохи відпочити. Він узявся за філософський твір, що його він хотів уже давно почитати. Книжка містила в собі так багато цікавого про взаємини людей, їхні права й обов'язки, що барон заглибився в її читання й забув на цілий день про завдання, яке він добровільно поклав був на себе.

Телефонне повідомлення директора неприємно нагадало йому про це.

„Що ви кажете?“ — вигукнув барон, дуже здивований. — „Загальне збурення? так, але чому ж?“

Директор давав йому довге пояснення. Через кілька хвилин барон припинив цей потік слів і попрохав прислати йому в місто авто. Переїжджаючи мостом, він

помітив дивну зміну по той бік чорної річки. Не можна було напевно сказати, в чім полягала ця зміна, але вона сталася. Він помічав її на впертих похмурих обличчях перехожих, про це свідчили рухи й окремі слова, сказані на адресу авта. Барона опанувало якесь нервове, draжливе напруження.

„Ну, що трапилось?“ — лише вступивши на сходи, запитав барон директора, що чекав на нього на горішніх східцях.

Директор зробив рух руками, ніби захищаючись від чого, і знизав плечима.

„Стан багато погіршав“, — сказав він. — „Ми чекали на це давно й знали, що воно так і буде“.

„Що таке?“ — барон пройшов повз директора і вступив у елегантно омебльовану контору.

„Страйк“. — Директор поглянув на барона збоку. Він до певної міри був задоволений з того, що барона, його колегу-конкурента, спіткала невдача, але разом із тим він турбувався за можливі наслідки.

„Чи можна тут щонебудь зробити?“

Директор знову знизав плечима. Він, власне, не знав, що робити з цим скромним і уважним бароном, що брався, очевидно, за справи, на яких нічого не розумівся.

„Якщо б із ними поговорити“, — запропонував барон по хвилині глибокої обопільної мовчанки. — „Сказати б їм...“

„Так, що саме?“ — запитав тепер і собі директор барона, коли останній запнувся на середині слова.

„Але це ж цілковите безглуздя з їхнього боку! Саме тепер, коли така погода й починаються холоди...“

„Для нашої копальні страйк навіть може стати в пригоді. Ми самі тепер не маємо роботи і змогли б заощадити великі гроші на зарплаті“.

„Ні, ні“, — перепинив його швидко барон. Він згадав читану сьогодні статтю з політекономії, що справила глибоке вражіння на його зворушливу й легко сприйнятливую вдачу й додав:

„Тепер якраз важкі часи, а вони діють з невідпорністю сил природи“,— він згадав один вислів, що йому особливо сподобався, і процитував далі:“

„Цього часу не може перемогти жадна людська сила. Низька кон'юнктура мусить іти своїм шляхом“.

Директор прихильно хитнув головою: це він також знав і він почував себе на твердім ґрунті, коли чув щось подібне.

„Певно,— сказав він,— промисловість цілої країни терпить від загальної кризи. Загрозливі наслідки скрізь дають себе відчувати, про це і я можу дещо розповісти. Але ж не можна вимагати від робітників, що нічого не знають про закони світової торгівлі, щоб вони зважали на ці наслідки для себе або для інших. Для них все— справа почуття. Тут у нас до цього спричинилася цілковита дрібниця. За звичайних обставин ця дрібниця ледве чи була б варта уваги, але тепер за підвищеного настрою вона набирає чимраз більшої ваги“.

Барон подивився на нього допитливо.

„Так от,— продовжував директор,— якійсь дівчині, доньці одного з тих, що загинули там унизу, хорій на епілепсію й непрацездатній, яка є лише тягар для свого оточення, приснилось, що її батько ще живий і блукає десь по копальні, сподіваючись на порятунок. Це є просто чистісінька гістерія. Вона звичайно цілком невідповідальна за свої вчинки, але ж ви, пане бароне, добре розумієте, що саме тепер... сьогодні вранці вона розповіла про свій сон своїй матері, братам і сестрам. Цих, звичайно, також охопила гістерія, і вони кинулись гасати по цілій околиці. За якусь годину ця вигадка стала скрізь відома. Один, можливо, і багато ще живі й чекають там під землею, в глибині... ви можете собі добре уявити, яке вражіння справило це на суевірних і роз'ятрених людей“.

„Коло десятої години прийшла депутація від робітників. Люди буквально повірили, що ота бідолашна жінка розповіла правду. Її батько, мовляв, живий і,

звичайно, ще багато інших. Для її палкої фантазії здавалося все можливим. Старший інженер при мені зробив їм коротку доповідь про наслідки пожежі в копальні. Він говорив чудово й цілком переконливо висвітлив справу з усіх боків. Цю доповідь, як тільки йому дозволить час, він обов'язково повинен трохи переробити й умістити в спеціальний часопис. Це ж бо його спеціальна галузь!

Старший інженер, отже, довів, що через пожежу припинився доплив свіжого повітря в головну шахту. Копальня залишається без кисню, бо його пожирає вогонь, а саме звичайний процес горіння. Шкільний учень нижчої класи може збагнути це. Але ви гадаєте, що їх можна було переконати. З таким самим успіхом можна було промовляти до каміння. Вони були товстолобі й не хотіли зважати на жадні розумні докази. Вони чимраз настирливіше вимагали рятункових заходів. Нарешті нам не залишалось нічого іншого, як показати їм двері.

„Ви цілком певні того, що там усі мертві?“

Голос барона проти його волі пробренив із відтінком гострої догани, що останніми днями помічалася нераз в його голосі.

„Бережіться, щоб вас також не захопив цей настрій“, — зауважив директор примирним тоном, який виразно свідчив, що останні події й на нього справили сильне вражіння. — „Нещастя справді досить велике, і ми не повинні збільшувати його, скоряючись хвилими імпульсам. Нам треба разом триматися й один одному допомагати. Для цього ми й призначені тут... Та й цілком неможлива річ, щоб хтось міг би залишитися живий більш як двадцять чотири години в копальні, відрізаний морем вогню від зверхнього світу“.

„Отже, не можна припустити, що... як би це сказати... щоб дівчина мала будь-який ґрунт для своїх тверджень? Аджеж наше підсвідоме почуття таке багате на загадки, що їх наука ще не розв'язала, і навіть були випадки...“

„Паңе бароне, ви згадали за науку. Для нашого випадку вона дає нам потрібні пояснення. Доплив свіжого повітря в копальню припинився,— все стверджує це, й ми не можемо теряти жадного часу на ці дурниці. Якщо ви, можливо, і чули щось про пересуви підземних шарів, я скористаюсь нагодою, щоб сказати вам, що подібні явища тут, в нашій місцевості, цілком невідомі. Все, що ми могли були, те ми зробили, а тепер я мушу думати за роботу. І коли робітники хочуть іти, то хай вони йдуть. Я не можу й не хочу заважати їм в цьому“.

Сповнений думок, барон отетеріло встромив очі в якусь точку на стіні.

„Значить, вони пішли“,— промовив через хвилину барон.

„Всі разом. Депутація перейшла майданом; хоч я й заборонив був це. Обмінявшись кількома словами із своїми товаришами в машиновому будинку, вони залишили все, як воно стояло й лежало, і пішли геть“.

„А, так!“— відповів напівголосно барон і підвівся із свого стільця.

„Так!“— промовив директор і знову знизав плечима.

„Які ж ви наміри маєте тепер?“— запитав барон тихим голосом, що нагадував розмови на похороні.

„Ми саме тепер постановили залити копальню водою. Наш бо обов'язок урятувати по змозі більше матеріялів. Такий видатний чинник у нашому народньому господарстві, як оця велика й багатюща копальня, не повинен загинути“.

Барон на знак згоди кивнув головою.

Хвилину пізніш він пішов майданом, прямуючи до спускової шахти. Біля машинового будинку й раніш було тихо, а тепер здавалось, ніби все тут вимерло.

Інженер, відомий своїм грубим поведженням, стояв у дверях і щось розглядав усередині. Барон зупинився біля нього й привітався. Відповівши на привітання, інженер промовив до робітників:

„Чи ви теж хочете втекти звідси?“

Голос, що тремтів від придушеного обурення, відповів із машинового будинку: „так!“

„Як на мене, то можете йти хоч під три чорти!“

Донісся скрип спускового коша й через якусь хвилину з'явилися два машиністи.

„Про це ви не потребуєте нас прохати“, — промовив один, і голос йому затремтів. — „До побачення!“

Вхопивши недбайливо свого капелюша, він швидким кроком подався далі. Його супутник, старий чоловік, проходячи повз інженера, глянув на нього похмуро й докірливо.

„Осел!“ — сказав інженер. — „Увечері ми матимемо на ваші місця інших. Самі на себе тоді нарікайте“.

Передній із машиністів щось відповів, але так тихо, що барон не зрозумів його слів.

„Поки існують копальні, траплятимуться й катастрофи“, — промовив інженер до барона. — „Хто, сто сорок чортів, може тут щось змінити? Здається, що люди час від часу мусять мати напад божевілля. Я тільки сказав, що сьогодні вночі ми хочемо приладнати кишку, щоб на помпувати з річки води в копальню, і вони відразу ж кинули мені під ноги шмаття; а це ж порядні, надійні робітники. Ну, я мушу бігти до контори й телефонувати за іншими машиністами. Коли люди починають так поводитися, тут уже справа чести для нас, щоб затопити копальню на день раніш, ніж ми постановили“.

Він вклонився й пішов геть. Барон подивився йому вслід. Все в ньому свідчило про чоловіка з обмеженими, але виразно окресленими поглядами, з удачею, досить міцною, щоб поставити на своєму. Барон глянув на другий бік. Там ішли обидва машиністи, дві похилі постаті, з чимсь уступчивим і покірним в їхній важкуватій ході.

Барон постояв іще кілька хвилин в спустілому машиновому будинку й пішов геть, бажаючи розвіяти свої сумні думки. Він подався тою самою дорогою, що й обидва робітники.

Рівнина лежала покинута, самотна; коли він проходив повз робітничі помешкання, йому якось тяжко защеміло на серці. Тут було так тихо, ніби ці будинки не були залюднені; але біля віконних шибок, там і тут барон помітив дитячі обличчя. Він тихо пішов далі з чудним передчуттям якогось нещастя.

Навіть у готелі він не міг відразу позбутись цього чудного передчуття. Високий, стоячий комірець затягував йому шию, і це, здавалося, також спричинялося до неприємних почувань. Його запитання: „що я маю тут робити“ останніми днями перетворилося чомусь на „що я можу тут зробити“. Відповісти на це запитання він не міг, і, невдоволений із себе самого, він звернувся до дирекції гірничого товариства телеграфно з єдиним словом: „інструкцій“. Після цього він відчув полегшення, тепер бо відповідальність переходила до інших рук.

Вечірні часописи принесли докладні повідомлення про загальний заколот серед робітників вугільного району. Скрізь лунало слово „страйк“ і на численних зборах палко висловлювалися за нього.

З другого боку, не бракувало й застережливих голосів, що вказували про риск, зв'язаний із страйком. Наближалася зима, ціни на харчові продукти йшли вгору, а на фабрики одночасно падали. Все промовляло за те, що страйк несвоєчасний і був би лише нещастям.

Інші заперечували, зазначаючи, що противна сторона в таких випадках завжди посилається на такі або подібні доводи; крім того, робітники зовсім не вимагають підвищення плати, а настоюють на таких запобіжних заходах, що забезпечили б їхнє життя при роботі.

Барон прочитав уважно з десятка статей, що суперечили одна одній. Але, прочитавши їх, у нього склалося якесь невиразне уявлення, що страйку треба уникнути за всяку ціну. Для промисловості країни, що пережила довгі несприятливі часи, страйк може зашкодити величезної, а, можливо, й непоправної шкоди

Промисловість давала мільйонам єдиний, хоча й убогий, хліб. Для барона, з його сантиментальною вдачею доброзичливої людини, для цілого світу цей аргумент був вирішальним.

* * *

Останньої ночі в бочку з порохом впала запальна іскра. Старий юрист, що голосував на зборах акціонерів, прибув до міста й виїхав негайно до копальні. Влада, що коритися їй був обов'язок кожного лояльного громадянина, вимагала докладніших відомостей про „катастрофу“ та її причини, хоча для справи це їй не мало значіння. Старий юрист знався на тому, як зібрати інформаційний матеріал і в якій формі доповісти його вищому начальству; отже ні правління, ні він не мали причини почувати себе неспокійно. А як йому дали зрозуміти, що справою зацікавився сам регент, то він у вірнопідданім запалі негайно поспішив сюди, щоб на місці особисто довідатися про становище. Серце йому билосся швидко, коли він їхав до копальні. Що особливо він має зробити, то це висвітлити справу так, щоб вона була ясна до дрібниць високоповажному батьковій країні. Думаючи так, він навіть легко всміхнувся. Його доповідь, звичайно, проредагує шеф експедиції, а, може, й сам міністр виявить йому свою пошану й власноручно викреслити кількоро фраз із доповіді. Як раз тепер, коли щодня чекають радісно для цілої країни видатної події в королівській родині, було б зовсім недоречно хвилювати його величність такими невітшними відомостями.

Старий пан зігнався з уст усмішку. За такої події людині його становища не личить виявляти недоречної веселости навіть один на один. Він вступив у кімнату директора з серйозною, майже суворою міною судді.

Директор поставився до його приїзду з помітним занепокоєнням, про це ясно свідчив вираз його обличчя. Не досить того, що спершу на його шиї посадили цього

безпорадного барона, а тепер принесло ще цього до-свідченого юриста.

Директорові очі мигцем миготіли і в них можна було прочитати цілу низку запитань: Що трапилось? Що має ще статися? І ще багато дечого.

Юрист кількома словами заспокоїв свого господаря й висвітлив йому становище. Він закінчив так:

„Мені дано зрозуміти, що страйк на копальні саме тепер був би справжнє нещастя для країни. Його треба уникнути. А що осередок заколоту є якраз наша копальня, то ми повинні його погасити тут. Може, ви щось запропонуєте?“

Підшукуючи відповідь, директор на хвилину заку-сив уста. Він знав зв'язки старого юриста й тому спочатку взяв тон, що різнився від його звичайного.

По півгодинних переговорах обидва прийшли до висновку, що насамперед треба вжити заходів, щоб як-найшвидше затопити копальню. Це дасть численній армії роботу, відтягне їхню увагу й заспокоїть схвильованих.

Покликали інженера, відомого своїм грубим і бру-тальним поведженням і доручили йому негайно почати роботу.

Він одверто виявив своє задоволення з наказу; він сам був міцної вдачі й привідця для нього мали вар-тість лише енергійні вчинки.

„Спритна людина“, — сказав юрист, тільки но зачи-нилися двері за інженером.

Він майже не думав, що говорив, а звичайно він був досить стриманий в своїх присудах про невідомих йому людей. Але під натиском конечности, що зобов'язує до негайних вчинків, йому подобалась жвава, непохлива вдача інженера, що не знав і не хотів знати про жадні перешкоди.

З усіх помічників директор волів би найменше цього нешліхтованого діяманту, що на його грані він так часто натикався. Але тому, що старий юрист, очевидно, чекав на потвердження, він відповів запобіжливо:

„Це один із видатніших керівників підприємства. Він посідає цілком надзвичайну здатність видушувати з людей останню краплину поту“.

Старий юрист підвівся. Ця відповідь не мала того, на що він чекав, на що він сподівався.

„Гм!“ — Пробурмотав він сухо.

Директор догадувався, що сказав щось неприємне, але не міг змінити того, що вже трапилось.

„Уже пізно. Ви не маєте нічого проти того, щоб я скористався вашою гостинністю?“ — запитав старий юрист. Як знавець людей, він розумів, що ця обопільна помилка така дрібниця, на якій не варто зупинятися довше.

Він рушив до дверей, посміхнувся з властивою йому ввічливістю.

Директор провів його до кімнати, уже влаштованої на ніч.

Старий юрист швидко поклався до ліжка. Він прочитав одну частину взятої з собою книжки. Потім погасив світло, вкрився до голови й заснув, подумавши перед цим хвилину з радісним задоволенням про доповідь, що він завтра ввечері повезе з собою, а потім — найпізніш через кількоро днів — звичайно, трохи проредаговану й змінену, він подасть перед очі високої особи.

В машиновому будинку поруч спуску до копальні горіли всі електричні лампи. Телефон дзвонив безугавно то в контору, то до найближчого міста, звідки прибули потрібні люди й частина пожежної команди, надіслана від доброзичливої урядової установи. Роботою керував інженер з брутальною вдачею й грубим голосом. Старий персонал і робітники без заперечень підкорялися його голосним наказам; де він розпоряджався, там робота справді горіла. Кишку прокладено достатньої довжини і вважали, що помпи почнуть працювати о першій, найпізніш, о другій годині. Шеф контори стояв наготові з олівцем і папером. Він мав скласти гарненьку таблицю про кількість потрібної води, щоб затушити пожежу в великій копальні.

На рівнині між річкою й копальнею рухалися сюди й туди люди з ліхтарями. Лунала команда суворого грубого голосу, якої всі похапцем слухалися. Повторна команда цього голосу не віщувала нічого приемного.

Там мовчазно в пітьмі стояли бараки; всі їхні мешканці, очевидно, лежали зараз в глибокому сні. Раптом цю тишу порушив протяжний стогін.

„Ну, що там трапилось знову?“ — запитав нетерпляче якийсь втомлений і виснажений голос.

Стогін став голосніший, пара босих ніг барабанила, мов у лихоманці, об скрипучу стінку, чувся жалісний плач, що раз-у-раз переривався хлипанням.

На другій половині кімнати чулося обережне мацання чиеїсь руки. За якусь хвилину вона знайшла коробку сірників і потім запалила світло. Але тісне, холодне помешкання від цього не стало багато світліше. В кутку бованіла п'ятьма й, здавалось, не хотіла залишати його. Можна було виразно розпізнати вбогість, бруд і злидні. Зарухалось кілька людських постатей. Та, що запалила світло, була пристаркувата жінка; нарікаючи на холоднечу, немов опираючись, вона встала з ліжка.

„Ти хора?“ — запитала вона суворо.

Стогін, плач і бубоніння ногами перейшли в гістеричний напад. В ліжку, що над ним схилилася жінка, лежала покалічена істота. Довге розпатлане волосся належало дівчині; це була єдина ознака її статі, бо поза рисами обличчя нічого не можна було розпізнати.

„Мамо... мамо...“ — лементувала хора.

„Заткни пельку, дівчино!“

„Мамо!“

„Ох, дай нам, принаймні, вночі спокій з твоїм божевіллям!“

Тіло дівчини в корчах скрутилося клубком. Вона обняла себе своїми схудлими й неприродно довгими руками і стогін її перейшов у клекотливе хлипання. Раптом вона схопилася, ніби її шпурнула вгору туго натягнена пружина.

„Мамо! мамо! вони хочуть втопити батька“.

Знесилена недосипанням і різними нестатками, жінка заметушилася по кімнаті.

З ліжка, що з нього вона встала, двоє малих дітей висунули свої голівки й стежили за нею боязним поглядом. Мати штовхнула стілець і несамовито шпурнула його.

„Вони втоплять батька, якщо ніхто не втрутиться!“ — кричала нещасна пронизливим голосом.

„Мій боже!.. Мій боже!.. Чи ж буде кінець цьому лихові?“ — голосила жінка. Вона тремтіла від холоду, але не помічала цього. Безупинно, як дикий звір у своїй клітці, бігала вона сюди й туди, натикалась на перекинені стільці й інші речі.

Голосно плакали діти в ліжку. На підлозі стояла лампа й кожного разу, коли повз неї пробігала жінка, миготіла червоним язиком. Тінь її падала на стіну проти дітей, вона то меншала, то більшала, іноді стаючи велетенською й сягаючи аж через стелю, іноді збігалася докупи й ставала до смішного мала.

Діти перестали плакати і великими зляканими очима, в похливному здивованні, стежили за грою тіней.

„Не дай їм втопити батька, мамо! не дай!“ — кричала хора, невимовно скорчившись.

Жінці голова пішла обертом, вона безпорадно все ще бігала по кімнаті.

„Вони позбавлять батька життя!“ — голосила дівчина.

„Принаймні, тоді все для нього скінчиться!“ — з криком розпачу вигукнула жінка.

З другого боку в стіну гримнув хтось кулаком і грубий голос вилаявся:

„Невже не можна від вас ніколи спокою мати? Стусони як слід твою ледащицю, щоб вона заткнула свою пельку“.

Жінка зупинилась посередині від свого безтямного ходіння й прислухалась, немов чекаючи на якийсь натяк.

В кризі хорої настала знову зміна.

„Вони заливають копальню водою“,—вила вона й біла кулаками в повітря.—„Вони втоплять їх, як кошенят... усіх разом... усіх разом...“

„Чорти вас забирай!“—проклинав голос по той бік стіни.

„Огонь і вода... огонь і вода...“—лементувала безугавно дівчина.

Мати й брати були такі схвильовані, що не могли володіти собою. Жінка знову почала бігати по кімнаті, діти криком кричали, намагаючись заглушити страх, що опанував їх. А поруч у дерев'яному ліжку безперестанку голосила гістерична дівчина.

Сусіди у великих бараках поволі попрોકидалися від лементу й крику. З одного боку гримів грубий голос, а напроти стукав твердий палець у стіну і чийсь сердитий голос кричав:

„Замовчить, нарешті, інакше...“

„Огонь і воду... Огонь і воду...!“—лементувала безугавно дівчина.

Жінка, як божевільна, в одній сорочці носилась навколо, діти тремтіли від жаху, світло неспокійно миготіло й освітлювало знизу відразливу картину. Хтось тріпонував двері, і на порозі з'явився напіводягнений шахтар, що недавно з такою ненависною злістю виказував товаришів, і закінчив про себе: „Я також“. Очі йому надзвичайно палали в п'їтмі, а постать тремтіла, як у лихоманці.

„Ти знаєш це напевно?“—звернувся він із запитанням у напрямі до дерев'яного ліжка, де корчилась хора.

„Через годину батько загине“,—промовила хрипло дівчина і встромила в просторинь свої нерухомі скляні очі.

На хвилину в кімнаті стало тихо-тихо; було чути, як цокали зуби присутніх.

„Значить так, за нашими спинами! Вони ж казали... га-га-га...“—Чоловік підніс кулака вгору, ніби наміряючись ударити.

„Дивіться... дивіться... Огонь і воду...“ — вила хора в нападі нових корчів.

„Дай їй чогось випити! Невже у вас немає якихось ліків?“ — запитав нетерпляче чоловік із дверей.

„Звідки ми можемо мати для цього гроші?“ — промимрила собі під ніс жінка.

„Так, звідки?“ — промовив тихо без жадного наголосу чоловік і пішов геть.

Несподівано хора стихла, так ніби присутність сторонньої людини заспокоїла її нервову систему. Плач дітей поволі також стихав; знесилена жінка, охкаючи, впала на стілець.

В бараках чулась метушня: бігали босі ноги по холодній підлозі, похапцем одягались люди, крізь тонкі простінки звучали запитання й відповіді, пересовуючи, гримали меблями. Освітилися усі вікна. Від лементу й метушні прокинулись і в сусідніх бараках. Скрипіли двері на заржавілих петлях, і голосні поклики лунали по коридорах.

Була безпросвітня ніч, періщив дощ.

„Що трапилось?“ — прокричав десь один голос.

„Вони заливають водою копальню“, — пролунала відповідь, і догодливі голоси понесли ці слова далі вздовж бараків.

З другого боку почувлись глузливі поклики й недовірливі заперечення. У відповідь на це пролунали палкі запевнення; від будинку до будинку гасали чоловіки й жінки, здебільшого напіводягнені й простоволосі. Перехрищувались запитання й відповіді, викликаючи заколот і роз'ятрення. З будинків повибігали діти й змішалися з дорослими. Незвичайність подій схвилювала їх, зробила боязкими, а фантазія малювала їм низку жахливих картин. Плачучи, тиснулись вони до своїх матерів, просили захисту й допомоги; їхнє жалісне квиління викликало хвилю обурення й роз'ятрення серед присутніх.

„Але йдіть но, це ж неправда“, — продзвенів один голос крізь невиразний лемент.

„Це правда“, — майже урочисто відповів інший голос.

„Я там був і бачив кишку“.

Тоді зчинився глухий гамір, немов перше грізне гудіння бджіл, коли їм перекинули вулики і рій ще не знає, що, власне, трапилось. Потім розітнуввся вибух нестямних вигуків.

„Цього не можна допустити! Мій чоловік... мій чоловік там, унизу!“

„Вони не зважають на це вдень, хіба це не ясно? — Боже, благослови й захисти нас! — Товариші! Ми му- симо взяти справу в свої руки“.

„Мамо, мамо, мені страшно“!

„Це є просто самооборона, чуєш ти?“ „Боже, боже, змилуйся над нами“.

„Хлопці, з ножами вперед! Ми повинні попере- ризувати кишки! — Ми не можемо зрадити наших то- варишів! Ісусе! — Рятуйте!.. Рятуйте!.. Всі, разом вперед!“

На рівнині між річкою й копальнею вже все було приготовано. Інженер, що керував роботою, оглянув в останній раз кишку й енергійними кроками швидко попрямував назад до машинового будинку. Біля хвірт- ки в паркані він зупинився і прислухався до своєрід- ного шуму, що пронизував пільму і, здавалось, набли- жався з помітною швидкістю.

„Злива, тим краще“, — подумав він і поспішив далі.

„Води ніколи не буде забагато“. — Вступивши на поріг дверей машинового будинку, він скомандував:

„Пускайте помпи!“

На рівнині між трьома кишками, що лежали на від- даленні кілька кроків одна від одної, вешталось кілька пожежників і робітників. Інженер з ліхтарем у ру- ках освітлював стик, що здавався йому не досить щільним.

„В найгіршому разі доведеться зробити гумову про- кладку“, — сказав пожежник і нахилився над кишкою. Він зараз же випростався й глянув розгублено в пільму, що оточувала його.

„Це не може бути дощ“,— промовив він, мимохіть знижуючи голос, ніби перед невідомою загрозою.

Інженер підняв ліхтар вище, щоб збільшити навколо освітлення.

„Я нічого не бачу“,— промовив він здивовано.

До них наблизився один із міських робітників.

„Це люди, вони біжать... сюди... багато...“

„Ви маєте рацію“,— через якусь хвилину промовив інженер.— „Це ноги, що місять глину, ніби велика черета худоби“.— Він поглянув запитливо на своїх помічників, що зустріли його погляд також із німим здивованням.

„Що можна...“

„Гасить лампу!“— перебивши його на слові, крикнув, поспішаючи, пожежник, а інженер ще перед тим, як подумати про значіння почутого, загасив лампу.

Вони чули щораз виразніше тупотіння багатьох сотень ніг і, призвичаївшись до пільми, помітили темну масу, що швидко наближалася до них. Їхнє мовчання, їхня згуртованість були жакні. Не тямлячи себе, інженер схопив за руку пожежника й потягнув його за собою за паркан до входу в копальню.

Мовчазна темна маса була тепер біля кишок. Кількоро з передніх лав спіткнулися, а інші попадали через них. Прокльони й злісні вигуки стали голосніші, чулося хвицання рук і ніг. Але, заглушуючи всякий гамір, донеслися переможні численні вигуки радості:

„Кишки, кишки!“

Палкі голоси віддавали накази. „Ножі... отак!..“

Інженер і його обидва помічники тепер догадалися.

„Що ви, сказалися?— гукнув інженер.— „Подумайте, що ви робите!“.— Ніхто не звертав на нього уваги, і тоді він ухопився за чарівну формулу й крикнув: „— Це ж чужа власність“.

Його слова губилися в загальному гомоні й гамірі. Хоча він нічого не міг бачити, для нього було ясно, що тут діялося. Усюди плескотіла вода, і в повітрі

лунали палкі тріумфальні вигуки. Навколо нього працювали сотні ніг і запопадливих рук.

„Але ж отямтесь! Ви робите злочин!“ — крикнув інженер і мужньо кинувся в гущавину маси. Удар кулака звалив його на землю; пожежника, що теж кинувся за його прикладом, спіткала теж така сама доля. Дощ став дужчий, і подем поривисто шугав вітер. Але крізь пориви вітру і плескіт дощу доносились переможні вигуки з багатьох сотен грудей. Потім знов стало тихше.

Виконавши свій намір, юрба коливалась, як хвиля. Вони сподівалися на енергійний опір, підготувались до боротьби, але ледве десята частина помітила, що хтось пробував боронитися. Чоловіки, жінки й діти не могли збагнути, що так легко досягнули мети; і ця легка й швидка перемога так роз'ятрила їхню лють, як це могла зробити лише невдача.

Один, що сам накинув себе в проводирі, взяв слово й вигукнув:

„Ріжте все на шмаття! Не залишайте нічого цілого!“

„Так! так! так!“ — загуділа сотня голосів.

Юрба розбилась і групами розійшлась за кишками до річки й копальні, жваво й успішно працюючи ножами.

Всередині машинового будинку чекали на воду. Помпи працювали вже довший час, а води все ще не лилось. Керівник робіт нахилився, здивовано придивляючись до кінців кишки.

„Нічого не чути“, — пробурмотів він здивовано.

„Що за чортівня!“

„Я ж бачив ясно, що кишки сягали до води...“

В дверях з'явився якийсь лисий чоловік. „Робітники“, — прокахикав він і показав назад через плечі.

„Що ти кажеш?“

Минуло кілька хвилин, поки його зрозуміли. Інженер перший збагнув становище і, проклинаючи, кинувся надвір; шеф контори випустив із рук олівець і папір, решта присутніх тиснулася навколо новоприбулого.

„Вони порізали кишки“, — оповідав чоловік, — „я біг сюди і...“

Від обгородженого майдану перед конторою чулося дике виття. Люди в машиновому будинку вмиль зрозуміли становище й кинулися надвір. Коли вони через хвіртку в паркані вийшли на майдан, шахтарі з другого боку навалою бігли до будинку. Розлютована юрба, що її опанував інстинкт нищення, порізавши кишки, шукала нової потали. Лявина котилася і власними силами вже не могла зупинитися.

Крізь загальний гамір пролунав вигук:

„До машин!“

Юрба відповіла виттям, сповненим ненависти й болю. Жінкам спав на очі спусковий кіш, який щодня спускав їхніх чоловіків у глибину й підіймав знову назверх. Діти пригадували все, що вони чули про копальню з її пільмою, вугільним порохом і отруйними газами. Чоловіки думали про те, як вони завжди корилися й служили цим гуркотливим коліщатам з добре намащеними осями, а вони так безжально шматували всіх, хто їм попадався. Як часто, сидячи в спусковому коші, вони міркували й запитували себе, чи витримає дротяна линва й чи надійне коліща, що по ньому вона спускається. Всі нещасні випадки й небезпеки, що їм загрожували, стали вмиль перед ними, і вони відчували жах від тисячних спусків і підіймань.

Все, що за звичаєм здавалось їм буденним і природним, чого вони навіть не відчували, набирало тепер інших форм і набувало нового значіння. І хіба тепер не лежали їхні товариші покалічені або мертві там, у глибині? Ненажерливим вогнем вибухла в них ненависть проти копальні, що грабувала й нищила їхне життя й сили. Все в них клекотіло одним спільним могутнім почуттям і жадобою помсти й нищення.

Електричне світло, що холодно й ясно освітлювало майдан, на хвилину спинило юрбу. Вона прийшла з ночі й пільми, її поривання були неясні, і світло сліпило

їй очі; мимоволі вона полохливо подалась назад. Але задній натовп із темряви тиснув на передніх і штовхав нерішучих їти вибраною дорогою. „До машин!“ — ревла сотня голосів. Людей опанувала настирлива думка, примусове уявлення втялося їм у мозок і не хотіло випускати їх. Чоловіки, жінки й діти сунули майданом і топтали квітникові клюмби. Вони відчували злісне задоволення, ступаючи по м'якій, пухкій землі, і з насолодою прислухались, як під ногами хрустіли й ламались напіврозквітлі викохані рози. Але те, що вони об колючки подряпали до крові собі руки, показалося їм за напад від власника кущів; це розлютило їх, і вони заголосили від ран і болю.

Безпорядною валкою вони посунули майданом до головних воріт. Предмет їхньої ненависти був там, по той бік; їм усміхалася помста й штовхала їх далі вперед.

Просвистів у повітрі перший камінь. Дванадцятирічному сміливому хлопцеві спало на думку загасити лампу, що загрожувала їм бути пізнаними, а можливо, і іншими небезпеками. Камінь не влучив, але двадцять інших глядачів бачили це, і їх опанувало непереможне бажання зробити це влучніше. Зараз же після цього скло на лампі розлетілося на дрізки, але сама лампа залишилася непошкоджена. Посвист, сміх і глузливі вигуки змішались у повітрі, і ще лютіше засвітіло каміння. Лампа з брязкотом розлетілася, і розпечений дріт поволі згас. Залунали радісні вигуки — досягнуто великої перемоги.

Тимчасом у конторі дзвонив безугавно телефон. З міста викликано поліцію й військо. Директор розгублено бігав по кімнаті, плачучи й ламаючи від розпачу руки, а вслід за ним носилася його жінка. Два малі його сини, що їх він любив понад своє життя, плакали в куточку на канапі й тулилися один до одного.

Батько, що звичайно все вибачав дітям, тепер, роздратований, посварився на них ціпком, щоб вони припинили своє „недоречне голосіння“. Вони намагалися

стриматися й ковтали свої сльози, та це їм не вдавалося, що ще більш нервувало батька.

На горішньому поверсі із-за завіси виглядав старий юрист. Нічна шапочка сиділа криво йому на голові, а вовняна ковдра, що в неї він загорнувся, зсовувалась на підлогу. Він нічого не розумів і запитував безперестанку, невже нічого не можна зробити, щоб заспокоїти людей.

З сіней звучали накази інженера з грубим голосом. Директор бо цілком розгубився, отож інженер і перейняв на себе керівництво. Він наказав забарикадувати двері в будинку й принести всі речі, що могли б служити за зброю. Сам він стояв із револьвером у руці й гукав, що ніхто живий на переступить порога. Його слова й присутність конторського персоналу заспокоїли переляканих кур'єрів. Після того як розторощили електричну лампу, він наказав вимкнути електрику. Під сходами на ланцюгу вив пес.

Ледве будинок і майдан оповила пітьма, як галас на хвилину вщухнув, і юрба немов оніміла. Але ще не встигли люди отямитися, як знову розітнувся сміх і різкий посвист. Досягнута перемога була запорукою нового тріумфу. Знову залунало:

„До машин!“

За кількоро хвилин майдан збезлюднів, юрба рушила далі, до спускової шахти. Там, всередині, в напівтемряві чатував ворог. Передні лави з пожадливим ревом кинулися на сонного велетня. Тоді серед загального гамору почувся голос:

„Вдови й ваші діти!“

Поклик зрозуміли всі. Найзапальніші опустили вже піднятий для удару інструмент і відступили на бік, звільнюючи місце. З плутанини й гармідеру став порядок. Чоловіки тулилися біля стін, повитягували шиї й задоволено щось бурмотіли. В двері ринула група жінок і дітей. Більшість зібрались навколо помп, що особливо викликали обурення й лютю. Чоловіки доброзичливо

подали їм молотки, долота, свердла й кліщі, взявши їх із інструментових скриньок. Деякі з жінок брали ці речі з якимсь диким замилюванням, інші хватали з запальним гнівом. На мить запанувала повна тиша, потім залунала команда одного голосу, що говорив з доручення всіх:

„Починай!“

Град ударів посипався на машини.

Оборонці будинку адміністрації забули вимикнути електрику до машинового будинку. Задимлено - почорнілі лампи освітлювали божевільну сцену, що її подробиці губилися в хмарі піднятого порошу. Почавшись за цілковитої тиші, нищення тривало далі серед оглушливого гамору. Жінки підганяли одна одну верескливими вигуками, діти безугавно кричали на всю пельку. Багато лупали молотками по казанах і машинах, не розбираючи, куди потрапить удар, інші, керовані люттю й ненавистю, уважливо вибирали для ударів найвразливіші місця. Прогоничі й обшивка були потрошені; успіх підбадьорював на нові вчинки.

Чоловіки плескали в долоні, задоволено ревли за кожного влучного вдару, сміялись і кричали. Але їм швидко здалося, що нищення йде поволі. Вони кинулись шукати ломів і, знайшовши їх коло десятка, взялися й собі нищити. Одна група притягнула кишку, що її якось забули, порізала її на шмаття й шпурнула в копальню. Інші поралися біля помп, трошили їх і кидали в безодню копальні, наспівуючи при цьому хриплими голосами якусь одноманітну мелодію.

Все мало бути скинуто в глибочінь.

Коли перший важкий предмет був уже за облавком, чоловікам на очі попався спусковий кіш. Один із робітників, очі якому палали, був піднятий вгору до мотовильного коліща, що по ньому бігала дротяна линва. Під голосні вигуки він жваво взявся пиляти терпугом линву. Тимчасом жінки несамовито гукали й стукали. Лють надавала їхнім рукам надзвичайної сили, а

запалений мозок — щораз сильніших імпульсів. Потрощивши все, що було можна, і кинувши в копальню, юрба шукала нових об'єктів для свого шаленого нищення. Вони ламали вікна, обдирали стіни, зривали двері з петель, щоб усе це віднести й кинути в безодню.

Молодий чоловік з полум'яними очима жваво порався з терпугом в руках угорі коло линви. Товариші підбадьорювали його голосними вигуками, жінки вітали його воздушними поцілунками. Ніхто не думав про те, коли справді там внизу є ще хтось живий, то вони в своїй нестямній люті відтяли всяку можливість порятунку. Раптом той, що порався вгорі коло линви, зупинився на мить.

„Тепер“, — сказав він, і голос його пробренів неприродно. Він зробив кількоро енергійних рухів терпугом, і линва розірвалась під тягаром спускового коша.

Як тільки спусковий кіш метнувся вниз, із глибочини донісся страшенний гуркіт. Люди чули, як заскрипіли опорні шини від удару об залізо гострих кантів коша. Потім долетів далекий грім з - під землі, останній привіт, що його всі добре зрозуміли.

Там, вгорі, на своєму небезпечному місці, з терпугом в руках несамовито реготався чоловік. По його схудлих щоках котилися сльози, а жінки, помітивши це, ну й собі плакати. Невдовзі почали хлипати сотні чоловіків, жінок і дітей, і жалісне голосіння залунало в будинку, а з розкритої паші, де раніш був спусковий кіш, відповідала йому моторошна луна. Цієї хвилини немов якісь корчі струсили юрбою, вона на мить застигла й затримала подих, потім у загальній метушні поволі вже можна було знову розрізнати рухи окремих людей.

Робітник, що перед тим був у кімнаті хорої дівчини, вигукнув щось, схопивши руками свою голову, але його не чули. Дівчина, що оплакувала свого загинулого нареченого, кинулася із звірячим криком на розтрощені машини й об залізо зламала собі зуби. На землі крутилася в корчах якась удова. Троє дітей - недолітків

метушилося довкола неї, ховаючи голови в її поли, і від жаху голосили на всю пельку. Все це впливало заразливо. Юрбу знову опанували розпач і лють, що швидко перейшли в божевілля.

Раптом трапилось щось, що миттю перетворило дикий галас на боязку вичікувальну мовчанку. Люди допитливо поглядали на двері, і на їхніх скорчених обличчях засвітився знову промінь розуму. Дехто починав розуміти, що скоїлося, інші запитливо поглядали навколо. Наставало пробудження. Але пробудний крик залунав знадвору. Гучний жалісний крик прорізав повітря, верескливі жіночі голоси кликали допомогу, діти плакали, чоловіки тікали або благали про милосердя. І крізь оці крики лунали ще жахніше й грізніше удари, що свистіли, важко падаючи на живі людські тіла, рівномірні кроки салдатів, брязкіт зброї, військова команда...

Людей у машиновому будинку охопив жах. Він безжалісно своїми пазурями вп'явся в їхні душі й примусив їх нарешті прокинутися. Вони тепер побачили, як божевільно вони поводитися. З жаху родилась свідомість їхньої провини, що перетворила їх з оскражених тварин на полохливих дітей.

І тут же негайно всі кинулися навітікача. Інстинктивно юрба метнулася до дверей. Почалася дика боротьба за двері, і знову в повітрі залунав галас і стогін. Жінок тиснули, дітей топтали, чоловіки одчайдушно билися за вихід. Найсміливіші й розважніші плигали через вікна.

Хто щасливо вибрався надвір, ті добре відомою дорогою бігли від копальні. Крізь вітер, дощ і п'ятому бігли кілька сот людей, бігли, як божевільні, бігли, захищаючи своє життя. Паркан загородив їм дорогу, але смертельний жах, страх перед карою, що слідувала за ними по п'ятах, надав їм сили й тимчасової стриманости.

„Всі разом“, — прохрипів один голос, що протягом всього часу був за керівний. Ніхто не знав, кому належав цей голос, ніхто цим не цікавився. Він був

безособовий, був голос юрби, і всі корилися йому. Збитою купою, плече в плече люди кинулись на штурм паркану. Він зігнувся і подався. З напружено-почервонілими обличчями вони знову налягли на паркан. Почувся голосний крах, напівзогнілі дошки тріснули й розсіпались на дрізки; усі ринули через утворену кількаметрову проломину.

Вітер хльоскав в обличчя дощем, але ніхто цього не відчував. Не тямлячи себе, юрба стрімголов гнала через рівнину до бараків. Там була домівка, там можна знайти захист і сховатися від загрозливої кари. По м'якій землі тупотіли ноги, кахикали легені й хрипіли пельки. В нічній пільмі люди не бачили власних рук, але інстинкт показував їм вірний шлях. Нарешті вони досягнули мети. Під важкими кроками жалісно скрипіли східці підлоги, з гамором і грюкотом одчинялись і поспішно замикались двері. Чоловіки, жінки й діти клалися в ліжка й ховались, укриваючись подушками й ковдрами. Цілі родини в промоклій до рубця одежі лежали, скрутившись у безформні клубки. Всі вони тремтіли від жаху й холоду, але на запитання вони б усі відповіли, що ніхто з них не виходив за двері. В бараках знову стало тихо й темно.

Коли військо оточило двір, поліцаї біля копальні припинили свою роботу коло гумових кишок. В куток двору зігнали щось із тридцять затриманих робітників; одному робітникові, тяжко побитому, санітар робив перев'язку, а молодий інженер присвічував при цьому. Поранених і покалічених було багатенько. Тут сиділа молода дівчина з вибитими передніми зубами й закривавленими губами, там на землі лежав один робітник з поламаною чи викрученою ногою, що зараз не можна було встановити. Мати хорої дівчини сиділа на землі з пробитою головою, безглуздо хитаючи горішньою частиною тулуба, на колінах у неї лежав непритомний її найменший син. Чи його побито, чи притиснуто дверима,— ще невідомо було.

Залунав короткий вигук команди, і в двір в'їхала карета. Поранених розподілено на дві групи: одну призначено до в'язниці, а другу—до лікарні: новий вигук команди — і колона затриманих поранених з каретою на чолі рушила до міста. Дощ лив, як із відра, вітер свистів полем. Приголомшені, байдужі, мовчки посувались у п'ятні затримані, сумний гурток людей, оточений з усіх боків військом і поліцією.

Все це трапилось в ніч із п'ятниці на суботу. Вранці наступного дня звістка про повстання, як звали подію, облетіла всю країну. Обережні низували лише плечима, полохливі запитували: що станеться далі? Переважна більшість, як звичайно, думала про власні справи, але всі разом сподівались, що страйк, яким запрожували, не відбудеться. Та ці сподіванки були марні, бо трапилось якраз протилежне.

В неділю відбулися скрізь робітничі збори, де майже одногослосно ухвалено припинити роботу. Цей незрозумілий виступ, що дощливої темної ночі втягнув у події кілька сот робітників та ще більше жінок і дітей, про що всі жалкували, здавалось, лише прискорив хід подій замість того, щоб затримати його. Досі про страйк говорили як про можливу річ, а тепер він став бажаною дійсністю. Доводи й заперечення вже не мали жадного значіння. Відповідь робітників цілого краю містилася в одному слові: страйк. Він раптом став життєвою потребою, він один міг дати їм надхнення й запалити їхні серця. Розважливі запитували — чому? — і хотіли чути причини. Але з тисячі уст, то гнівно, то нетерпляче звучала лише одна відповідь: страйк, страйк. Для них це слово означало все: це було визволення від чогось, що довгий час завдавало їм тяжких страждань, це була надійна запорука їхнього порятунку.

За три-чотири дні страйк став дійсністю. На всіх копальнях країни робітники одностайно й цілком припинили роботу, на всі прохання й загрози вони відповідали або призириливими поглядами, або похмуро

знизували плечима. Багато тисяч, що звичайно добували вугіль, виробляли машинovu енергію й новим тисячам давали роботу, здавалось стали жертвою якоїсь особливої пошести. Вони бажали чогось, не знаючи самє чого, вони не знаходили іншого шляху крім того, що вони вибрали.

Всіх тих, що їх будь-як зачепив страйк, здивувало його поширення, його розміри. До останнього моменту ніхто не йняв віри, що скрізь стане робота. Але коли це трапилось, посипались попередження й загрози. Коли й'це не дало бажаних наслідків, звернулись до інших заходів. Шпальти газет перетворились на поле воєнних подій, почалось завзяте бомбардування доводами, цифрами й умовлюванням. Економісти панівної школи переконливо доводили, що заробітна плата ні в яким разі не може бути більша, ніж це дозволяє економічний стан.

Робітники незадоволено нарікали, преса, що заступала робітничі інтереси, цілком слушно відповідала, що на цей раз справа йде не про плату; боротьба — бо це була справжня боротьба — точилася за інші вартості. Газетна війна лютувала далі, і економісти — на загальне здивовання щодня з'являлись нові економісти — наводили безмежні таблиці й цифри. Вони розпиналися про заробітні тарифи й робітничу продуктивність і наводили порівняння, що не дозволяли жадних заперечень. Друга сторона невтомно відповідала іншими тарифами, новими порівняннями й цифрами. Ще нікому не спало на думку, що, власне, страйк став чимсь таким, що виникло незалежно від математики, економічних законів і теорії матеріальних вартостей, це був логічний наслідок жахного нещастя. Усвідомлення, що явище, яке до певного часу звали страйком, є не 'що інше як жахом вимушена втеча, лише пізніше набрало твердих форм, коли пройшов певний час, коли скрізь лунали робітничі вимоги: ми вимагаємо захисту й оборони для нашого життя.

Це була вже давня, часто ставлена вимога. Ніхто не міг одверто заперечувати правдивості цих вимог, багато висловлювалось сприятливо за них. Дарма що боротьба точилась із помітною загостреністю, здавалось, що швидко можна досягнути згоди. Великий людський загаль, цей невизначений колектив, на короткий час відірвався від власних справ і приязно висловлював своє захоплення. „Це ж справедливо й правильно, задовольніть їх, а нам залишіть спокій“, — так дехто висловлював свої думки.

Це був промінь, радісна вість визволення. Стиснені груди могли знову вільно дихати, в багатьох місцевостях можна було б вважати боротьбу майже за скінчену. Багато акціонерів копальні, де трапилося нещастя, скликали позачергові збори й ухвалили призначити велику суму на потрібний ремонт. Рівночасно вони висловили побажання, що добре було б найближчими часами знову відновити виробництво. Справа була легка — з головного міста переслати правлінню копальні телеграму відповідного змісту. Директор показав телеграму старому юристові, що проти своєї волі мусів залишитися тут довше, ніж він спочатку мав намір. Обидва вони мовчки глянули один одному в вічі й відвернулися. Та й що вони могли сказати?

Настало замирення. Перша хвиля заколоту спала, і здавалось, що робітники знову хочуть узятися до роботи. Але несподівано пролунав гострий дисонанс. Газета, що виказувала грубу недбайливість управління копальні, вимагала безстороннього розсліду. Не подумавши, до яких наслідків може спричинитися подібна вимога, багато пристало на це. Якщо справді причиною катастрофи була недбайливість, кожний був, власне, зобов'язаний висловитись за розслід. Дирекція пристала на це, бо до цього її зобов'язували чесні й здорові ділові принципи; адже ж мова йшла про честь промисловців, добробут країни. При цій нагоді було сказано багато гарних слів, і сумніватися в їхній щирості було б

помилково. Та проте вони не зустрінули ні розуміння, ні похвали.

Пропозиція зробити розслід, здається, ставала притичиною, що об неї все мало розбитись. З багатьох сторін чулися голоси проти, і гарячі голови називали підлістю обвинувачення в недбайливості. Інші, навпаки, спокійно й діловито доводили, що технічні труднощі можуть стати за непереможні перешкоди для цього розсліду. Насамперед потрібно негайно допомогти й налагодити справи. Широкий загал, що для нього все ще писалося й тлумачилося події, вважав усе за розумне й правильне.

Страйк тривав далі. Мотиви, доводи й загрози не справляли жадного впливу на робітників. Тиждень, що минув з часу вибуху повстання, для декого був за важкий іспит, але робітники переносили ці безперервні вакації спокійно. Це в багатьох місцевостях викликало обурення, особливо коли на всю справу роздивлятися в світлі тих останніх безглузвих подій, що трапилися на копальні, де був вибух.

Як тільки переконалися, що страйкарі не приймають зроблених їм пропозицій, настрої змінився. Спокійно і ясно доводилось, що вугільний страйк лише до певної міри може вплинути на економічне становище країни. Ціни на вугілля дуже мало підвищились, бо його досить довозили з інших країн,— це було все. Ці думки влучно били самий життєвий нерв страйку; перед цим такі спокійні маси почали хвилюватися. Але допомога надійшла швидко, несподівано, як блискавка з неба. Застрайкували робітники транспорту. З призначеного дня перевозка й постачання вугілля цілком припинилися. Потяги з вугіллям нескінченно низкою тягнулися від кордону, в гаванях лежали навантажені паливом пароплави й чекали, але не знаходилося жадного робітника, що був би готовий щось тут зробити. Постачання палива споживачам припинилося, наближався час, коли фабрики мусіли припинити роботу за браком вугілля,

.Страйк став сторукою потвордю; досі ця потвора користувалася лише одною рукою, тепер вона витягнула другу руку, і від її стиску, немов від параліжу, завмерла промисловість цілої країни.

* * *

В проміжний час трапились різні події на тій копальні, звідки вилетіла перша запальна іскра. Після тої ночі палкого вибуху й лютого нищення настав сірий і сумний день. В робітничих бараках панувала мертва тиша, якесть справді жахне мовчання. Ніхто не залишав свого злиденного кубла, ніхто не ступав по тонкій підлозі, не було чути жадного щелесту. Перед обідом картина змінилась. Будинок оточило військо, і поліція почала трус у помешканнях. Гістеричну дівчину винесено й посаджено в карету — напевно, щоб відвезти до будинку для душевнѳохорих. Ніхто не мав часу турбуватися її долею, ніхто не запитав про неї. Робітник, що на краю копальні перераховував товаришів, нарешті сам показав на себе й був заарештований. Його вважали за привідцю, і поліція зяпевняла, що його суворо покарають. Ніхто не жалкував за ним, кожний думав лише за себе, турбувався виключно власною долею. Люди мали тільки одне бажання: хай ці люди, що так упевнено й владно поведуться в їхніх помешканнях, якнайшвидше виконують своє доручення і знову заберуться геть.

Менш як за годину оборонці ладу скінчили обхід бараків. Вони спіймали ще кількох „злочинців“ і відвезли їх разом із хорими, а також кількома осиротілими дітьми, що їх ніхто не хотів узяти до себе. Після цього поліція забралася геть.

Але, як тільки загроза минула, в бараках знову прокинулось життя. Гупали двері, під важкими кроками скрипіли східці й підлога, лунали глухі полоси й дзвінки вигуки. Всюди купчилися гуртками чоловіки і з запалом

говорили про те, як, власне, треба було починати справу. Поруч лементувати жінки, а дітей усюди аж кишіло, вони переймали інтонацію й рухи дорослих. Надворі лило з неба, як із відра.

На майдані перед будинком управління працювало троє людей, що зтирали сліди нічного плюндрування, в конторі сидів десяток газетних кореспондентів із бльокнотами й загостреними олівцями. Інженер доповідав про події останньої доби. Його брутальні почування й грубий голос гарантували, що повідомлення матимуть „правильне“ освітлення. Позад нього, обпершись на рушницю, стояв шеф контори; він одверто жалкував, що не довелось скористатися з неї.

Зверху в приватному робочому кабінеті директора сидів старий юрист і писав свій рапорт. Він на своєму житті багато бачив, щоб будь-чому дивуватися. Але коли він хотів пояснити причини нічного божевілля, він одіклав перо. Він, що звичайно ніколи не знав, як важко буває знайти відповідний вислів, тепер марно шукав за ним. Він писав свою доповідь сухим, канцелярським стилем, що легко йому давався.

Скінчивши доповідь, він багатозначно усміхнувся й знизав плечима. Це було щось цілком інше, ніж те, що він, власне, збірився написати, але... він знову знизав плечима й подумав:

„Зредагувати доповідь — це справа міністра. Що я міг зробити, я зробив“.

Щоб полегшити міністрові роботу, він написав приватного листа радникові, з яким обговорював страйкову справу і звертав його увагу на докладне повідомлення, вміщене в недільних числах поміркованих газет. Закінчивши писати, він попрохав директора.

Директора не було, він поїхав до міста. Поліція, що надзвичайно пильно поставилася до справи й квапилася запобігти дальших заворушень, спішила з допитом і свідків, і обвинувачених. В цій справі вона запросила директора з'явитися особисто.

Старий юрист, потверджуючи, кивнув головою. Він вважав це за доцільне. Через якийсь час він і сам виїхав до міста, і завітав там до барона.

„Ну що?“ — запитав старий юрист прихильним тоном.

Барон невдоволено кивнув головою.

„Хочете ви щось робити в цій справі?“ — промовив старий юрист.

„Що може один зробити в такому випадку, як цей?“

„Звичайно, звичайно, цілком слушно“, — сказав весело юрист і додав, заспокоюючи, до цього:

„Нічого... абсолютно нічого“.

Барон подививсь на нього таким поглядом, ніби він наперед прохав пробачення за те, що хотів сказати.

„Все таке незвичайне“, — почав він.

„Власне чому?“

„Три сотні міцних і дужих людей... і враз їх немає...“

Старий юрист зробив такий рух, ніби він хотів показати на стелю, але потім передумав.

„Гм“, — хмикнув він застерезливо. — „Ви, власне, як це розумієте?“

„Я думав про це цілий ранок. Жадний не цікавиться більше їхньою долею. Їх проковтнула безодня, хто або що кинуло їх туди — про це ніхто не турбується. Вдови й товариші, що в розпачі стали жертвою збурених імпульсів і по-дитячому помстилися на старих машинах і бездушних речах...“

„Чужа власність“, — перебив його з гонором старий юрист.

„Звичайно, звичайно“, — відповів барон, — „але коли подивиться на справу з боку, то й життя всіх тих, що загинули там, в безодні, було також чужа власність“.

„Ви стоїте на небезпечному шляху“, — сказав старий юрист. І, помітивши, що барон збирається говорити далі, він додав: — „Я бачу, як ви знервовані. Вам аж ніяк не треба було встрявати в цю справу. Так, так“, — проговорив він, коли барон хотів щось сказати, — „я добре

знаю, що ви говорите, я погоджуюсь, що піднесене обвинувачення перебільшене. Але треба сказати, що справа пішла неправильним шляхом. Завжди твердять, що ми, вчені правники, є формалісти. Але подумайте, пане бароне, хіба це не є потрібна річ? Подайте обвинувачення, давайте докази — і я зараз же поведу розслід. Та ніхто не йде до мене з обвинуваченнями. Ми не будемо встановлювати якоїсь послідовності й порівнювати події цієї ночі з тими, що трапились трохи раніше.

Цілком можливо, що одні події є наслідок других, але ми, юристи, вважаємо лише на конкретні факти. Інші люди, що не розуміються на справах, не повинні за них братись“.

Барон пройшов кілька разів по кімнаті.— „Перший, з ким я говорив в цій справі, був молодий інженер“,— почав він знову після короткої мовчанки.— „Він сказав, примірно, те самісіньке, що й ви, тільки на інший лад“.

„Я не хочу сказати собі жадного компліменту, коли називаю його розумною людиною“.

Барон усміхнувся трохи примушено.

„Залишіть клубок, якого ви не можете розплутати“,— промовив він.

„Звичайно це також не абияка порада. Але повернітьесь до вихідного пункту. Наміряєтесь ви щось робити?“

„Ні. Я почуваю себе неспроможним на це“.

Старий юрист кивнув головою.— „Я бачу, що вам це боляче. Але це якраз був досвід, що його більшість людей повинні перейти. Ви можете вважати себе за щасливого, що цей етап ви швидко перейшли“.— Потім, вже вставши, він запитав:— „Коли ви маєте від'їхати?“

Барон відповів на це лише заперечливим рухом.

„Ваші почуття для мене зрозумілі“,— сказав старий юрист.— „Це не в вашій вдачі від'їжджати якраз за таких обставин. Ваш від'їзд вважали б за втечу від добровільно покладених на себе обов'язків. Отже ви ще залишаєтесь?“

„Так, я ще не від'їжджаю“.

„Я й собі вирішив теж залишитись тут. Центр подій, очевидно, перенісся сюди, я хочу зблизька придивлятися до розвитку їх. Завтра неділя. Маєте ви щось проти того, щоб піти зі мною до церкви послухати проповідь? Поміж проповідниками Троїцької церкви є один чудовий промовець“.

Барон не здивувався з цього запитання, бо чув про щирю побожність старого юриста. Він сам тепер ходив до церкви, лише цікавлячись мистецтвом, але саме тепер у ньому прокинулось багато дитячих спогадів. Сердешно подякувавши старому, він обіцяв піти з ним до церкви. Він робив це з тим більшою охотою, бо його фантазія вже цікавилась новою проблемою: вплив церкви на людську психіку,— що, на його погляд, було тепер безумовно потрібне.

Залишившись сам, барон зараз же поринув у свої думки: він пробував дійти певного висновку про те, що творилося навколо нього, і перечитав для цього пильно кілька газет. Але результат не відповідав ані його бажанню працювати, ані його сподіванням. В плутанині заперечливих повідомлень і поглядів він не міг піяти провідної думки. Він підвівся, як уже не раз траплялося останнього дня, з певним почуттям, ніби земля під ним була ненадійна. Він рухався поміж перешкод і пасток, і, очевидно, чистісінький випадок, що він досі не спотикнувся. Найгірше ж було те, що його становище йому самому здавалося нетверде й непевне.

Сповнений невдоволення й переслідуваний поганими снами, барон ворочався цілу ніч і зустрів ранок із щирим бажанням піти до церкви. В цьому для нього полягало щось незвичайне, що вабило барона, і він сам себе вмовляв, що те, до чого він звертався, шукаючи, можливо, було таке старе, що його знову можна назвати новим, і якраз тому мало все або принаймні, частину того, що вимагав час.

Коли барон разом із старим юристом увійшов до церкви, ним опанувала якась невловна сила. Був присмерк, сповнений тиші й таємности під високим склепінням. Дитячі спогади виступили сильніше й набрали виразної форми. Вид, повітря, навіть луна його власних кроків здавались баронові чимсь близьким і рідним. Радісно посміхаючись, він пройшов середнім проходом і сів на стілець. Але його радість зазнала першого вдару, коли він помітив, як мало було присутніх. Він розглядав їх кожного зокрема, але тих, кого він сподівався і жагуче хотів бачити, тут не було.

Його надії трохи пожвавішали, коли прочитано денний текст:

„Прости, боже, твоєму народові його злі вчинки, заподіяні ним у хвилини своєї слабости, і через твою доброту звільни його від гріхів“.

Промовець мав гарний гучний голос, і барон думав, що проповідник, озброєний такими здатностями, був популярний і його охоче слухали. Він вирішив уважно стежити за текстом, бо він особливо відповідав подіям останніх днів.

Через півгодини барон здивовано глянув навколо. Для людини там, вгорі, на катедрі, протягом багатьох сотень років нічого нового не трапилось, світ зупинився і все ще стояв нерухомо. Не трапилось будь-яких змін, не було жадного розвитку, жадного поновлення: було й залишилось все по-старому. Барон відчував, як знову поверталась безнадійність. Байдуже кинув він погляд на маленький гурток побожних. На багатьох обличчях він читав лише втому й дрімоту. Добре вишколений і майстерний голос проказував дрімотні слова, що від них засинали раби своїх звичок. Ця промова, що досягала найвіддаленіших закутків церкви, складалася лише з нанизаних слів, де слухач нічого не міг почути із сподіваного.

Барон відхилився на спинку стільця й подивився на стелю. Дзвінкий голос не міг більше прив'язувати його

думки, вона пішла власною дорогою. Швидко він був уже в царині історичних розвідок, що коло них він заходжувався протягом багатьох років. При цьому на його устах промайнуло ім'я найбільш відоме й найчастіш згадуване. Але думка про носія цього імени прийшла до нього іншим шляхом, ніж той, що його навіювала промова проповідника й храмова розкіш. Він манячив йому з глибини далекої минувшини, бідний і зневажений, і він звертався до бідних і зневажених. Він говорив не порожніми, а сильними, живими словами, і відгомін їх лунав крізь цілі століття. Невідомі безіменні люди несли ці слова як найкоштовніший скарб до рабів, до нещасних, до всіх, що вийшли з порожніми руками. Ці прийняли їх з урочистою радістю й відчували, що вони сильні й багаті. Але володарі землі вбачали в цьому загрозу їхній силі й боялись за свою власність, вони оголосили їм анатему, і, коли слова нічого не помагали, вони вживали насильства.

Барон багатозначно всміхнувся. „Де єсть та сила“,— думав він,— „що може помішати людині вірити, коли вона хоче вірити?“ А що він це недавно читав, він пробіг думками все, що залишилось нам із листування між Траянном і Плінієм. Одна з найшляхетніших постацій, яку лише знала історія, дивилась на християнство як на жалюгідну ересь або, в найліпшому разі, як на шкідливе марення. А освічений і начитаний Пліній, один із найгуманніших людей свого часу, посилав жінок на тортури лише тому, що вони були християнки. Цього вимагав добробут держави. Що є, чого не вимагав би добробут держави і громадський лад?“

Старий юрист штовхнув легенько в бік свого сусіда, і барон оглянувся. Проповідник скінчив промову й, парафіяни залишали церкву. Молодий чоловік у замішанні потер собі чоло, ніби намагаючись стерти щось непристойне. Якими б шляхами йшли його думки далі і яких висновків він би дійшов, коли б його ніхто не потурбував? Майже боязко він глянув навколо себе.

На вулиці він сказав уривчасто, ніби йому слова напів-мимохіть вихопилися з уст: — „Я ніколи більш не піду до церкви“.

Старий юрист допитливо подивився на нього своїми неспокойними малими розумними очима.

„Ні, ні“, — сказав барон таким тоном, що не терпів жадних заперечень. — „Інакше я загублю швидко останні рештки віри, що в мені ще затрималися і які я хотів би зберігати надалі“.

Старий юрист спостеріг схвильовання свого супутника й побачив, як недоречно було б дискутувати з цього приводу. Велично й спокійно йшов він далі; барон слідував за ним, не запитуючи, куди він його веде.

Від церкви, що її дзвіницю барон, глянувши назад, порівняв майже вороже із задубілим піднятим угору вказівним пальцем, вони повернули в одну з маленьких суміжних вулиць.

„Безперестанний дощ стихнув. Маленька прохідка перед сніданком не зашкодила б“, — сказав старий юрист приязним тоном. Він рішив торкатися лише байдужих справ, поки барон знаходився в його теперешньому настрої.

Барон ішов мовчки поруч нього. Він був надто втомлений задля того, щоб говорити, і відчув слабке почуття вдячності старому, що його властивостями були розсудливість, доброзичливість і ласкавість.

Через чверть години обидва чоловіки вже йшли вздовж широкої вулиці, що своєю простолінійною модерністю справляла сумне вражіння. Високі п'яти й шостиповерхові будинки виглядали безрадісно подібними. Барон думав, що він із вулиці може бачити, як кожна кімната в тисячі помешкань була однакової величини, мала однакові шпалери й меблі. Вся вулиця являла собою звичайнісіньку спекуляцію робітничими помешканнями, що завдяки одноманітному матеріялові й омебльованню була дуже поширена. Все багатьма

сторонами відповідало духові сучасности і барон іронічно подумав про перевагу казарменої системи.

Обидва повернули за ріг і несподівано наткнулись на гурток робітників. Схвильовані голоси лементували, перебиваючи один одного, очі блищали від обурення, а запальні гнівні рухи промовляли їхньою німою, але легкозрозумілою, мовою. Барон затримав на мить свої кроки, ніби збираючись повернутись, але його спільник ішов спокійно далі. Його присутність духу, що ніколи не зраджувала старого юриста, підказала йому правильну поведінку. Коли б вони зупинились і знову повернули назад, це скидалося б на вороже почуття або полохливий страх. Барон пішов далі; він умить зрозумів свою помилку, але інші також це помітили. Якийсь час він був за предмет глузливих насмішуватих поглядів і образливих натяків. Всі уступали йому з дороги. Барон думав, що, проминувши передні лави, цей перехресний вогонь припиниться, але цього не сталося. Навпаки, погляди стали загрозливіші, і декотрі з молодих кинули йому вслід кілька ганебних виразів. Вони повільно наближались до будинку, що з нього витікав потік все нових і нових робітників. На тротуарах панувала страшенна тіснява, і обидва приятелі мусіли зійти на брук. Барон мимохіть обурювався з цього. Хіба він не мав такого самого права на вулицю, що й кожний інший? До цього ж йому здалося, що він боліє за свого супутника; хіба оці хлопчачки раді звичайної пошани, яку дають людям літнього віку, не повинні були б звільнити дорогу старому чоловікові? Але жадний із тих, що стояли навколо, не думав про це й не звертав найменшої уваги на обох чоловіків. В повітрі лунало єдине слово, підкреслюване безперестанку рухами, що чимраз жвавішали й ставали нестриманішими. Слово звалось „страйк“. Усюди його вимовляли з задоволенням, упевненням або задержуватою впертістю.

Старий юрист упевнено йшов уперед між групи, а барон слідував за ним. Поминувши вже кроків на

двадцять будинок, він почув окремі вигуки „Ура!“. Але неподалеку звідти стояли два поліцаї, і їхня присутність припинила спроби. А проте той, кого вітали, робив усе, щоб припинити овації. Барон зупинився й подививсь назад. На горішніх ступенях монументальних східців він побачив чоловіка й відразу ж упізнав народнього трибуна, що його портрет так часто подавалося в газетах. Він сам один раз, бувши в столиці, ходив слухати цього промовця.

Він виразно пригадав собі крикливий голос і назграбні рухи. Але він пригадав і гучні оплески наприкінці його промови. Барон тоді не знайшов у промові чогось захопливого, але зміст її якраз мав те, що потребували слухачі, і поясняльні факти викладалось у приступній, зрозумілій формі. Там, всередині великого будинку лунав один із тих голосів, що до них сучасність прислухалася з розумінням і повагою. Слова брєніли просто, в них не було вишколености, а проте вони викликали сміливість і захоплення, їх супроводив гучний грім оплесків.

Барон, що відстав трохи від юриста, прискорив кроки, щоб наздогнати його. При цьому він знову згадав розкішну будову церкви й уявив, як мляво й мовчазливо розходилась невеличка купка слухачів, майже так, ніби вони щойно полишили якусь марудну вимушену роботу. Тут, надворі, перед оцим гидким похмурим будинком стояло згуртоване товариство і жваво обмінювалось думками. На одному місці люди щось бурмочуть у дрімоті, на другому — вони жваві й пильнують кожного слова. Для тих, що промовляли під високим склепінням, все зводилось до прекрасних, але неясних сподівань, здійснених по той бік життя, але для цих, що свою науку проголошували в переповнених залах, уже завтра все було можливе. І до них вливались чимраз нові шари, бо час, що вважав лише на матер'яльні вартості, потребував релігії, яка мала б сміливість рухатися й викривати хиби доби.

Старий юрист подивився нишком збоку на свого супутника, коли цей знову його наздогнав. Він бачив, що всередині молодого чоловіка почалася жорстока боротьба. Він знизав турботливо плечима й пробурмотів те саме, що й попередні покоління бурмотали, жалкуючи або засуджуючи: — „Оця молодість... оця молодість!..“

Клекотіло й шумувало в мозку молодого барона. Питання за питанням кружляли йому в голові. Коли старе й нове, оборонці й нападники досить довго борються, чи будуть тоді кращі наслідки цієї війни. Прагнути чогось, що вважається за найпридатніше для більшості, і зберігати його так довго, поки воно відповідає бажанню цієї більшості. Хто був більшість — ті, що галасували, чи ті, що вперто мовчали? Крім того, він мав підстави побоюватись аналогій, що так часто обманювали, і хоча він ненавидів порівняння, що завжди кульгали, він шукав за ними й не міг цього скрити. Після короткої, але палкої боротьби між старими, добре продуманими думками й новими, він промовив втомлено й байдуже: християнство доби змагання було цілком щось інше, ніж за доби перемоги. Таіло воно надії, чи розчарування? А чи полягало воно в тому, що здійснення ніколи не могло відповідати обіцянкам?

Звертаючись думками в минуле, він бачив лише сумну низку винищувальних богів, безглузде марно-траство сил. Чи повинно майбутнє принести це саме для людства, що постійно з одної крайности впадало в другу і завжди вибирало найрозпачливіші виходи? Так, він бачив це тепер. З пораненими ногами мандрували народи призначеним їм шляхом. На слідах ніг запеклася даремно пролита крвв, безглуздо задушені лежали невідомщені й забуті. Але серед безладної метушні мас підносились завжди нові голоси, що попереджували, вели, кликали й штовхали далі. Вони тягли натовп за собою: вперед, і назад, на бік. Лунали голоси, що давали відгомін по всіх країнах і всюди

знаходили відданих слухачів, і затихали ті, що їм наказано мовчати і яких заглушував крик інших.

Але тих, що їх найжорстокіше переслідували сучасники, потомки вважали часто за видатних; тимчасом найближче покоління байдуже відверталось від тих, що до них з глибокою пошаною прислухались батьки. Невтомно, з бадьорістю духу, що багатьох турбувала й освіжала серце невичерпним надхненням, маси линули далі то в тому, то в іншому напрямку. Надії на обітовану чарівну країну їхніх мрій несли їх вперед і сповнювали їхні смертельно знесилені серця новими силами. Десь у невідомій далечині, безмежній у низці майбутніх поколінь, розпізнавали її їхні погляди. Ніхто не знав, де вона лежала, ніхто не знав дороги, що вела до неї, але всі линули далі, далі. По той бік гір, що загороджували їм перспективу, манячила ціль, і людство мандрувало вперед — з рожевою надією, часом з неспокійним смутком — назустріч тій мрії, що завжди була недосяжна. Але колись пізніші покоління все таки милуватимуться з чуда, довге мандрування через пустелю помилок скінчиться й ошчасливлені очі побачать розкіш...

„Ви вже дома“, — сказав старий юрист і подав йому на прощання руку.

Барон, зіщулившись, глянув розгублено навколо себе. Він стояв перед банальним будинком готелю одноманітної великоміської вулиці.

„Так, звичайно“, — промив він, — „ми вже прибули“.

Прощаючись, вони ввічливо вклонились один одному. Старіший з сумною запитливою усмішкою в очах, а другий, — знизавши вибачливо плечима.

На горі в своїй кімнаті барон заглибився в читання газет, накопичених на його столі. Вони гучними голосами промовляли до сучасників.

Після двогодинного перегляду газетних шпальт, він надибав на маленьку замітку, яка повідомляла, що уряд пильно стежить за ходом щойно вибухлого страйку й має намір негайно вжити запобіжних заходів,

щоб не дати далі поширитись страйкові. Це були сухі, майже беззмістовні слова, але уважний читач міг скласти собі уявлення, ніби керівники держави мали волю й засоби попередити нещастя.

Барон задоволено хитнув головою. Кожна нація мала проводирів, що їх сама собі вибирала й добровільно йшла за ними. Його ніколи не брав сумнів про добрі наміри уряду, треба лише терпеливо чекати наслідків їхніх заходів.

Це було тої самої неділі, коли відбулися збори шахтарів... Наступний ранок приніс повідомлення, що страйк вирішено. Кілька днів пізніше за їхнім прикладом пішли транспортні робітники. Барон безвихідно сидів у своїй кімнаті й шукав у газетах правди. Коли він натрапляв на занадто помітні перебільшення, він вибачав це тим, що в запалі боротьби неможливо заховати спокій.

В цій плутанині поглядів дійти якоїсь певної думки було дуже важко, майже неможливо. Дійшовши висновку, що боротьба, майже у всіх випадках, починається не за правду чи неправду, а за професійні інтереси, він зрозумів, як легко вибирати позицію тому, чиї інтереси поставлені під загрозу, і як тяжко це було для нього, що безсторонньо шукав те, що він звав правдою.

Мляво й байдуже барон змів із столу газети й вийшов на свіже повітря, щоб побачити й послухати. Перше, що притягнуло його увагу, це була уквітчана прапорами головна вулиця. Він пішов далі й прийшов на вокзал. Що могло спричинитися до такого пишного оздоблення?

Біля вокзалу він зустрів старого юриста, що вийшов після зливи прогулятися.

„Він також тут, щоб додивитися на готування“, — сказав старий пан і на запитливий погляд барона додав: — „Дядько його величності прибуває сюди через кілька годин. Він збирається відвідати копальню“.

Від барона не вислизнув ні троху зневажливий тон, ні насмішкуватий погляд очей. На його запитливий погляд старий юрист залюбки пояснив далі:

„Ви розумієте, любов, що в офіційних доповідях зв'язує чужинця на троні з невідомим йому населенням країни, потребує іноді королівських вчинків. Його величність хоче виявити свою участь до потерпілих від нещастя робітників. Його величність напевно сподівається при цьому на вірогідні повідомлення про страйк і весь тутешній стан. Бо, взагалі кажучи, страйк для трону був надзвичайною несподіванкою. Ви прибули якраз своєчасно“, — проговорив потім старий пан і нібито випадково розстібнув своє пальто. Барон побачив, що він був у фракці з орденом, і зрозуміло посміхнувся.

„Я, власне, не знаю“, — промовив він поволі й розтягуючи слова.

„О, я не можу собі й припустити, що це може пошкодити. Ідіть негайно ж до готелю; до побачення на вокзалі“.

Коли призначеної години потяг під'їхав до вокзалу, барон уже стояв там. Від людей, що задля них затіяно поїздки, нікого не було. Поліція не вважала за можливе дозволити кожному доступ на вокзал. Настрій робітничих мас був такий роздратований, що не можна було знати наперед, яка створиться атмосфера. Була лише група поважних, святочно зодягнених осіб, що й зустрінула високого гостя.

Пристаркуватий своїм зовнішнім виглядом, досить миршавий, принц кинув погляд на шереху з рабською покірливістю похилених потилиць і, відповідаючи не без деякого напруження на привітання, всміхнувся своїм штампованим сміхом. Потім він із виглядом, що аж ніяк не виявляв його думок, прослухав привітальну промову міського голови, що з належною шанобою дякував за високу честь, яку принц виявив до міста своїми одвідинами.

Його королівська величність знову всміхнувся і пробурмотав кількоро ласкавих слів, що через неясну

вимову їх ніхто не міг зрозуміти. Після того він у супроводі двох уповноважених пройшов до призначеної для нього коляски. Кілька хвилин пізніше оздобленими вулицями проїжджала довга низка колясок. За старим звичаєм публіка висловлювала подяку звичайно з непокритими головами, махаючи хусточками й вигукуючи ура; але цього разу коляска котилася проміж мовчазних і байдужих мас населення. Лише де-не-де помітні були слабкі спроби виявити належну пошану.

Прапорова алея кінчалася по той бік мосту, потім почалася брудна дорога, що вела до копальні. Його королівська величність, не звернувши уваги на холодну байдужість населення,— вона була ще замала порівняно з величиною міста,— знизав плечима. Безрадісна околиця була йому не до вподоби. Адьютант, що сидів напроти принца, усміхався йому підбадьорливо, але всередині він кипів гнівом на „народ“ за його поведження, за брак вдячності й прихильності. Він почував себе глибоко ображеним за королівську родину.

Біля входу на терен копальні знову майоріли прапори. Назустріч високому гостеві вийшов директор на чолі групи святочно зодягнених інженерів. Конторський персонал і кілька робітників утворювали задню групу. Його королівська величність торкнувся губами поданої йому на срібній таці склянки, прослухав увічливо промову директора й подякував кількома ласкавими словами.

Але в почеті прокинулись тривожні передчуття. Панство побоювалось не дощу, що навис у повітрі, а чогось, що ще не набрало певної виразної форми. Всіх опанувало невиразне почуття страху перед юрбою робітників, що стояли далеко позаду на полі, а особливо перед відвідинами бараків, що входило в заздалегідь призначену програму, змінити яку ніколи не погодився б його королівська величність.

Кілька інженерів і службовців проїхали вперед автотом, щоб переконатись, чи все для відвідин гаразд

упорядковано. Коляски їхали вслід на певному віддаленні й нарешті зупинились біля бараку № 2.

Його королівська величність висів за допомогою адьютанта і ступив на килим, що при цій нагоді був розстелений на східцях.

„Так“,— сказав він, похваляючи й огледівши щойно вимитий майдан.— „Тут так мило й чисто“. З міщанською прибавливою простотою, що набула йому великої популярності серед широких кіл, через що й покладено на нього, як на вельми придатну особу, цю місію, його королівська величність вступив у кімнату заздалегідь підготованої для цього робітничої родини. Жінка, одягнена в найкраще вбрання, зробила якнайпривітніше присідання, тимчасом чоловік устав поспішно з - за столу, а чистенькі, свіжо вимиті діти човгнули ніжками й прислуговували. Всі були вельми збентежені й схвильовані цією несподіваною візитом. Його королівська величність хитнув задоволено головою, підійшовши до столу, щоб поглянути, яку книжку читав цей зразковий робітник. Принц, власне, вже догадувався, але все таки він був зворушений і обрадований, знайшовши на столі розкриту біблію. Поруч лежали два молитовники.

„Ах“,— з глибоким задоволенням подумав старий принц,— „які перебільшені або заплутані повідомлення подають нам завжди. Як все таки добре, що я переміг мою нехіть проти цієї поїздки й тепер маю нагоду на власні очі пересвідчитися, як справді живе добрий робітник і вірний підданаець“.

За його спиною обидва адьютанти обмінялись поглядом, який говорив, що директор копальні за свою здібність влаштувати справи справді заслуговує на похвалу.

Його королівська величність бачив і чув. Ощаслививши всіх членів родини сердешним стисненням рук, він віддалився.

На передньому майданчику чекав почет і, крім того, група офіцерів і поліцай - офіцерів. Внизу від східців

поліційна команда утворювала шереду, а по дорозі стояло кількадесять дітей і жінок. Всі були чисто одягнені й тримали себе тихо.

Його королівська величність перейшов через передній майданчик ще в приємному зворушенні, очевидно, маючи намір ошчасливити своїм відвідинами ще одну родину. Шеф контори похапцем кинувся вперед і став поперек дороги. Він знав, що порушує етикет, але цього вимагали обставини. Адьютант відразу зрозумів, що тут не все було гаразд.

„Хороба, ваша королівська величність“,— прошепотів він у ясновельможне вухо.

Невиразне бажання заховати надалі цей рідкий щасливий настрій примусило високого гостя відступити на бік. Але він хотів упевнитись у своїй здогадці й тому глянув запитливо на свого супутника. Цей зрозумів його й звернувся до сусіднього з ним добродія від управління копальні. Випадково це був той самий інженер, що мав грубий голос. Він жалкуючи знизав плечима. Адьютант з його здібністю робити швидкі висновки побачив, що дальші відвідини небажані. Він показав угору на похмурі дощові хмари, що загрозливо звисали цілий день. Його королівська величність недоречно зрозумів цей рух.

„Так, так, звичайно“,— сказав він і рішуче пішов угору східцями.

Адьютант глянув знову на інженера, що лише хитнув головою. Адьютант, помітивши, що його королівська величність знову пішов, кинув на інженера гнівний погляд. І він потрапив мимо мети, бо інженер ніколи не ставав на позицію оборони; при своїй енергійній вдачі він визнавав виключно напад і тому крикнув услід адьютантові в якнайбрутальнішій формі:

„Але ж про відвідини більш, ніж одної робітничої родини, ніякої мови ніколи не було“.

Присутні обмінялись повними значіння поглядами, жваво розпочали балачку, швидко її закінчивши й давши

зрозуміти, як вони засуджують грубе поводження інженера й широко бажають оберегти його королівську величність від усяких прикростей.

Відвідини горішнього помешкання тривали надзвичайно коротко. Його королівська величність спускався униз східцями з жахною швидкістю. Очі йому були напівзаплющені, він уникав поглядів присутніх. Навколо його уст зібралася тисяча зморшок.

Його королівська величність збагнув, що не все так гаразд, як би йому хотілося вірити. Він добре зрозумів, що від нього щось хотіли сховати. Але він одразу ж загубив охоту довідатись, що це було.

Обидва поліцаї, що розгублено відступили на бік, коли він ступив на східці, викликали тепер його незадоволення. І мимохіть він закрутив носом від неприємного смороду, вогкості й бруду. Але він не зупинився й пішов далі, не даючи собі справи, він відчинив двері й ступив одною ногою на поріг. Він затримався тут на одну хвилину й глянув усередину кімнати. Відразу ж, піддавшись непереможному імпульсові, він закрив знову двері. При сірому денному світлі його обличчя зразу зробилось старим і підтоптаним, а його риси відбивали огиду, що межувала з жахом. Одним поглядом він охопив усю внутрішність кімнати, і в його уяві, ніби вплетена в сітківку його очей, лишилась картина: убога брудна кімната, переповнена живими істотами, зігнутий чоловік, що бухикав, очевидно, страшенно хорий, бліда, виснажена жінка, напівроздягнена сиділа на лавці й годувала загорнуту в мокре дрантя дитину; скрізь вертілись і лазили різного віку діти і сповнювали смердюче повітря лайкою, криком і вереском. Зідхнувши з огидою, його королівська величність звернувся до ад'ютанта, що поспішав йому назустріч, схопився за його руку і так, тримаючись, пішов далі. Отже, залишилось тільки бридке вражіння і слід від густого, чадного подуву огидливого смороду, що дхнув йому назустріч.

Надворі перед баракком тепер чекало щось із п'ятдесять дітей, що їх нашвидку зібрала поліція. Все ще спираючись на руку свого ад'ютанта, ішов його королівська величність, очевидно, чекаючи на спів, що оце зараз мав початись. Шкільний учитель, що правив за диригента, підняв руку, і діти слухняно розкрили уста, але жадний згук не пройшов крізь їхні уста. Раптом очі всіх звернулись в одному напрямку, і між зібраними виникло помітне замішання.

Принц запитливо глянув на своє оточення, і йому стало ясно, що далі триматися програми неможливо. Що передбачалося, а що скоїлося.

Зверху, перед баракком № 5, раптом з'явився гурт шахтарів і прямував до підвищення, де стояло ясно-вельможне панство. Юрба, що чекала на рівнині, підступила також ближче, а по шляху з міста наближались нові групи. Тут і там майоріли червоні прапори у вогкому осінньому повітрі. Всі потягнулись щільними колонами до баракку № 2, злившись перед ним в одне море голів, що коливалося. В цьому не було нічого загрозливого, і напевно не було жадної думки про насильство, коли б деякі полохливі поліційні офіцери не дали команди розігнати юрбу. Всі зусилля були даремні. Подекуди часом виникало замішання, але робітничі маси своєю силою подолали всякий опір. На одному місті, з краю, загорілась коротка боротьба за прапор, що був зірваний і знову піднятий, а потім невеличка колона поліції, побачивши своє безсилля, добровільно відступила назад.

За п'ять хвилин барак № 2 оточила юрба в кілька тисяч людей.

Його королівська величність зацікавлено нахилився вперед. Із свого місця він міг оглянути все. Він знайшов, що майстерно проведена демонстрація була гарна й імпазантна. Але чого хотіли всі оті люди? Що вони прийшли не лише для того, щоб привітати його вельможну особу, це він зрозумів.

„Депутація... депутація“, — почулося серед юрби. Ті, що стояли поблизу східців, подалися перед групою святочно зодягнених робітників, що чимало з них мали медалі або інші почесні відзнаки. Поки вони вишикувались унизу біля східців, його королівська величність оглядав їх доброзичливо й усміхнувся ласкаво й подбадьорливо сивому дідові, що виглядав на промовця.

Зі свого місця внизу східців старий робітник дивився на принца. Вже одна тільки присутність принца здавалась йому запорукою, і він готувався довірливо передати свою справу до рук вельможного представника.

„Королівська величносте“, — почав робітник наперед старанно вивчену промову. Розгублено він м'яв пальцями свого капелюша. Важливість моменту збила його з пантелику, а, зустрівши учасливий погляд принца, він зовсім забув за свою роль. Він забув свою старанно вивчену промову і з болям вигукнув:

„Ми в злиднях. Ми бідні й нещасні... Подивіться сюди“. — Він зірвав із своїх грудей медалі за довгу й віддану службу й простягнув їх принцеві. — „Це все, що я маю. Я чесно працював ціле своє довге життя. Але тепер, коли я більше не маю сил, мені більш нічого не лишається, як іти до громадського притулку. Мій син“, — він заплакав, — „лежить там, унизу... в копальні. Його жінка і його діти... також до громадського притулку...“ Плач заглушив голос чоловіка і його слів не можна було зрозуміти. Але одразу ж він узяв себе до рук і кілька разів крикнув: — „О допоможіть нам, допоможіть нам!“

Його королівська величність був зворушений. Привітним рухом руки він покликав чоловіка до себе, і, коли той підійшов, він зробив крок йому назустріч і подав йому руку.

Дві тисячі пар очей стежили за ними, і коли б усі не були так глибоко захоплені серйозністю моменту, негайно б залунали голосні оплески. Але тут розв'язка була інша: один по одному піднялися голоси:

— „Допоможіть нам... допоможіть нам“! І тут же своє прохання вони зформулювали в певну законну вимогу.—„Більше охорони праці. Охорони тіла й життя. Охорони праці“! — лунало з уст робітників.

Його королівська величність випустив руку старого робітника і знову ступив на сідці. На його обличчі, де допіру можна було бачити сердешну участь, виступив тепер вираз болісного вагання й безпорадної непевності.

Він прошепотів похапцем адьютантові кілька слів. Йому було тяжко, неможливо саме тепер говорити прилюдно через неприємну хорість горла, що його мучила. Йому заборонено будь-яке хвилювання. Звичайно він дуже бажає допомогти їм... як він лише зможе...

Адъютант уклонився. Він зрозумів. Швидко спустившись на сідці, він підняв руку, показуючи, що хоче щось сказати. Вигуки стихли й юрба з напруженою увагою приготувилась слухати.

„Його королівська величність висловлює цим свою вдячність за несподіване вшанування. Його королівська величність є почесний член різноманітних добродійних товариств. Його королівська величність хоче, певна річ, в межах справедливости й можливости подати допомогу. Я уповноважений сказати вам, що все те, що стосується королівської величності, то... гм... так, то все, що в силах його королівської величності буде зроблене“. Адъютант зробив маленьку павзу і потім, вже на свій власний риск, перемигнувши голос і задумливо провівши рукою, додав: „Ну, люди, на сьогодні досить“.

Серед застиглої тиші помічалось лише здивовання й розчаровання. Тисячі, що довірилися невиразним обіцянкам і поклалися на облудні сподіванки, раптом прокинулись від своїх мрій. Зміна сталася вмить, зворушення перетворилося на злість і обурення, а паростки прихильности — на призи́рство.

Люди, що стояли поблизу східців, поглянули вгору. Постать, що так недавно здавалася їм високоповажною, познизилася в їхніх очах. Вона стала тепер для них жалюгідною, спорохнявілою старою людиною. Невже це був вісник, відряджений до народу, що терпів злидні. Бо ж, справді, вартість цьому післанцеві була невелика. Але ще було багато, що не хотіли відразу втрачати розбурканих надій.

„Далі!“ — кричав один голос. — „Далі!“ — повторили за ним щось із двадцять окремих голосів. — „Далі! Далі!“ — гукали сотні інших. Адьютант нетерпляче низав плечима й рухом руки покликав кількох поліцаїв, щоб звільнили місце для коляски.

Тепер людям стало ясно, що з них просто глузували. Тимчасом його королівська величність, щасливо не відаючи про зміну народнього настрою, сів у свою коляску, а сотні голосів заспівали марсельєзу й сотні нових відразу ж прилучились до них.

Серед юрби, що неохоче розступалася, поволі посувалася коляска. З одного боку її чоловіки й жінки на повний голос співали, а з другого — обурені голоси кричали: „три сотні мертвих... більше безпеки!..“ До них прилучалися щораз нові голоси й швидко вони зросли в одностайний різкий крик юрби: „три сотні мертвих!.. три сотні мертвих!..“ Трохи далі гурток хлопців співав інтернаціонала. Обидві мелодії зустрічались, перемагаючи одна одну. Юрба хвилювалась, немов розбуркане море, і над нею майоріли червоні як кров прапори, коливаючись від вітру.

Його королівська величність сидів непорушно й прямо в колясці. Ця галаслива безладна юрба так гостро різнилася від святочно вбраних, сповнених поваги людей, що серед них він сьогодні проїжджав:

„Жадного сліду порядку й дисципліни“ — промовив принц незадоволено.

Адьютант із жалем низав плечима, а генерал, що сидів ліворуч принца, зморщив чоло.

Він обурювався з цього безладдя і вбачав у ньому нову образу високопоставленої особи. Навколо коляски поліція розганяла юрбу, що корилася лише насильству. Коні полохались і ставали диба. Часом вони посовувалися на кілька кроків уперед, але візник мусів швидко знову затримувати їх, щоб не переїхати когось. Принц сидів нерухомий і заляклими очима дивився на юрбу, що коливалася. Глибоке зворушення, що його він відчув кілька хвилин тому, зникло, залишивши тільки почуття нехоті й неприємності.

Все, що він бачив, не розбудило в ньому ні суму, ні навіть гніву. Він відчував лише байдужість і, можливо, трохи здивовання супроти того чужого й незрозумілого, що зустрінуло його тут.

Раптом коляска несподівано зупинилась. Його королівська величність помітила, що вигуки навколо змінилися, набравши іншого характеру. Голоси лунали гостріше, палкіше. Багато жінок, більшість з дітьми на руках, стовпилися навколо коляски. Зрозуміти щось з того, що вони всі разом кричали, було неможливо. Принц зробив заспокійливий рух рукою до найближчих. Але якщо ці й замовкли на хвилину, зате подальші кричали тим голосніше.

„Вдови й сироти... вдови й сироти... вдови... допоможіть нам!“

Його королівська величність помітив, що його оточили родини так сумно загинулих робітників. Він промовив кілька слів, що непочуті загубились серед гармідеру. Раптом хтось підняв угору маленьку дитину, що боязко кричала; адьютантові здалось, що її хочуть кинути в коляску, і він злякано схопився із свого місця.

Натовп, що стояв далі, галасував і співав, не уявляючи, що творилося біля коляски. Його королівська величність пригадав собі з деяких старовинних описів, що регенти при випадковій зустрічі із своїм народом іноді цілували дитину. Принц не був приязний до дітей. Він почував якийсь забобонний страх перед цими

малісінькими, тендітними, до того ж часто мокрими й відразливими створенняжками. Але тепер він сміливо пробував перемогти це неприязне почуття. Він устав, висунувся з коляски, щоб погладити дитячу голівку. Мати проходила повз коляски, тримаючи перед собою на задубілій руці маленький клунок. Адьютант, помітивши намір принца, запитав матір :

„Чи воно, принаймні, добре вимите й причесане?“

Королівська величність виявив нахил до комічного. Звичайно це значило б гірко скривдити адьютанта, не визнавши його щирих старань, але хто міг цього моменту думати за такі дрібниці... Принц знову сів і вуста йому розтягла посмішка. Раптом жива стіна, що завжала коням посуватися наперед, розкололася широкою щілиною. Побоюючись, що коні не довго заховуватимуть спокій, візник скористався з нагоди й поїхав далі. Під новий вибух сміху від жартівливої витівки адьютанта його королівська величність риссю поїхав геть. Жінки нарешті заспокоїлися й зрозуміли, що діялося навколо них, тоді вони вибухнули знову обуреними криками :

„Він глузує з нас!“ — кричала мати, що все ще підіймала свою дитину.

Ніхто не чув цих слів, але всі зрозуміли її.

Похмурі й нещасні жінки перетворились на несамовитих відьом. Галасливо лементуючи, кинулись вони навздогін за коляскою. Вони, звичайно, не наздогнали її, але їхні почуття передалися їхньому оточенню немов через невидимі канали. Ще змагалися мелодії марсельєзи й інтернаціоналу, ще лунали вигуки : „Допоможіть нам ! Охорони праці!“ Юрба ще хвилювалася неначе морський приплив. Але, коли якась група пішла в певному напрямку, решта посунула вслід. Великий прапор спілки гірників посувався в напрямку до міста. Юрба линула двома потоками до місця, де мали всі зібратись. Купка поліцаїв, відсунутих на бік, без опору скорилася своїй долі. Пасивно й мовчки дивилися оборонці ладу на довколашнє безладдя.

Вирвавшись із натовпу, коляска його королівської величності наддала якомога ходу.

Тимчасом нічого прикрого не трапилось. Ні генерал, ні ад'ютант вже не звертали уваги на різноманітне поводження юрби.

Вони обмінювалися лише поглядами й несподівано від часу до часу знизували плечима. Для них ця подія була вже скінчена, його королівська величність сидів безпорадно й задумливо. Він ламав собі голову, що він повинен говорити, коли його згодом запитуватимуть про його вражіння.

Раптом повітря пронизав перший задержуватий посвист. Не встиг він ще затихнути, як звідусіль на нього відгукнулися нові посвисти. Коляска тепер котилася серед нових груп робітників із міста. Ніхто не зробив руху, щоб привітати, і ледве коляска поминала групи, як умить лунав посвист.

Його королівській величності в обличчя вдарила кров. Він сидів випростаний і заляканий, заткнувши два пальці між гудзики свого сурдугу. Для тих, хто його знав, ця нерухомість була ознакою його злости.

„Візнику, швидше!“ — Це було все, що він промовив по дорозі до міста.

Коляска виїхала за межі посвистів. На мосту принц повернувся й глянув назад. Юрба, немов суцільна, компактна маса, вкривала поле. Серед червоних прапорів маяв чорний стяг. Легкий вітер доніс до принцового вуха окремі уривки журливої, загарливо співаної пісні.

„На вокзал!“ — сказав принц, зустрівши запитливий ад'ютантів погляд.

„Дозвольте, ваша королівська величносте, нагадати за влаштований обід...“

„На вокзал!“ — вдруге сказав принц.

Ад'ютант полохливо й допитливо глянув на генерала, але той сидів нерухомо й спокійно. Обидва вони думали про те, що принц був досить сердешна й доброзичлива

людина, але при тому й уперта, і ця упертість зростала разом із схвильованням.

Коляска котилася тепер вулицями, вкритими не дуже численними, але лояльними бургерами, що стояли під дощем, розкривши парасолі. Настрій його королівської величності пом'якшав, і, коли коляска проїжджала вбраною прапірцями алеєю, він привітно кланявся обабіч. Генерал непомітно моргнув адьютантові, і той тихо зідхнув із полекшею.

Призначеної години його королівська величність уже був на обіді, що його влаштувало місто на честь високого гостя. Місцеві газети повідомляли, що він увесь час був у найліпшому настрої.

Там на полі юрба через дощ швидко розійшлася. Спількові об'єднання, що прийшли з міста, щоб засвідчити своє співчуття братам гірникам, знову поверталися назад. Населення бараків теж поверталось до своїх помешкань.

Брак витриманості, непевність, що ними визначалося поведження юрби, зникли. Натомість холодна, майже продумана мовчанка створювала особливий контраст проти гармідеру, що недавно панував.

Всі чоловіки, жінки, навіть діти ясно побачили, що власний крик про допомогу й захист був марний. Як завжди, так і тепер вони мусили свою справу взяти до своїх рук.

* * *

Барон і старий юрист мовчки повертались на копальню. Ніхто, очевидно, не помічав їх обох. Думаючи за прогулку минулої неділі, барон мусів знову й знову дивуватися з постійно мінливих і різноманітних настроїв, що керували юрбою. Проходячи так серед мовчазних роздратованих людей, що кудись мандрували важкими кроками, зажурено й урочисто, немов похоронна процесія, барон відчув неминучість нових вибухів.

Вже наступний день приніс новини. Ткацькі варстати на великих міських прядивнях зупинились; на обох

світових машинобудівельних заводах робітники покинули працювати, скрізь позакривались фабрики, навіть трамвай припинив рух, бо всі його робітники одноставно не з'явилися на роботу. Вони пояснювали, що стати на цей шлях примусило їх співчуття до своїх покривджених і зневажених клясових товаришів. І, справді, вони говорили правду. Копальня, що з її глибини трудящі руки добували вугілля, яке живило тисячі машин, стала осередком пошести, звідки хвороба загрожувала цілій країні.

Здавалось, ніби робітництво раптом втратило голову. Що це могло втягнути все робітництво в карколомну авантуру, про це ніхто не думав. Власне, ніхто більше не запитував про причини, всі цікавились виключно наслідками. Ці останні були досить дошкульні й псували кров. Ціни на вугілля йшли вгору й загрожував брак палива. Наближалася зима й злидні... Люди, що лише за чутками знали ці явища й для них вони ніколи не мали практичного значіння, ці люди найдужче лютували. Вони звикли мати все за гроші й нічого більш не вимагали, крім постійного права купувати. Тепер вони цілком втратили рівновагу, коли купувати було неможливо. Гроші, ця єдина надійна проти всякого лиха зброя, несподівано втратили свою силу,—вони не мали жадної вартости. Вже одне це було нечуване. На погляд усіх цих людей страйк був не тільки цілком безглузда витівка, але передовсім безглуздий напад на суспільство, безглузда несподіваність проти осіб, що не звикли ні голодувати, ні терпіти будь-яких неприємностей, бо вони могли все купувати за гроші.

Супроти них, що тепер так енергійно вимагали відновлення „ладу“, стояли маси, що їх не раз соціально несправедливість штовхала на незрозумілі й непередбачені вчинки. Холод і злидні для них не були щось невідоме. Навіть за найщасливіших випадків їм в очі часто-густо заглядали нестатки, їхнє становище було таке непевне, що настрій якогось підприємця або кон'юнктурні коливання на світовому ринку могли штовхнути їх в обійми

злиднів і нужди. Їхня доля частенько змінювалася іноді протягом кількох годин і вони попадали з облудного добробуту одного дня в злидні другого, з такою покірною переносячи це, що можна було пояснити лише довгою звичкою. Цей довготривалий стан непевності, що в ньому вони жили, часто примушував їх робити крок у невідоме; вони робили його охоче. Але „суспільство“ вороже ставилося до них за цю легковажність, з якою вони кидалися назустріч злиднів, що здавалися жахливими й нестерпними.

На шпальтах газет точилася більш-менш одверта боротьба, де обстоювалося найближчих своїх спільників.

Люди, що їм випадково ставала ясна якась подробиця, уявляли, що вони відкрили взагалі весь секрет, і вірили, ніби володіли ключем, щоб розв'язати всі загадки. Вони відчували здивовання й образу, коли інші, що ще гірше за них перебільшували, називали їхні слова безглуздими теревеннями. Це був оглушливий шум голосів, його бурхливість виразно свідчила, що неуважна й жорстока доля дошкуляла таки суспільству. Широка публіка величину загрози виміряла розмірами власної непевності й голосно нарікала. Перелякавшись спочатку страйку, вона тепер дала волю своєму обуренню, бо виявилось, що боятися було нічого. Дедалі вона ставала нестриманішою й свою антипатію обернула проти шахтарів; про них вона не хотіла нічого знати, крім того, що вони існують і потрібні, бо вже була осінь і зима стукала в двері. За інших страйкарів турбувались мало. Коли сотні людей із причин, відомих лише їм самим, хотіли терпіти злидні, не треба завважати їм. Це їхня приватна справа.

Краєвий уряд не міг цілком поділяти цих поглядів. Хоча політичний обрій не був захмарений і не загрожували ніякі зовнішні ускладнення, а проте такий великий страйк був справою небезпечною. Правда, уряд складався з представників одної партії, на яку він і спирався, але разом із тим він правив за уряд цілого краю.

Чутки, що уряд має в своєму розпорядженні засоби, щоб запобігти страйку, спочатку вплинули заспокійливо. Пізніше за це забули, але прихильники уряду запевняли, що все можливе зроблено. Їм здавалось за доцільне нагадувати про ці засоби, тим паче, що вони побачили, що насправді їх не було.

Супротивники уряду до певного часу трималися вичікуючи. В цій боротьбі між „суспільством“ і масою, що втратила всяку свідомість, позиція всіх „надійних елементів“ відома була заздалегідь.

Вжиті запобіжні заходи обмежилися лише відвідами, що ними його королівська величність ущасливив копальню. Протягом короткого часу, коли принц прилюдно виступив на майдані, він із шляхетністю і гідністю виконав своє завдання. Як тільки дозволили обставини, він виїхав назад і знову зник. Королівська влада також зробила все від неї залежне. Його королівська величність все ще не міг збагнути переживань підчас своєї подорожі. Але, прочитавши в офіційній газеті, як глибоко вони його зворушили, він потім запевняв, що це, безперечно, було насправді.

* * *

Навіть поверховий спостерігач мусів помітити, як усе ворушилося, посувалося, як змінювалося становище. На шпальтах газет вигуки ставали щораз гострішими. Всі вартості кинуті до топильного таганця, щоб випробувати й загартувати їх. Трапилось щось справді незрозуміле, а власне нічого не трапилось. Суспільство, що звикло жити й рухатися, що для нього безупинна діяльність була цілком натуральна річ, цю тишу вважало за революцію. За що точилася боротьба, як вона розпочалася,— все це тепер, через два тижні, відступило так далеко на задній кін, що ніхто цим більше не цікавився. Одного разу знову й саме найболючіше було пригадалося те, що всі вже давно знали, але так радо

хотіли б забути,— що непереможна прірва роз'єднує суспільство, поділяє його членів на два ворожі табори. По один бік прірви стояли ті, що були переконані свого права боронити теперішній лад, по другий бік була вбога розлютована маса, бо її тримали там, де вона зупинилась, не даючи їй змоги висловитись і не чуючи її, коли вона вимагала собі права.

Барон провів старого юриста до вокзалу.

„Таки порядком завіяло,— сказав старий юрист, коли мова зайшла про події останніх тижнів,— але бурі все таки не було“.— Він був у чудовому настрої й весело сміявся.

Барон, що зблід від довгого сидіння в кімнаті і схуд від мудрування над питанням, що його не міг розв'язати, злегка хитнув головою.

„Я хотів би знати, через що саме наші часи називають „добою освіти“,— сказав він.

„Мабуть тому, що до цілої низки попередніх помилок ми додали ще кілька нових“,— промовив жартливо старий юрист.— „Нове століття ще збільшить їхню кількість і переможно пробиватиметься крізь їхні наслідки. Це вважатиметься потім ще з більшою підставою за найпросвітнішу добу. Ні, ви не повинні піддаватися такій розгубленості із-за цього безладдя. Ви повинні власне бачити доказ переваги в тому, що саме тепер утворився стан рівноваги“.

Барон чув, що його супутник сказав щось, але не зрозумів. Він усе ще стежив за власними думками й промовив :

„Наша єдина втіха в тім, що справедливість через власну внутрішню силу нарешті мусить перемогти“.

Старий юрист посміхнувся. Він, очевидно, вже наперед радів із того, що він хотів сказати.

„Я чую, ви вживаєте однини“.

„Чи є щось більше за справедливість?“

„Чи є? Припустім, що ви мали б рацію, до яких бо сумних наслідків ми могли дійти. Єдина бідна правда

проти незчисленної маси великих і малих брехень! Чи не жалюгідною виглядала б поруч них ця єдина правда?”

„Я говорю серйозно“,— з доганою в голосі сказав барон.

„І я також“,— відповів ласкаво старий юрист.— „Ні, мій молодий друже, ми робимо найрозумніше, коли припускаємо, що існує багато правд, які мають різну вартість і різний життєвий вік. Я помічаю, що ви заклопотані тим, що зараз сталося. Але дозвольте признатися вам, що всі мої симпатії неподільно на боці тих, хто найменше завинив. Але, хто вони є, я не можу вам сказати“.

Він подумав хвилину й потім довав: „Анатоль Франс в якомусь із своїх творів висловився так:— там, де буржуазія переховує свої дурні й жорстокі забобони, у робітництва там іще велике порожнє місце. Я не хочу твердити, що воно завжди так буде, але ці слова досить знаменні. Ні буржуазія, ні робітництво покищо не доросли до того, щоб керувати суспільною машинерією. Так, звичайно, ви хочете сказати, що тепер здебільшого сама буржуазія творить історію. Але подумайте ви трохи глибше й ви побачите, що ви далеченько трималися від справжньої дійсності, лише офіційно розглядаючи її. Насправді лише урядовці й військо роблять справу. Насамперед для задоволення буржуазії, але не тому, що буржуазія їм потрібна, а якраз навпаки, тому що вони потрібні буржуазії. Якщо робітники згодом так посунуться вперед, що посядуть місце буржуазії або разом із нею матимуть владу, то урядовці так само, як і раніш, керуватимуть апаратом. Якщо буде військо, воно так само, як і тепер, за наказом муситиме втручатися. Ми й військо завжди боронили те, що існує, та, власне, і існує лише те, що є, на протязі всіх часів воно міняє лише свою форму“.

Вони вже прийшли на перон; поруч нього стояв потяг.

„Ви жартуєте“, — сказав барон, злегка посміхнувшись.

„Називайте це так чи інакше. Ви, очевидно, досить пильно стежили за рухом, скажіть будь ласка, — як ви гадаєте, що писатиме якийсь історик через сто років про наш страйк і бойкот? Коли він взагалі це робитиме, він вбачатиме причину в тому, що нам і не снилося. Його погляд на інтелігентність попередників буде не дуже то прихильний. Але на що потрібні ці здогадки? Час можна далеко краще використати, ніж ламати собі голову над такими загадками. Є досить багато іншого, що можна спостерігати. Ну, скажіть, хіба не цікаво, як доброзичливі або суворі люди обережно хочуть прищепити широкій публіці правдиві переконання й навчають робітництво, що воно має робити? Більшість цих людей за все своє життя не бачили жадного шахтаря й не мають найдрібнішого уявлення про його роботу. Вони не знають ні його думок, ні почувань, ні потреб, але вони знають достеменно, як він тепер і в майбутньому має поводитись. Ви можете мені повірити або ні, але вони знають більше про тубільців Центральної Африки, ніж за своїх власних земляків. Про негрів написано досить інтересні й добрі твори, але скільки я знаю, великі газети навіть у недільних випусках не зробили спроби описати життя наших робітників. Вони є велике невідоме, якийсь x , що від нього залежить розв'язка рівняння. Але ви не подумайте, що дослідників цікавить щось таке другорядне. Ми маємо ще південний полюс і чорні плями на сонці. Не подумайте, що хтось вирушить в царство мас для досліджень, поки не розв'язані подібні питання. Так, маси самі за себе нагадають і одного дня вони самі себе й відкриють. А потім прийде, звичайно, нове з новими чварами й заколотом“.

„Ви ж не думаєте, що соціал-демократія...“

„Чом ви не висловлюєтесь цілком?“ — запитав старий юрист, коли барон зупинився так само швидко, як перед тим перебив його на слові. — „Ну тоді я хочу сказати востаннє, як я уявляю собі справу. Переможна

ідея різниться від тієї, що бореться, так само як зверхня частина руки різниться від споду її. Якщо настане час майбутньої зміни й нове,—хай це буде соціалізм, або, може, згодом воно дістане іншу назву,—нарешті переможе, напевне виявиться, що це приблизно те саме, чого час вимагав століття перед тим. Ви здивувіться, це є ознака саме нашого часу. А онуки наших онуків мляво й роздратовано виконуватимуть роботу, яку ми тепер вважаємо за справедливу“.

Барон глянув на бік і відповів з ледве помітною холодністю.

„Я не дивуюсь із ваших поглядів, але задрю вашому доброму настроєві“.

Старий юрист кинув на нього швидкий погляд і задоволено посміхнувся :

„Так, я маю добрий настрій, — старий юрист зробив рух рукою в напрямку міста,—бо цього разу історія закінчилась. Через кілька днів усе мине. І я радий, бо коли я бачу людські страждання, я почуваю себе нещасним“.— Він зайшов до вагону, вибрав собі місце й потім вихилився в вікно.— „Щоб воювати, потрібні три речі: гроші, гроші і знову гроші. Особливо в економічній боротьбі двох кляс. Покищо наші супротивники нічого не мають, крім надхнення“.— Він потер свої тонкі руки й сухо промовив: „Хочете почути, здається, хінське мудре правило, ви молодий мудрецю, ось воно: коли ти хочеш вславитися за розумну людину, не говори ніколи правди, а лише те, чого ти певен, що його хочуть люди чути“.

Барон дивився на старого приятеля, що відхилився глибше назад, і продовжував приглушеним голосом :

„Це остання правда перед тим, як ми розстанемось. Коли, як взагалі твердять, головний полірувальник суспільної будови є покірливість бідних, тоді вам мусить бути зрозуміло, як іноді потрібно буває відрізати волосся великому революціонерові Самсонові... Непередбачені катастрофи й поганий будівельний матеріял...“—Посвист

паротягу перебив йому продовжувати. Але старий юрист не дозволив вибити себе з колії і крикнув своєму слухачеві вслід: „На цей раз вони обстригли велетня догола. До побачення!“

* * *

Барон тихо подався назад до міста. Розмова з юристом нічого не змінила в його поглядах, та проте трохи підбадьорила його. Він зрадив, побачивши молодого інженера, що був йому за провідника, коли він уперше одвідував копальню. Барон прискорив кроки й швидко порівнявся з молодим чоловіком. Як тільки вони привіталися, молодий інженер запитав:

„Ви теж ідете за місто? Я хочу сказати вам до побачення“,— додав він.

„Чому?“ — Барон незрозуміло подивився йому в очі.

„Звичайно. Це ж ясно, що такого роду катастрофа, як тут трапилась, тягне за собою різні зміни. Ви, певно, вже чули, що директор залишив посаду“.

„Як же... як же!“ — запинаючись від здивовання, промовив барон. Справа для нього була нова, але він не хотів цього показати своєму супутникові і приховав своє здивовання. Почувши це повідомлення, він тепер цілком зрозумів значіння того погляду, що ним обмінявся на зборах голова з банкіром.

„Щось подібні речі швидко забуваються, як тільки мине відповідний час“.— Часу вже досить минуло й барон навіть не вважав за образу, що справу вирішено за його спиною. Якщо б старий юрист був присутній, він сказав би йому, що він справді дечого навчився.

„Інженер,— молодий чоловік назвав прізвище інженера, що мав брутальний голос і нахил погонича,— буде його заступником. Правління повинно надолужити збитки“.— Він коротко посміхнувся, напівгірко, напівбезнадійно й додав: „Дехто не хотів тримати рот закритим і про дещо повідомив кореспондента. Правління потребувало спокутного цапа, і я зголосився добровільно.“

Інші всі одружені, мають дітей. Я ж самотній, крім того, я вже довгенько мрію про Америку. Я сумую за переміною й тому ми мовчки дійшли згоди, що я перебираю вину на себе. Сказати по правді, я не цілком безвинний. Спростовання цієї безглуздої історії про робітника, що нібито з ревності свідомо заподіяв вибух, походить від мене“.

„А, власне, в якому стані ця справа?“ — запитав барон. Інженер розповів йому зворушливий романтичний епізод, що коло нього останніми днями заходжувалась певна частина преси. Два шахтарі ніби посватались до одної дівчини і, коли красуня обіцяла одному, то другий, ображений, щоб помститися, навмисно поведився небережно із своєю шахтарською лямпочкою. У ворогуванні обох супірників публіка вбачала причину жахливої катастрофи. Те, що шахтарі самі нічогосінько за цю історійку не знали, не мало ніякого значіння. Фантазію читачів розпалили й перевели на нові рейки. Свідомість провини, що, можливо, десь і жевріла, таким чином зовсім загасили.

Легенду старанно плекали і якнайширше розповсюджували по цілій країні. Коли згодом виявилось, що ця історія була просто смішна спроба затушувати справжній стан речей, проти цього твердження виступили з недовірою й злістю. Молодий інженер запевняв, що для цих балачок не було в дійсності ніякого приводу. Тим то його і вважали за досить небезпечну, опозиційну людину.

„Отже, найкраще, коли я піду геть“, — закінчив він своє оповідання. — „Хоча для мене це не є нещастя, однак сумно, що тут у країні не тільки не виносять правди, ба навіть виразно ухиляються чути її“.

Вони вже дійшли до мосту й перейшли через річку. Біля паркану, навколо копальні, розташувався військовий загін; біля бараків, серед мертвенно-тихої, байдужої людської маси де-не-де виринали поліційні шоломи й багнети.

Барон запитливо подивився на молодого інженера, останній прочитав його погляд і відповів:

„Люди порозумнішали й уникають будь-яких вихваток. Тепер копальню збираються затопити водою, і це має статися серед білого дня. Потім декого через суд повикидають із помешкань. Удови й сироти одиняться на вулиці. Вони стоять на перешкоді й, можливо дбати-муть за те, щоб справа не поринула в забуття. До того ж частина помешкань справді потребувала ремонту. На місце старих робітників швидко прибудуть нові, тим то й використовують проміжний час, щоб кімнати насвіжо пофарбувати перед тим, як знову їх заселити“.

Він, готовий до бою, поглянув з боку на барона, потім продовжував глузливо:

„Це показує, що на майбутнє хочуть справу вести раціонально. Ми обидва, ви і я, кожний по-своєму начитані й освічені люди, і бачимо натуральні економічні закони, які визначають розвиток, роблять потрібним оце викидання вдів і дітей та інші подібні заходи“.

Молодий чоловік глибоко зідхнув, так ніби відчув полегшення, що йому хоч раз дозволили висловитись.

Барон уникнув кинутого на нього допитливого погляду. Натомість він глянув на маленький гурток жінок і дітей, що поруч вантажних возів ішли в напрямку до міста. На їхніх обличчях можна було прочитати лише виснаженість і глуху байдужість. Вони всі йшли, здавалось, цілком механічно, без жадної свідомої мети, без жадної думки в голові.

Біля бараків панувала цілковита тиша. Скрізь чатували салдати, там і тут видно було поліцаїв, але це вже не були представники ладу й волі, що робили маси байдужими, майже паралізованими. Поширилась чутка, що невдовзі звільнять багато робітників. Після того, як копальню залили водою, може тривати цілі тижні, а то й місяці, поки знову почнуть добувати вугілля. Але це ще не все, на інших копальнях також, принаймні на зиму, мали обмежити видобуток. В наслідок

швидкого й трохи безп'яного імпорту, попит на вугілля на довгий час був задоволений і тому продовжувати звичайний видобуток було зайвим. Все говорило за обмеження розміру видобутку. З похиленими головами ходили засмучені робітники. Страйк їхній спіткала невдача і по добровільних нестатках вони мали терпіти нові ще більші злидні. Їхній жвавий бойовий настрій уступив місце перевтомі й покорі. Вони поводитись ніби ненадійні й шкідливі діти й тепер мусіли покутувати за свої вчинки. Їхні товариші звідти, з фабричного міста, що кинули все підо впливом неясного оманного почуття, яке спонукало їх стати на захист і допомогу, сьогодні не з'явилися. З огірченням на серці сиділи вони вдома і скося поглядали на той бік великої, суспільної прірви, що стала ще більшою.

Барон і молодий інженер зупинились перед одним бараком і дивились, як жінки допомагали одна одній вносити хатні речі. Злиденне манаття пакували вони на кілька візків, зверху садовили дітей, і мовчазливо, з тупим почуттям ця валка рушала до міста.

Було ясно, що таких вибухів, які вже не раз штовхали шахтарів на незрозумілі вчинки, не треба було побоюватись, бо щось подібне тепер не могло трапитись. Судові службовці вже від'їхали, військова варта забралась геть, навколо стояли бездіяльні поліцаї і тихо гомоніли поміж себе.

Підводу за підводою шахтарі навантажували до верху й від'їздили до міста. Поруч ішли вдови й діти. Жінки зрозуміли, які вони були зайві, діти дивились на копальню, що мала поглинути їх, як поглинула їхніх батьків, або вони думали за фабрики, куди в кращому разі лежав їхній шлях. Дехто з дітей плакав, кількоро вдів хитало головами, дивлячись прямо в порожняву непорушними поглядами, ніби на щось незрозуміле.

Шахтарі все ще стояли гуртками, один коло одного, так само мовчазливо й нерухомо, як вони вже простояли цілі години. Непотрібних і непридатних тепер звільнено,

можливо, що вже завтра прийде черга для кількох сотень піти тим же шляхом. Ті, що їм дозволили залишитися, мусіли бути надто вдячні й покірливі, бо зима загрожувала нестатками й морозами, сподіватися десь на іншу роботу було марно.

Барон глянув навколо себе, до його вуха донісся звук, схожий на придушене хлипання. Молодий інженер зробив усе, що міг, щоб оволодіти своїм зворушенням, він закусив губи і витримав допитливий погляд. Барон повільно схилив голову: він зрозумів інженерів погляд і, піддавшись якомусь імпульсивному почуттю, простягнув йому руку.

Інженер здивовано глянув йому в обличчя.

„Дякую... на їхньому місці“, — випалив він і простягнув руку. Міцно стиснувши баронові руку, він крутнувся на каблучках і швидкими кроками подався геть.

Барон поглядом стежив за широкоплечою постаттю. З його ходи й того, як він тримався, було видно, що ця людина мала певне рішення й обрала собі певний шлях. Барон повільно пішов позаду. Він відчував певну заздрість до інженера. Він пригадав, як його намір порадити й допомогти нещасним підо впливом брутальної дійсності зійшов на нівець. Він здався собі такий даремний і смішний, жалюгідний. Поблизу він зустрів директора.

„Ви напевно вже чули?“ — запитав він похапцем, побачивши, що барон зупинився.

„Звичайно“, — відповів той, хоча й не знав, про що той думав.

„Я вважав за найдоцільніше зректися посади; мое здоров'я похитнулось, так... так...“ — Він зробив рукою рух вгору, і барон з цього вивів, що директор належить до тих щасливих, що вірять у провидіння і за все покладають на нього відповідальність. — „Але я все таки добився, що правління призначило певну суму, щоб розподілити між родинами загинулих. Це справить добре вражіння“.

Мимо пройшло кількоро робітників. Один із них схопився за капелюша, ніби хотів привітати, але товариш вдала, ніби вони не бачать обох добродіїв, тому й він залишив свій намір.

„Для них ця зима буде важка“, — сказав директор тоном звичайної розмови. Він почервонів, але нічим не виявив своєї досади з приводу відсутності поваги від своїх колишніх підлеглих. Потім він сказав: „Під моїм наступником їм не дуже добре поведеться“. — Він потиснув подану йому від барона на прощання руку. „Так, тяжкі тепер часи для кожного... Але я понапихав свої кишені і про мене, будь-що-будь. Сьогодні вранці вони почали заливати водою копальню“, — пояснив він несподівано, стрибнувши думкою. — Але так, ви хочете йти, прощайте, можливо, що ми з вами не побачимось“. Якусь мить здавалось, що він хоче супроводити барона до міста, але потім він передумав і повільно пішов в протилежному напрямі.

Барон рушив далі своєю дорогою. Він ні про що не думав, почував лише втому й прикрість. На містку він наздогнав двох чоловіків, що гаряче за щось сперечалися. Не маючи бажання йти по бруку, щоб обійти їх дорогою, він затримав свою ходу й почув при цьому, як один говорив:

„Та не говори, бо з усіх революційних подій, що нам відомі з історії, жадна не була засуджена від нащадків, якщо вона тільки була вдала“. — Що відповів другий, барон не зміг почути, але зараз же перший почав знову:

„Страйк все таки рідко точиться за право, а переважно за владу. Але це є власне порожні вислови, бо влада надає права, тобто права переможцеві чинити несправедливість“.

Мимо протрусилась підвода й деякі репліки загубилися в стукотні. Коли знову стихло, барон почув такі слова:

„Ти ж, принаймні, не можеш заперечувати похвальний вчинок правління, коли воно подарувало поглядно велику суму для вдів і сиріт“.

„Ат, ви з вашою підсоложеною й обгрунтованою милостиною! Ви подаєте голодним каміння, коли вони просять хліба. Цей подарунок просто глум; якраз стільки б коштували потрібні запобіжні заходи, щоб уникнути цієї катастрофи. Але вони мусять натурально завжди тикати свою дачку під ніс й вимагати подяки за те, що є лише їхній безпосередній обов'язок“.— Він сплюнув через поруччя мосту і додав: „Завтра демонстрація, і на цей раз цьому кінець. Але...“—Його товариш штовхнув його ліктем і дав зрозуміти, що близько позаду них іде хтось чужий.

Чоловік оглянувся через плече назад і проковтнув кінець речення.

Барон прискорив свої кроки і пройшов мимо.

Увійшовши до себе в кімнату, він подзвонив. Коли до кімнати вступив кельнер, баронові спало на думку, що ця людина була перша, до кого він звернувся за поясненням. Він згадав прикру байдужість і дальше зухвальство, коли справа несподівано, здавалось, мала набрати іншого напрямку. Барон оглянув його замислившись. Яка справжня натура цієї людини?

„Я завтра від'їжджаю“, — сказав він.

„Дозвольте, пане бароне, запакувати ваші речі?“

Він був цілком догодливий слуга, що виключно цікавився чайовими. Освічений і тонко вихований аристократ одразу відчув різницю між собою й слугою. Він мимохить посміхнувся, і цей холоднуватий смішок трохи порушив упевненість слуги.

„Так, подбайте за пакунки“, — сказав барон байдуже й подумав: маса буває небезпечна або варта жалю, окремі люди взагалі нешкідливі, але рідко симпатичні. „А скажіть... ви... — звернувся барон до слуги, — завтра, здається, має бути велика робітничка демонстрація“.

„Так, о дванадцятій годині, як зазначає газета“.—Слуга ще не був певний того, як довірливо може він ставитися до барона. Він улесливо посміхнувся, спостерігаючи, який ефект буде від цього. Барон не звернув на це

уваги, тоді слуга додав: „Бідаки, цього разу вони добре попекли собі руки“.

„Скажіть мені, прошу, як найзручніше пройти до до будинку божевільних?“.

Слуга описав шлях. Барон ледве помітним кивком висловив подяку й пішов із кімнати. Він раптом пригадав гістеричну дівчину, що її ранком, після ночі, коли зчинився заколот, відвезли до притулку психічно - хорих. Коли барон вийшов на вулицю, в повітрі розітнувся постріл, покотившись луною поміж шерегами високих будинків великоміської вулиці. Барон зупинився вражений від несподіванки, але, побачивши навколо лише веселі й радісні обличчя, він рушив далі.

„Вважай, як часто вони стріляють“, — сказав якийсь прохожий до своєї попутниці й обоє швидкими кроками пішли в напрямі до батареї, виставленої на краю міста.

Багато прохожих повертались і йшли в тому самому напрямі. Праворуч і ліворуч обмінювались веселими поглядами, дорозчинювано вікна і з них повисувались голови, гарно зодягнені бюргери голосно лічили гарматні постріли, що все ще гриміли.

„П'ятдесят“, — голосно вигукнув опецькуватий панок і, прислухаючись, витягнув свою коротку шию. Потім він, осяяний радістю, рахував далі: „п'ятдесят один, п'ятдесят два, три, чотири, слава! принц народився!“ — Махаючи своїм капелюшем, він звернувся до барона, що стояв до нього найближче: „Ви чули, сьогодні народивсь принц?“

Барон глянув на нього байдуже.

„І багато тисяч народу мусять голодувати“, — промовив він тихо.

„Як ви можете думати так брутально?“ — Товстенький панок докірливо глянув на нього, а в його веселих, щасливих очах немов світилось: ач яка ви погана людина! Він сердито подався геть від барона, шукаючи спорідненої душі, такої самої доброї й веселої, як і він сам.

Барон пішов далі.

„Суспільство воліє залишитись несвідомим,— подумав він гірко.— Несвідомість є заповідь інстинкту самозбереження, один із наріжних каменів суспільної будівлі“.

Цілком механічно він підійшов до вуличних оголошень і прочитав низку оповіщень однієї газети :

ЖАХЛИВА КАТАСТРОФА НА КОПАЛЬНІ В АНГЛІЇ.
ЗІРВАВСЯ СПУСКОВИЙ КІШ, 27 МЕРТВИХ.
УБИВСТВА І КРАДІЖКА У ФРАНЦІЇ.
ЗАЛІЗНИЧА КАТАСТРОФА В БЕЛЬГІЇ.
БАТЬКО В НАПАДІ БІЛОЇ ГАРЯЧКИ ВИКИНУВ СВОЇХ 3-х
ДІТЕЙ ЧЕРЕЗ ВІКНО З П'ЯТОГО ПОВЕРХУ.
РОЗКІШНІ ДАРУНКИ.
ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД. БІРЖЕВІ ПОВІДОМЛЕННЯ.
ЗЕМЛЕТРУС В ІТАЛІЇ.
БОЙКОТ І ВЕЛИЧЕЗНИЙ СТРАЙК У ШВЕЦІЇ.
НАЙНОВІША ОПЕРЕТКА.
ПОТОНУВ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ ПАРОПЛАВ. БАГАТО
ЗАГИНУЛО. ЖАХЛИВІ СЦЕНИ.

Прогриміла остання сальва, і барон закінчив читання. В насталій тиші здавалося, що повітря ще коливалось від стрілянини, яка щойно припинилась. Полуденне осіннє бліде сонце кидало своє скісне проміння на низку будинків, заливаючи їхні вікна золотим сяйвом. Барон байдуже дивився в далеку порожняву. Він зараз не міг би здати справу про свої думки й почуття, він відчував лише льодову холоднечу, що повільно проймала все його тіло.

„Так, як і треба бути“,— сказав він, без сліду іронії в голосі.

„Звичайно, маленький принц“,— відповів пристаркуватий панок, що стояв поруч барона, приязно підійнявши капелюша; очевидно, він був дуже радий, зустрівши людину, що так само щиро, як і він, тишилася з щасливої події, яка щойно трапилася в країні.

Барон помітив, що він голосно висловив свою думку, і, перед тим як відійти, він відповів ввічливим привітанням. Його пройняло почуття, ніби він вислухав вирок страшного суду і йому тремтіло серце. Заспокоївшись і впорядкувавши трохи свої думки, він повернувся до проблеми, що зараз цікавила його.

„Оця добровільна, щаслива несвідомість, що за неї ховається суспільство, в дійсності ніде не існує“, — думав він. — „Там, там на вітрині великими буквами сяє найсильніше спростовання, що всі можуть бачити. Те, що існує, є байдужість до всього, що не обходить власне я, абсолютна нечутливість до страждань і потребінших“. — Замріяний барон пішов поволі далі важкими кроками підо впливом своїх думок.

В притулку божевільних дівчини не було; її уміщено до притулку бідних. Барон довідався за дорогу й пішов назад через просторий парк. На лаві сидів схудлий, дбайливо виголений чоловік, встроївши нерухогий погляд в одну точку на землі. Трохи далі стояв чоловік, зодягнений сторожем. Коли барон проходив мимо і кинув погляд на нерухому постать, сторож підійшов ближче і, знявши шапку, приязно й радо, ніби показуючи якийсь виставочний експонат, пояснив:

„Він зовсім безпечний. Коли він лише завжди своєчасно одержує свою їжу, він найсмирніша людина в цілому світі“.

„Серед таких обставин всі інші також смирні“.

Сторож схилив трохи набік голову й хитрувато посміхнувся, ніби він хотів сказати: „Ми вдвох розуміємо один одного“. Потім він пояснив далі: „Він нічого не бачить і не чує, нічого не розуміє“.

„Значить, добрий громадянин, щасливий чоловік“.

Сторож посміхнувся похвально. Чужий добродій, певно, був жартівливий і веселий, не зважаючи на його суворий вигляд.

„З ним трапилась помилка, він уявив собі, що все на світі діється навпаки. Але найгірше було те, що він

хотів усе впорядкувати інакше. Він вірив, що злидні, нещасття, злочин і т. д. можна знищити, і коли він потім почав витрачати на це гроші, родичі помітили, що він божевільний, і посадили його сюди. Тепер йому багато покращало, він завжди тихий, спокійний і цілком безпечний“.

Барон, віддаляючись, здійняв свого капелюша перед божевільним. Чоловік цього не помітив, нерухомо, як і перед тим, встромив униз свій погляд. Сторож посміхнувся, вважаючи привітання за жарт.

Притулок містився на другому кінці міста, і барон попрямував до єдиного візника, що стояв надворі перед будинком для божевільних. Коли він назвав місце поїздки, візник оглянув його недовірливо й невічливо пробурмотів:

„Ви, мабуть, теж один із інспекторів, що наглядають, щоб вони не багато їли?“.

Барон, посміхнувшись, відповів:

Ні, я їду туди, щоб допомогти одному незнайомому“.

Недовір'я візника помітно збільшилось. Він, очевидно, міркував, чи безпечно везти такого незнайомого, що вийшов із будинку божевільних і говорить отакі чудернацькі речі.

„Вперед“,— сказав барон, якому здавалось, що кучера більш ніщо не може вивести з рівноваги.

Та, кого він шукав, була у флігелі, де жили психічнохорі. Служниця, що його прийняла, мала гострі риси й незграбні рухи.

„А, так, дівчина“,— сказала вона, коли барон повідомив про причину своєї візити.— „Здоров'я її кращає й вона швидко зовсім видужає“.

„Бідолашна“.

Служниця зрозуміла цей напівмимохітний вираз, як вислів законного співчуття, що ні дочого не зобов'язує. Вона зрозуміло посміхнулася й сказала:

„Лікар, що її оглядав учора сказав, що все трапилось через порушення нервової системи. Відсьогодні

пополудні вона спокійна. І коли надалі уникатиме душевних порушень, їй ніщо не загрожуватиме“.

Барон пояснив їй, як він гадає влаштувати справу; служниця, побачивши його візитівку, знайшла його плян чудовим. Після цього, заплативши аванса на утримання хорої і заручившись твердою обіцянкою служниці повідомити його негайно про дальше перебування дівчини, якщо її передадуть до іншого місця, барон пішов геть.

Смеркалось, ішов дрібний дощ. Сусідні вулиці, що ними ішов барон, були оповиті пільмою, але всюди на цей час панував рух. В одному місці на незабудованій ділянці, з обох боків якої стояли великі будинки, барон помітив нерухому групу. Під впливом своєї неспокійної цікавості він подався туди через бур'ян і кучі сміття. Він спіткнувся об дишель підводи і примиготілому світлі ліхтаря, що горів на другім боці вулиці, розгледів навантажений простими меблями й хатніми речами віз. Коняка була випряжена й відведена. Коло підводи сиділа жінка з трьома заснулими дітьми, що всі примостились на її колінах. Жінка сиділа нерухомо, встромивши широко розплющені споловілі очі в порожняву. Барон промовив до неї кількоро слів. Вона не повернула навіть голови і здавалось, що не почула його.

„Я хочу вам допомогти“,— промовив барон удруге.

Закляклий погляд її не змінився. Вона зробила тільки слабкий рух, щоб краще вкрити дітей якоюсь тонкою шаллю. Всі її душевні сили були спрямовані на те, щоб захистити дітей від холоду й вогкості.

Барон пригадав, що тільки що він бачив будинок, де на вікні він прочитав: „Винаймається помешкання“. Він переконався зараз, що він це насправді бачив. Щось за двадцять кроків від безпритульної родини був будинок з кількома десятками вільних помешкань.

Десять хвилин пізніш він винайняв кімнату й кухню й повернувся назад із двома носильниками, що згодилися перенести манаття родини до помешкання. Жінка, коли її покликали встати, нічого не тямала. Байдуже

дозволила вона вести себе, встромивши впертий погляд на чоловіка, що ніс її обох молодших дітей. Коли вона в кімнаті тупо й апатично спустилась на підлогу, барон поклав її в пелену оплачену умову на квартиру й трохи грошей. Вона цього не помічала і цілком механічно прикривала шаллю виснажених дітей.

Добродійник, заплативши носильникам, що пообіцяли йому акуратно повносити речі до помешкання, пішов геть.

Його найближча дорога лежала повз крамниці, де торгували ковбасою. Крамниця містилась унизу вулиці, за великими освітленими шибками. Перед самою крамницею стовпилась маса людей.

„Я бачив сам, як він її взяв!“, — кричав, тремтячи від обурення, якийсь голос.

„Так, але коли б ви тільки послушали, що бідний ледар цілий день нічого не мав попоїсти“, — проговорив спокійніше хтось інший.

„Він вкрав ковбасу, кажу вам. Ви, може, хочете, щоб красти було дозволено?“

„Ні, я тільки кажу, що хлопець вже довгий час нічого не мав їсти“.

„Ви, може, гадаєте, що я всіх волоцюг повинен годувати? Тоді мої власні діти швидко можуть померти з голоду. Зараз я піду з лобуром на поліцію“.

Барон втрутився до балачки, з неї виходило, як чесно доповідали п'ять або шість чоловіка, що хлопець украв ковбасу й дав утікача. Він був надто безхитрий чи голодний, щоб далеко тікати; він зупинився тут же, щоб спожити свою здобич. Вони його в одну мить зловили й тепер хочуть віддати до поліції. Барон заявив, що він готовий заплатити за ковбасу. Крамар миттю зняв перед ним капелюша, навколішня маса висловила задоволення, а втішений злодій знову взявся уминати ковбасу.

Барон заплатив і запросив хлопця йти з ним. Вони зайшли в булушну й швидко вийшли звідти наважтажені різними пакунками.

„Де ти живеш?“ — запитав барон хлопця, що доля його звела з ним.

Хлопець недовіжливо подивився на елегантного пана.

„Я ніде не живу“, — відповів він на поновлене запитання. — „Попередню ніч я спав під купою дощок там унизу, коло річки.

Барон кивнув йому йти за ним. В маленькому помешканні, що він перед цим винайняв, люди все ще жужмом купчились на підлозі. Носильники виходили і входили, але ні жінка, ні напівзаснулі діти не стежили за ними. Як тільки хлопець з наказу барона поклав пакунок із хлібом коло жінки, в кучі заворушилось життя. Змарніла рука простяглась і взяла булочку, потім показала ще одна менша. Кількоро хвилини пізніше почулося жваве жування; хлопець сидів між незнайомих, що до них його привела доля, і помагав їм їсти. Жінка й діти навіть не помічали, що якийсь чужинець бере участь в їхньому обіді.

Барон, переконавшись, що тут йому нема більш чого робити, вийшов і пішов униз велелюдною вулицею. Дощ перестав, починало вітритись. Прояснювалось небо, де-не-де миготіли зорі. На розі одної вулиці барон спостеріг кинутий на нього напівдопитливий, напіввикличний погляд молодої жіночої постаті. До цього, коли баронові запропоновували дешеве вуличне кохання, він завжди проходив мимо; цього разу він зупинився.

Дівчина зараз же підступила до нього. Не встигла вона вимовити й лівслова, як барон руба поставив їй запитання :

„Хочете ви змінити вашу професію?“

„Ах так, ти один із тих“, — перебила його дівчина на слові. — „Що ти хочеш помістити мене в якийсь притулок? Я повинна кишенькові хусточки рубити, співати святих пісень і як у в'язниці жити. Ні, красененько дякую“.

„У мене добрі наміри для вас і...“

„Не напускай мені туману, таких добродійників я знаю. Коли б я не знала, що покличете поліцію, я плюнула б вам у пику“.

„Я не покличу“, — сказав барон спокійно.

Дівчина щільно наблизилася до нього своє обличчя і цілком змінилим тоном раптом випалила:

„Це трапилось лише тому, що я була така слаба. Працювати мені тяжко, зовсім не мала сил... о, ви не знаєте, як впливає голод! І коли викидають на вулицю... але я цього не хотіла, цілком напевно, я не хотіла цього... Я пішла до притулку для бідних, що про нього я чула. Доглядачка сказала, що там для зледащилих; я не хотіла так легко здатись. Тоді вона показала мені хатні правила, де це стояло надруковано.“

„Порядок повинен бути і в цьому“, — сказала вона. Отже я пішла знову на вулицю. — Ах, це ж безглуздя, стояти тут і говорити про щось подібне! Хіба це вас стосується. Дайте мені кількоро шагів на склянку пива“.

Перед тим, як піти далі, барон дав їй монету. Йому здалось, що зразу похолоднішало. Небо було засіяне зорями, але він не мав часу дивитися туди. Він стежив за дівчиною, що завершила в ледве освітлену сусідню вулицю. Якийсь молодий чоловік вийшов із-під воріт, де він чекав на неї. Дівчина показала йому гроші. Він задовільно хитнув головою й обійняв подругу за талію; притулившись щільно одне до одного, обое зникли в п'ятьмі.

На розі дальшої вулиці барон почув крик і галас. Два поліцаї вели п'яного чоловіка, тримаючи його між собою. Позаду йшла жінка, вона плакала й голосила: „він знову пропив усе... всі гроші...“

Барон заждав поки група минула і потім пішов далі. Він намірився дістати свого гаманця, але згадав, що він був порожній. Він лишив побічні вулиці й вийшов на лінію найшвидшого вуличного руху. Електричне світло холодно падало на перехожих. Барон дивився прямо перед себе з гостротою, що йому самому

здавалась хоробливою, — він бачив усе, що творилося навколо нього. На східцях одного будинку сиділа жінка. Перед нею стояв кошик з помаранчами. Пристаркуватий, гарно зодягнений пан, що так жваво заговорював до жінки, ледве чи довідувався за ціни. Крізь випадково відчинені двері ресторану доносились музика. На честь багатозначної події, що приніс день, грали національний гімн, а охриплі голоси підтягували. Алькоголь і тютюновий дим сповнювали повітря. Десятьма кроками далі п'яний чоловік розважався з двома нічними повіями. Не зважаючи на свій затуманений мозок, він, з видом фахівця, міркував, триматися йому маленької схудлої брюнетки чи великої розкішної бльондинки.

Барон пішов далі. В маленькому скверіку, що оточував статую верхівця — пам'ятник якомусь великому королеві, він спинився. Міркувати більше, замислюватись далі над порівняннями й висновками він цілком втратив охоту. Він звів свій погляд, як це роблять у безнадійному розпачі, на засіяне зорями небо, шукаючи інстинктивним пориванням розв'язати велику загадку, що була понад ним і поза його власним я.

„Куди ми йдемо?“ — запитав він.

Там угорі, в безмежній далечині понад людьми-дітьми, що завжди помиляються, сяяли зорі: для земного мандрівника яскрава провідна стежка до вічного першоджерела, для дослідника — нові світи з новими змаганнями.

* * *

Наступний день прийшов з ясним сонцем і вітром. На вулицях, як завжди, панувало життя й рух. Барон довідавшись, якою вулицею проходить робітнича демонстрація, подався завчасно на передмістя, де мали проходити робітничі маси. Він обрав собі місце у підніжжя гори і став поруч кількох бюргерів, що так само чекали.

Вдалечині залунала музика і з-за пагорбка замаяв перший червоний прапор.

Тротуар вмить захряс від цікавих, що завжди куп-
чаться там, де є на щось подивитися.

Музика наближалась. Перші ширеги спускалися з гори. Хода була нерівна, але велична однокольорова маса, що заповнила собою всю широчінь вулиці, імпувала своєю вагою й рішучістю. Здавалось, що потік прорвав греблю і невпинним струменем шумів між рядами будинків. Звуки маршу загриміли десь біля мурів, але крізь них доносився монотонний, витриманий і упертий тупіт багатьох ніг.

Барон стояв край тротуару і захоплено дивився на маси, що наближались потоком. Серце йому забилося швидше і в ньому прокинулось невиразне почуття. Гігантська величність маси справляла вражіння, що майже паралізувало. Він пригадав тисячоголову казкову потвору, що повільно незграбними ногами переходила країною. Але, коли він потім зблизька поглянув на ці голови, подивився в довірливі очі на зморщених уже обличчях, побачив на власні очі всі ці особливості, злидні, хиби й достоти, що маширували тут мов на параді, його охопило сильне живе співчуття до цих тисяч, що, не зважаючи на всю різницю, все таки були йому рівні.

Перші хвилі людського потоку прокотились, як шумування морських хвиль, що вабить до себе погляд. Особливості й окремі різниці звертали на себе увагу. То були мускули, витреновані від поколінь для певної мети, постаті, витиснуті в форми найпридатніші для різних робіт. На всіх робота залишила свою печать, багато мали ознаки їхніх професійних хороб або сліди ран, заподіяні через професійні нещасні випадки.

Нахилившись вперед, барон пильно вдивлявся в окремі постаті. Він хотів побачити, як глибоко позначилися на їхніх обличчях огірчення й упертість від останніх невдач. Але на жадному обличчі не можна було прочитати чогось незвичайного. Трохи незграбности, трохи холодного гніву й трохи більш серйозности.

Вир подій зворушив їх і вони пішли. Поразка, що її зазнали сотні тисяч товаришів, не мала глибокого значіння для тих багатьох мільйонів, що для них мрії дорожчі за життя. Можливо, що ця подія буде їм за провідний знак, коли власна неміч або несправедливість інших примусить їх на новий невдалий експеримент.

Коли він так стояв глядачем між інших глядачів, його раптом охопило палке бажання кинути своє місце і змішатися з тісними лавами. Але він зараз же приклав усіх сил, щоб звільнитися від цього захоплення, пояснюючи його гіпнотичним впливом руху мас. Піддатися захопленню в цьому разі означало б для нього зректися власного я, щоб пристати на службу ідеї. Могутність і величність маси була переважно в тому, що вона була маса і крила в собі всякі можливості. Його напівсантиментальне співчуття поступилося перед свідомістю, що маса, яку він бачить тут, є тільки відламок цілої маси. Коли б усі ці струмені злилися в один, коли б усі ці голоси знайшли спільну мову, тоді б були закладені підвалини майбутнього ладу.

За цими думками зникли його туманні фантазії про плянову добродійну діяльність. Після досвіду, що його барон набув минулого вечора, йому стало ясно, що вся його сила, вся його робота були б тільки однією краплиною в морі. Корені цього губилися в минулому і він думкою полинув до своєї затишної, лагідної робітної кімнати. Протягом дня він багато чого бачив, багато чого навчився, він не залічував себе до цих нечулих, ворожих глядачів, що приткнулись з краю тротуару й нічого не тямилі; але він залишався стояти на місці, куди потрапив випадково. Не без присмаку огірчення він дійшов висновку, що він, який інколи також мріяв, є досить звичайнісінький тип.

Людський потік, що перекотився вже через верх пагорбка і все ще котився вздовж вулиці, сумувся з-за гори далі, ніби він виринав там водограєм невичерпного джерела. І як тут, текли усюди могутні потоки

в тім самім напрямку. Меси, що мали сміливість постійно мріяти, що переможно пробивалися крізь гніт і несправедливість століть, щоб повсякчас поводитись однаково енергійно й велично, вирушили походом на честь єдності думок, які здобудуть світ.

Вони рухались, вони йшли.

Мимо пройшов ряд спілок з їхніми прапорами, звуки музики завмерли в далечині й настала коротка тиша. Глядачі з краю тротуару допитливо дивились у бік пагорбка: чи вже кінець? Коли затихали кроки останніх шерөг, на пагорбку замаяв новий прапор. Він обвився навколо держална й виглядав як жалоба. Серед глядачів почулося приглушене бурмотіння, що неприємно вразило багатьох: як поліція дозволила нестриманій юрбі нести цей чорний прапор? Але з-за найближчого ріжка поривом вилетів вітер, схопив прапор і розгорнув його на всю широчінь. При цьому випростались два довгі жалібні полотнища із темночервоної матерії і замайорили в повітрі.

„Шахтарі“, — промовив хтось поруч барона.

Попереду йшли діти і вдови. Помітно впадало в очі, що тут подбали за те, щоб справити жорстоке й сильне вражіння; відповідно до цього дітей і жінок відокремлено й вони йшли окремими групами. Була повна тиша, ні звуку музики, ані розмови. Поважно й мовчазно проходили лави, сповнені урочистого настрою, що в дітей переходив майже в полохливість. Насамперед ішли ті, що втратили батьків; це були малолітні хлопчики й дівчатка, що несміливо і з замішанням трималися за руки й майже не зводили своїх поглядів од землі. Вслід за ними йшли вдови, матері з меншими дітьми на руках. Вони йшли безладно, невпорядкованою юрбою — згорблені, виснажені роботою постаті, з зів'ялими, тоскними обличчями, оточені дітьми, що боязку тулилися до них. Спроквола, важкими кроками тягнувся далі цей живий крик допомоги, обвинувачення... Поміж глядачами стихло. Обличчя посерйознішали

і стали задумливіші. Навіть найповерхновнішим глядачам було ясно, що тут вони бачили трагічне явище життя. Обмінювалися боязливими або впертими, співчутливими або загрозливими поглядами. Якась пані середнього віку, гарно зодягнена, засміялась, молода дівчина залилася сльозами. Дехто швиденько пішов геть. Один товстенький панок розтягував свій комірець так старанно, ніби йому загрожував випадок задухи. Але досить швидко обличчя знову засвітилися виразом буденности, а від нового залишилась тільки зацікавленість тим, що більшості здавалось незрозумілим.

Вдови й діти проходили місцем, проти якого стояв барон. Великими сумними очима придивлявся він до цієї безпорадної групи, над головами якої майорив червоний прапор, де, мов гадюки, переплітались чорні смуги.

Бліда, як крейда, жінка середнього віку, що йшла наприкінці останньої ланки, несучи на руках маленьку хирляву дитину, немов зачарована, встромила свій погляд у чорні смуги і не зводила з них очей. Коли вона проходила якраз повз барона, дитина підвела голову від плечей матері і крізь одноманітне шарудіння багатьох ніг продзвеніло найзрозуміліше з-поміж усього, так часто й марно повторюване прохання бідної малої істоти.

Ті, що стояли найближче, почули слова дитини. Барон відчув, ніби його чиясь рука здавила за горло, і він повними грудьми вдихнув повітря. В якомусь привиді, що як іскра блиснув і згас, він почув, як всі тисячі з приголомшеною люттю повторили ці два слова; одночасно в повітрі загрозливо майнула безліч жорстких кулаків. Картина вмить знову зникла, і він глибоко зідхнув. Покищо небезпека ще не була загрозлива, але ж коли всі закличуть ці самі слова...

Одна з великих первісних сил, що підтримує людство й примушує його рухатись уперед, заявила про своє право словами, що вихопились із дитячих уст:

„Я голодний“!

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАВЛІННЯ : Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

ПО ВСІХ ФІЛІЯХ ТА КНИГАРНЯХ ДЕРЖВИДАВУ
Є ТАКІ ЗБІРКИ ПОЕЗІЙ :

- Алешко, В.— Степи цвітуть. 102 стор., ц. 1 крб. 35 коп.
Блакитній, В.— Твори. 392 стор., ц. 3 крб. 50 коп.
Ведміцький, О.— Покуси. 90 стор., ц. 90 коп.
Голота, П.— Будні. Поема. 38 стор., ц. 65 коп.
Гранджа-Донський — Тернові квіти полонин. 65 ст.,
ц. 90 коп.
Григорук, Є.— Твори. 138 ст., ц. 1 крб.
Доленго, М.— Узмінь. Ц. 45 коп.
Донченко, О.— Околиці. 65 стор., ц. 80 коп.
Журлива, В.— Металом горно. Поезії. 122 ст., ц. 90 коп.
Загул, Д.— Мотиви. Поезії. Збірка IV. 181 стор., ц. 1 крб.
50 коп.
Масенко, Т.— Південне море. 70 стор., ц. 1 крб.
Масенко, Т.— Степова мідь. Поезії. 38 ст., ц. 40 коп.
Піонтек, Л.— Тихим дисонансом. 22 ст., ц. 30 коп.
Поліщук, В.— Громохий слід. Поезії. 304 ст., ц. 2 крб.
80 коп.
Рильський, М.— Тринадцята весна. 69 ст., ц. 50 коп.
Слісаренко, О.— Гайда. 144 стор., ц. 1 крб.
Філянський, М.— Цілую землю. 85 ст., ц. 1 крб. 20 коп.
Шульга-Шульженко, М.— Гартовані леза. 61 стор.,
ц. 65 коп.
-

КОМЕРЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ ДВУ

Харків, вул. К. Лібкнехта, № 31

Філії та книгарні по всіх округових та значніших містах
України

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАВЛІННЯ: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ

- Бездомный, Г.— О людях и вещах. 46 ст., ц. 75 коп.
Кисилев, И.— Интервью. 62 ст., ц. 95 коп.
Радугин, С.— Алая быль. 42 ст., ц. 65 коп. ,
Симмен, Н.— Ø бронзе и черноземе. 114 ст., ц. 1 крб.
-

Поштові відділи Держвидаву надсилають накладною платою кожному книжку як власного, так і всіх видавництв СРСР.

Пересилка й пакування на всі замовлення **коштом Держвидаву**, коли замовлення більше ніж на 1 крб. і наперед оплачується готівкою.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

- Харків, вул. 1 Травня, № 17. Поштовий відділ ДВУ.
Київ, вул. К. Маркса, № 2. Поштовий відділ ДВУ.
Одеса, вул. Лассалья, № 33 (Пасаж). Поштовий відділ ДВУ.
Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 49. Пошт. від. ДВУ.
-

КОМЕРЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ ДВУ

Харків, вул. К. Лібкнехта, № 31

Філії та книгарні по всіх округових та значніших містах
України

Ціна 75 коп. (Р)

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 124389740

